

КРИВОРІЖЖЯ:

БІЛЬШОВИЗМ

ПРОТИ

ПРАВОСЛАВ'Я

(1920-1930)

Збірник документів і матеріалів

КРИВОРІЖЖЯ:

БІЛЬШОВИЗМ ПРОТИ ПРАВОСЛАВ'Я

(1920-1930)

Збірник документів і матеріалів

Кривий Ріг
«Видавничий дім»
2005

ББК63.3(4УКР-4ДНІ-2КР)61+86.372

К82

Упорядник О. О. Мельник

К82 Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920 - 1930): Збірник документів і матеріалів. - Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. - 132 с.

ISBN 966-7997-02-2

До збірника увійшли надзвичайно цінні, зовсім невідомі та маловідомі документи, які висвітлюють діяльність більшовицької влади, спрямовану на руйнування Церкви і нищення православної віри на Криворіжжі в період 1920 - 1930 рр. Запропоновані матеріали будуть корисним документальним джерелом для дослідників історії Криворіжжя та стосунків між Церквою і державою.

Книга розрахована на фахівців, викладачів вузів, шкіл, студентів і широке коло читачів.

ББК63.3(4УКР-4ДНІ-2КР)61+86.372

ISBN 966-7997-02-2

© О. О. Мельник, 2005

ВІД УПОРЯДНИКА

Однією з проблем, що майже невідома на сьогодні, не дивлячись на чотирнадцять років незалежності України, яка вимагає глибокого дослідження, – є вивчення механізму та методів боротьби більшовицької влади з Православ'єм. Це була справжня війна з Церквою та духовністю нашого народу, що тривала весь час поки існувала радянська влада. Але найдраматичніший період цього нерівного протистояння припав на 20-ті роки минулого сторіччя. Саме тоді відпрацьовувався і удосконалювався механізм тиску влади на віруючих і повного підпорядкування Православної церкви державі. В цій війні більшовики успішно використовували органи ЧК–ДПУ і НКВС, широко застосовували погрози, шантаж, арешти, висилку священнослужителів і навіть їх фізичне знищення. Потужна система антирелігійної пропаганди фактично охопила все населення краю – від школярів до пенсіонерів, від партійної номенклатури до домогосподарок. З часом ця пропаганда, пройшовши фазу вульгарного атеїзму, перетворилась в атеїстичний екстремізм.

Укладач поставив за мету виявити, систематизувати і підготувати до друку матеріали, які відображують всі грані взаємовідносин Церкви і держави в межах Криворіжжя: підрич економічної могутності Православ'я, робота по розколу Церкви, основні методи і фор-

ми антирелігійної діяльності владних структур, показ внутрішнього церковного життя священників і мирян.

До збірника входять документи, пов'язані не лише з антицерковною роботою місцевих організацій, а й такі, що показують загальну морально-політичну ситуацію на Україні: директиви і циркуляри НКВС та Всеукраїнської антирелігійної комісії місцевим органам влади.

Джерела про боротьбу більшовизму проти Церкви і релігії в 20-ті роки, введені до збірника, дозволяють лише частково реконструювати становище на Криворіжжі за цей період. Упорядник виходив з прагнення добрати найтиповіші документи, які характеризували б не тільки масштаби боротьби, а й розкривали б сам механізм її організації та проведення в життя. Більша кількість віднайдених матеріалів раніше не друкувалася.

Джерельною базою цього видання є фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Дніпропетровської області. Більшість документів взято в ЦДАГО.

У збірнику переважають офіційні матеріали, які висвітлюють боротьбу проти релігії і Церкви в 1920-ті роки – звіти, інформаційні зведення, доповіді, постанови, циркуляри тощо. Вони до-

зволюють зробити два головних висновки: 1). Реальна політика правлячої партії по відношенню до Православ'я і релігії, як в Україні, так і на Криворіжжі, у вказаний період базувалась не на офіційно прийнятих і обнародованих законах і документах, а на різних підзаконних актах (циркулярах, директивах, постановах), що направлялись в місцеві органи влади і партійні комітети з грифом «таємно» або «цілком таємно»; 2). Всі ці органи влади України були детально проінформовані про стан на місцях і діях проти Православної церкви, духівництва і віруючих. Відповідна інформація регулярно надходила до губернського комітету КП(б)У та ЦК ВЦВК і ДПУ, була більш-менш об'єктивною і відображала реальний стан справ. Тому твердження, що «нагорі» не знали про зловживання влади на місцях, не відповідають дійсності і не витримують критики.

При роботі над збірником також використані матеріали, опубліковані раніше в спеціальних виданнях: «Чорна Книга України», «Документи трагічної історії України (1917-1927)», «Свідчення з минувшини. Мовою документів» та тогочасні публікації місцевої газети «Червоний Гірик».

Археографічне опрацювання документів здійснено за правилами видання історичних документів.

Всього до збірника увійшло 128 документів, більшість з яких наведена у витягах. Опущені фрагменти текстів, що не стосуються теми, позначаються крапками, а у заголовку приєднані ком «з».

Друкуються матеріали мовою ори-

гіналу за сучасним правописом, але зі збереженням стилю викладення, мовних особливостей часу. Тому в тексті трапляються давно неживані слова, русизми або українізми. Орфографічні та синтаксичні помилки виправлені без застережень. Документи датовані згідно оригіналу; у тих випадках, коли встановити це точно не було можливості, вказується місяць і рік.

Назви населених пунктів, губерній, районів, волостей подаються за тогочасним адміністративно-територіальним поділом. У зазначений період Криворізький повіт існував з 26 лютого 1919 року по 7 березня 1923 року і складався з 34-х волостей, які включали сучасні Криворізький, Апостолівський, Широківський, Софіївський, П'ятихатський, а також частину Казанківського, Петрівського, Криничанського районів. В березні 1923 року був створений Криворізький округ в складі 13 районів: Адамівського, Апостолівського, Долинського, Лозуватського, Казанківського, Криворізького, Михайлівського, Нікопольського, Петрівського, П'ятихатського, Софіївського, Широківського, Шолоховського. Округ проіснував до кінця 1930 року.

Документи доповнюють примітки, список скорочень, іменний і географічний покажчики, перелік документів.

Збірник підготував до друку науковий співробітник Криворізького історико-краєзнавчого музею Олександр Мельник.

Склали покажчики, виконали археографічне опрацювання документів та іншу науково-дослідницьку роботу О.О. Мельник і Н.О. Єгіна.

ПЕРЕДМОВА

Захопивши владу, більшовики ухвалили ряд постанов, направлених на нейтралізацію впливу Церкви. Головним став «Декрет про відділення церкви від держави і школи від церкви», прийнятий РНК РРФСР 20 січня (2 лютого) 1918 року, який набув чинності в день його опублікування (23.01). Декрет гарантував громадянам право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відмінив всі обмеження прав, що були пов'язані з вибором віросповідання, всі обмеження свободи совісті тощо. Відношення до релігії було проголошено особистою справою кожного, а релігійні громади – перетворено в недержавні організації.

З іншого боку, держава гарантувала релігійним громадам вільне виконання обрядів, їм надавалось право безкоштовного використання споруд і предметів культу [1]. Одночасно декларувалось, що держава, відмовившись від втручання у справи Церкви, не буде насаджувати атеїстичні погляди за допомогою апарату влади. Але згодом, на VIII з'їзді РКП(б) в новій Програмі було взято курс на «звільнення трудящих мас від релігійних забобонів і на початок широкої антирелігійної пропаганди». Дія всіх декретів, прийнятих в Російській Федерації, згідно постанов І Всеукраїнського з'їзду рад (грудень 1917 року), автоматично поширювалась і на територію України.

В період тимчасового існування радянської влади на Україні уряд, очолюваний Х. Раковським, прийняв аналогічний російському декрет про відділення

церкви від держави (22 січня 1919 року). Це був скопійований текст; різниця зводилась до того, що на Україні релігійні громади отримували статус юридичної особи. Але це упущення було швидко виправлене Політбюро ЦК КП(б)У, яке вже 1 серпня 1920 року позбавило їх цих прав [2]. Уряд проголосив, що майно релігійних громад стає народним надбанням, а будівлі храмів та церковна атрибутика буде передаватись безкоштовно у користування віруючим.

Але втілити на місцях пункти декрету не дала Добровольча армія А. Денікіна. Розпочати реалізацію програми наступу на Церкву більшовики Криворіжжя змогли лише з березня 1920 року.

Беручи до уваги, що на місцях не було функціонерів з досвідом антирелігійної роботи, на районні (волосні) з'їзди Рад присилались готові схеми резолюцій, куди потрібно було тільки вписати свої реквізити (док. № 1).

Антирелігійну роботу на Криворіжжі очолив відділ агітації і пропаганди при Катеринославському губкомі КП(б)У. Він взяв курс на «випрямлення і вирівнювання поглядів пролетаріату на релігію» (док. № 2). Спочатку мова велась про систематичну наукову пропаганду. З цією метою почався облік всіх пропагандистів і лекторів, які мали відповідні знання з питань релігії (док. № 4). При цьому підкреслювалось, що головний напрямок – це робота з безпартійними.

В липні 1921 року вже широко почала впроваджуватись практика відкритих релігійних диспутів із залучен-

ням духівництва, «суди над радянською владою» за відділення Церкви від держави, агітація за розкриття мощів тощо. В повіті з членів партії була виділена група відповідальних за включення в чергу денну робітничих зборів питань відношення до релігії (док. № 5). Тоді ж до Криворізького повіту надіслано циркулярного листа з переліком всіх напрямків антирелігійної роботи, які охоплювали практично всю соціально-культурну сферу (док. № 8). Партійне керівництво, виходячи з позиції, що боротьба з Церквою – є «терміновим завданням поточного моменту», почало форсовано створювати комісії по антирелігійній пропаганді. В Катеринославі таку комісію було утворено 20 липня 1921 року (док. № 6).

Згідно постанови РНК УРСР, втілення закону про відділення церкви від держави було покладено на НКЮ і його місцеві органи. При Криворізькому повітовому відділі юстиції був створений відповідний підвідділ [3].

Незабаром замість підвідділів по відділенню Церкви від держави, згідно розпорядження НКВС, при повітовому відділі юстиції створено ліквідаційну комісію, в склад якої були введені представники від НК та НКВС. Вважалося, що це прискорить роботу і зробить її більш ефективною (док. № 23).

Постановою ВУЦИК місцевої штат ліквідаційної комісії з юридичного відділу в січні 1922 року перейшов до відання НКВС із завданням продовжити реалізацію положень декрету. Відповідав за роботу ліквідаційному завідувачий повітовим управлінням НКВС, а у волостях – волосний виконком рад. Всі принципи питання необ-

хідно було узгоджувати з ВАК [4].

Головними задачами ліквідаційних комісій було облік і систематичний нагляд за релігійними громадами, вивчення тенденцій релігійного руху і робота по розколу Церкви з урахуванням співвідношення сил (док. № 47).

В Кривому Розі таку комісію (ліквідаційну) було організовано в січні 1922 року під головуванням Хаїма Хедекеля, який практично не діяв до кінця травня поточного року (док. № 23).

Щоб не загострювати стан, 1 жовтня 1921 року НКВС УРСР видав циркуляр № 44, який заборонив конфіскацію культових будівель і церковної атрибутики, але припускалося, що коли немає приміщень для громадських організацій, то місцева рада може здійснювати вилучення (док. № 11).

Священники могли бути виселені з житлових будинків, які належали церковній громаді, якщо місцева влада вважала, що ті можуть бути використані більш доцільно (наприклад, для потреб громадських організацій, шкіл тощо). Це робило можливим проводити виселення під надуманими причинами, або створюючи відповідну ситуацію, в першу чергу – до по-антирадянському налаштованих священників. Так, колгосп «Красная Заря» Петрівської волості вирішив розташувати в будинку священника дитячий притулок, а ієрей села Новий Кривий Ріг Скварчевський постановою повітової військової наради був виселений як «нетрудовий елемент» [5]. Взамін інше житло не надавалось, хоча сім'ї вважались багатодітними. Була відпрацьована і схема закриття церковних споруд (циркулярний лист від 31 грудня 1921 року), де

прямо вказувалось, що при найменшій можливості церковні будівлі слід використовувати для потреб соціального забезпечення: під школи, лікарні, дитячі будинки (док. № 11). Подібні директиви і циркуляри давали підставу повітовій і волосній раді, аргументуючи свої дії часто надуманими причинами, закривати і передавати храми військовим та іншим організаціям, які, безгосподарним використанням, фактично нищили споруди [6].

Показова в цьому відношенні історія закриття храму св. Олександра Невського при станції Долгінцево. Він став першою зачиненою церквою в Кривому Розі. Священника Григорія Пущенка місцеві більшовики вважали за чорносотенця і контрреволюціонера ще з 1905 року, коли він на проповідях почав засуджувати насильство криворізьких революціонерів. А радянська влада приліпила йому ще й ярлик націоналіста-петлюрівця, члена антирадянської організації. В 1922 році протоієрея заарештували і відправили в застінки Катеринославської ГубНК, де і стратили. Через рік – в червні 1923 року – зачинену церкву вирішили перетворити в клуб і бібліотеку, а облачення та предмети культу передали місцевому драмколективу під реквізит [7].

Голод, що розпочався на Криворіжжі в кінці 1920 року в результаті цілеспрямованої політики Московського уряду, зокрема, для придушення національно-визвольних змагань, був використаний і для підриву економічних позицій Православної церкви. Весною 1921 року в повіті голодувало 54 відсотки населення, що склало близько 190 тис. чоловік [8]. До середини 1922

року робітники і службовці басейну відраховували на допомогу голодуючим 5-10 відсотків пайка і зарплатні, а селяни віддавали певну кількість продуктів (залежно від категорії) [9].

Ще взимку 1921 року Москва розпочала підготовку до майбутнього вилучення цінностей. По ініціативі Леніна в травні 1921 року було створено секретну комісію на чолі з О. Шліхтером по підготовці Госхрану до прийому великої кількості цінностей [10].

Паралельно з розгортанням агітації за добровільну допомогу голодуючим таємно стали готувати відповідний декрет, на підставі якого стане можливим пограбування Церкви (док. № 16).

На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про обкладення церков золотом і сріблом на користь голодуючих. Згідно нього в Катеринославську губернію направлено спеціальну директиву про початок агітації населення за збір коштовностей з діючих церков. Частина їх планувалось направити на місцеві потреби (15%) [11].

Більшовики використали голод на Півдні України, як сприятливу умову для боротьби з Церквою. На повітовій партійній конференції розглядалось питання про посилення антирелігійної пропаганди і ув'язки її з боротьбою проти голоду (док. № 10). Хоча деякі послаблення тиску були зроблені. Визнано, що даний період є менш за все сприятливим для антирелігійної боротьби, рекомендувалось готувати відповідні кадри пропагандистів (док. № 7).

В жовтні 1921 року було опубліковано відозву повітвиконкому «До всіх чесних трудящих» з закликом збирати вироби з дорогоцінних металів і гроші

для голодуючих Поволжя [12]. Але бідуюче місцеве населення не могло суттєво допомогти Росії.

ВЦВК РРФСР прийняв декрет про вилучення церковних цінностей. Ще до його офіційного затвердження Катеринославська комісія по вилученню цінностей 22 лютого направила в Криворізький повіт циркулярну телеграму по підготовці до конфіскації. В ній, зокрема, пропонувалось по лінії профспілок провести збори робітників з винесенням відповідних рішень (док. № 13).

Почалась кампанія по вилученню цінностей. На повітовій і волосних селянських конференціях, сільських сходах виносились резолюції, після яких проводились конфіскації. В Кривому Розі конфіскації розпочались після 15 березня. Місцеве духовництво звернулось до прихожан з відозвою не чинити опору в справі рятування людей від голодної смерті. Тому пограбування відбулось без суттєвих ексцесів, хоча великих цінностей в храмах Криворіжжя накопичено не було (док. № 14). З пропагандистською метою рекомендувалось залучати до цієї справи якомога більшу кількість віруючих, всіляко підкреслювати, що цінності підуть виключно на допомогу голодуючим.

ВУЦВК прийняв спеціальний декрет «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» за підписом Г. Петровського. Документ фактично дублював основні положення декрету РРФСР, але з уточненнями. Відчуженню підлягали не лише вироби з золота, срібла та дорогоцінного каміння, але й з платини та слонової кістки. За переховування культових предметів віруючих чекала кара примусовими робо-

тами терміном до одного року і конфіскація всього церковного майна [13].

З метою точного обліку забраного і чіткої роботи відповідним циркуляром ЦК КП(б)У були створені секретні комісії при губернському і повітових партійних комітетах [14].

Саму кампанію по вилученню цінностей рекомендувалось розділити на два періоди. На першому етапі проводився тиждень агітації без його офіційного оголошення. У випадку отримання свідчень про організацію можливого опору, винних рекомендувалось заарештовувати, а з духовних осіб взяти підписку з попередженням про відповідальність. В цей час активно проводився і облік храмових цінностей (док. № 13). Згідно інструкції НКВС, місцеві органи влади повинні надати відповідній комісії завірені описи церковного майна по інвентарним книжкам, що складені до Жовтневого перевороту. Виходячи з наявності коштовностей, рекомендувалось пограбування починати з приходу, який очолює лояльний до влади священик або з найбагатшого храму, добре підготувавшись до всіх можливих ексцесів (війська ЧОН для розгону народу, групи комуністів на суміжних вулицях) (док. № 17).

Згідно телеграми штабу Укравмії, цінності запаковувались в спеціальні ящики, при чому речі, конфісковані з діючих храмів, – окремо і по особливим спискам, не змішуючи з вилученими з закритих церков (док. № 20).

Початок кампанії в нашому повіті співпав з підготовкою до Пасхи, тому він протікав повільно – члени комісії, щоб не створювати конфліктних ситуацій, йшли на компроміси, дозволяючи

замість предметів з дорогоцінних металів вносити гроші або не забирали речей, без яких стало б неможливим богослужіння.

Це не залишилось поза увагою центру і на початку квітня 1922 року в ЦК КП(б)У було направлено циркуляр ЦК РКП(б), в якому гостро критикувалась робота комісії по вилученню. Московський ЦК попереджав, що неповне вилучення цінностей буде розглядатись як саботаж з боку місцевих органів (док. № 24).

Після пасхальної перерви повітова комісія, підсилена членом губкому КП(б)У, розпочала повторну конфіскацію, яка супроводжувалась «широкою антирелігійною кампанією». Експресів зафіксовано не було (док. № 20). Але, попри всі старання місцевих більшовиків, вилучення не було закінчено до призначеного Москвою і Харковом терміну – 25 травня 1922 року. Центральна комісія по вилученню цінностей загрожувала притягнути винних до суду (док. № 18).

Після залучення до справи чекістів та посилення відповідальності членів комісії на 24 червня 1922 року в Катеринославській губернії було зібрано 105 пудів срібла та 85 золотників золота (док. № 25). А на кінець червня вже було доставлено 153 пудів срібла та 124 золотники золота (док. № 26).

В липні 1922 року було віддано до ревтрибуналу Катеринославського єпископа Серафима, який активно агітував проти конфіскацій. Його засудили до розстрілу з заміною на 5 років примусових робіт (док. № 27).

Для полегшення роботи по відбиранню коштовностей більшовики по-

чали активно підтримувати оновленців, які виступали за передачу всіх цінностей Церкви на допомогу голодуючим (док. № 15).

Офіційно кампанія по вилученню церковних багатств закінчилась в червні 1922 року. Результат її на Криворіжжі був скромним – цінностей зібрано мало (док. № 30). Після конфіскацій було проведено низку заходів по роз'ясненню «значення вилучення цінностей» [15].

Пограбування храмів Криворіжжя продовжувалось і після офіційного закінчення кампанії. Про це свідчать матеріали повітового з'їзду, який відбувся в квітні 1923 року, де повідомлялось: «Жива Церква» проводить зараз вилучення цінностей, що були сховані при проведенні кампаній, а також довилучення інших цінностей» [16]. Слід зауважити, що деякі з конфіскованих речей, які «мали історичну цінність» в 1926 році було передано Нікопольському музею [17], (у Кривому Розі свого музею ще не було).

Подальша доля скарбів, награваних на Криворіжжі, до кінця не відома. Частина витратили на допомогу голодуючим на місці, щось розікрали, але левова частка була перевезена до Москви. Згідно рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 22 травня 1922 року, Харків клопотався про повернення 15 відсотків всіх цінностей, зібраних у федерації [18].

Тож, головна мета більшовиками була досягнута – підриєв економічного базису Православної церкви, внесення розколу в лави віруючих та священнослужителів, фізичне знищення частини духовництва (док. №№ 3, 9, 19).

Покінчивши з пограбуванням храмів,

місцеві більшовики активізували роботу по закриттю церков. Так, в 1923 році крім церкви в Долгінцево, було зачинено храм в селищі Долинське (док. № 35).

Не минула лиха доля і мешканців єдиного на Криворіжжі жіночого монастиря – Чечелівського (суч. Петрівський р-н Кіровоградської обл). Але згодом, в 1923 році, монахині відкрили там свій підпільний монастир, куди з'їзжалися хворі та каліки з усієї України (док. № 38).

На засіданні ВАК 28 червня 1924 року було прийнято рішення про негайний облік всіх зачинених церков і розробку заходів по їх використанню. Зачинені, але існуючі храми все рівно пробуджували у віруючих надію на те, що згодом буде можливість їх повернути. Щоб запобігти цьому, і було проведено вказане рішення. В 5-му пункті постанови заборонялось відкриття вже зачинених церков і давався наказ про термінову розробку інструкції, що регламентуватиме порядок їх закриття, аби уникнути несанкціонованих і незаконних дій місцевої влади, які могли б привести до конфліктів з віруючими (док. № 51). Такий документ було розроблено і 14 серпня 1924 року надіслано до Катеринославського губвиконкому. Згідно його положень, в містах церкви можливо було зачинити в двох випадках: коли кількість членів громади, в результаті їх виходів, буде менша встановленої законом, і коли в населеному пункті відчувається гостра нестача в приміщеннях для санітарно-медичних, культурно-просвітніх, громадських установ, при умові, що можна застосувати культову будівлю для потреб відповідних організацій. Сто-

совно до сільських місцевостей, вво-дился третій пункт: якщо технічна експертиза підтвердила вітхість споруди. Постанову про зачинення мав прийняти губвиконком, а остаточне рішення затверджувалось ВУЦВК (док. № 53).

Згідно циркуляру НКВС до окружної Ради від 3 листопада 1925 року, всі колишні церковні садиби в сільській місцевості, які не були у підпорядкуванні державних органів, передавались сільським радам. Останні могли їх здавати в оренду як релігійним громадам, так і приватним особам. Регламентувався також і ряд варіантів передачі і використання з іншою метою (док. № 81).

В результаті утворення системи і наведення порядку у справі реєстрації релігійних громад, оренди, використання і зачинення церков, на Криворіжжі конфліктів на цьому ґрунті в 1925–1928 роках не зафіксовано.

Але «рік великого перелому» (1929) приніс суттєве погіршення справ. Не задовільнившись досягнутими результатами, держава розпочинає масований наступ на релігію. Формальною причиною була «активізація релігійного апарату», який, «опираючись на куркулів та непманів, почав поширювати свій вплив на селян та робітників». Духівництво звинувачено в антирадянських діях, в перетворенні Церкви в «куркульську партію» тощо. Особливе занепокоєння більшовиків викликав факт зростання релігійності населення на початку 1929 року. Було взято курс на втягнення в кампанію по закриттю храмів якомога більшої кількості населення, всебічну підтримку Спілки Войовничих Безбожників, збір підписів про закриття «вогнищ мракобісія», внесен-

ня при перевиборах рад вимог по «закриттю молитовень» (док. № 104).

Спілка Безбожників не виправдала надій місцевої влади, – Церква з успіхом конкурувала з їхньою пропагандою (док. № 107). Тоді, використовуючи різні засоби тиску на робітників (зниження норми постачання хлібом, попередження про можливість звільнення тощо), партійна номенклатура інспірувала масовий збір підписів за закриття храмів в Кривому Розі та рудничному районі. Першою в жовтні 1929 року з листом, опублікованим в газеті «Червоний Гірник», виступила група вчителів. Вони вимагали передачі Миколаївського собору під дитячий клуб. Різні трудові колективи та групи населення «підхоплюють» цей ініційований владою заклик і розгортається кампанія через пресу (док. № 108). На початок 1930 року таких підписів було зібрано вже близько 4-х тисяч.

Про те, як порушувались діючі в той час закони при закритті храмів, свідчить лист членів релігійної громади с. Мусіївки до адмінвідділу Криворізького окрвиконкому (док. № 115). Вражає цинічністю факт залучення до цих ганебних дій школярів. Достеменно невідомо скільки було зачинено храмів в Криворізькому окрузі на початку 1930 року, але отримані циркуляри і листи по лінії НКВС, відносно реалізації майна з закритих церков, свідчать, що таких вже було немало (док. №№ 104, 107).

Якщо до 1929 року влада хоч зовні намагалась при зачиненні культових споруд дотримуватись законності, то з цього часу її відношення до віруючих можна характеризувати як безцере-

монне. Про це опосередковано свідчить крикливий, а часом і загрозливий тон публікацій в міській газеті «Червоний Гірник» (док. №№ 102, 103, 108, 110-112).

Без сумніву, закриттям храмів більшовизм розраховував суттєво підірвати як вплив, так і економічні позиції Православ'я, значно обмежити представникам Церкви можливості спілкування з віруючими. Як часто вже траплялось в історії нашої держави, – результат виявився протилежним. Вплив Церкви та її авторитет зросли, збільшилась і кількість віруючих (док. №№ 21, 97, 104).

Протягом 1929–1932 років забрані у віруючих приміщення храмів на Криворіжжі використовувались, головним чином, як клуби, але люди, в тому числі і молодь, не дуже поспішали веселитись в колишніх святинях. Приміщення пустували, їх ніхто не ремонтував.

На другому етапі нищення з церков зробили склади, зерносховища, а часом, і хліви (сел. Рахманівка). Про підтримання будівель в належному стані вже ніхто не згадував. Курс влади на знищення матеріальних основ віри і впливу Церкви співпадав з бездіяльністю місцевих функціонерів та нерадивих господарників. Доведені до аварійного стану, храми, згідно актів технічного огляду, були знесені в 1933–1934 роках [19].

В деяких випадках цегла та інші матеріали, за спогадами старожилів, були використані для спорудження шкіл, магазинів, особливо в селах (Андріївка П'ятихатського р-ну, Ордovasилівка Софіївського р-ну, Валове Криворізького р-ну).

В 20-ті роки релігійні громади платили за землю, яка знаходилась в межах огорож орендованих храмів, податок, що відповідав прийнятим в Кривому Розі нормам для приватних садиб. В селах збір не робився. Місцевий податок коливався від 0,25 до 1 відсотку від вартості будівлі. Якщо громада не сплачувала грошей протягом двох місяців після встановленого терміну, то договір розривався і споруда у віруючих відбиралась (док. № 65). Крім зазначених платежів було ще обов'язкове страхування будівлі без вартості майна храмів, яке страхувалось окремо. У випадку пожежі страхові суми отримував виконком, на балансі якого стояла церква, а не сама релігійна громада.

Починаючи з 1928 року Держстрах УРСР почав вимагати страхування всього церковного майна по його повній вартості, без скидок на амортизацію, підвищуючи без підстав тарифи, які зросли в 10–15 разів. Мета – заставити релігійні громади відмовитись від храмів через непомірно високу орендну плату. Згодом, 16 березня 1930 року, Держстрах і НКВС відмінили «драконівські» умови страхування під тиском скарг віруючих до ВУЦВК [20].

Слід також згадати ще один епізод боротьби більшовиків з Православ'ям – це проведення «всенародної кампанії» за заборону дзвонів та їх зняття для потреб індустріалізації. При цьому підкреслювалось, що вартість кольорового брухту, поставленого заводам, будуть використані виключно для потреб культурного розвитку. За цією примітивною демагогією ховались суто політичні завдання – запобігти вічевим дзвоном скликанню людей при спробі

закриття храмів або при інших антирелігійних заходах. Реальні підстави боятись дзвонів у більшовиків були, – на Криворіжжі під час визвольних змагань у 1920–1921 роках дзвоном з церкви людей закликали до повстань або сповіщали про прибуття повстанських загонів. Небезпека стала безпосередньою при проведенні «суцільної колективізації». Щоб не допустити подібної ситуації, в одному з пунктів договору на оренду церковних споруд оговорювалось, що громада не буде скликати народ для антирадянських виступів.

Спочатку мова йшла про те, що дзвін заважає відпочинку робітників після трудового дня. Потім приєднались мотиви, що, мовляв, даром пропадає дорогоцінна сировина. Інспірований диктатурою рух за зняття дзвонів набирав силу (док. № 121).

При мовчазній підтримці влади активісти Спілки Війовничих Безбожників розпочали несанкціоноване зняття дзвонів, що призводило до конфліктів. Щоб надати «ініціативи знизу» видимість закону, секретаріат Президії ВУЦВК 11 грудня 1929 року прийняв регламентуючу постанову. Після «ходатайств» трудящих за зняття дзвонів і «використання коштів на культурні потреби» рішення про це приймалось більшістю голосів на зборах жителів села або кварталів міста, що знаходились поблизу храму. Потім президія відповідної сільської чи селищної ради затверджувала це рішення. Остаточне слово було за окрвиконкомом. Зняті дзвони реалізовувались через Рудметалторг (док. № 113).

15 грудня 1929 року НКВСом, який безпосередньо здійснював цю справу,

було випущено секретну інструкцію, що регламентувала проведення «масової» кампанії. Її ініціатором повинні були бути Спілки Безбожників, на яких покладалась підготовка громадської думки та агітація.

На Криворіжжі «акцію» розпочато 10 січня 1930 року. [21]. Вона йшла в контексті з вимогами зачинити і всі храми міста (док. № 119). Звертає на себе увагу агресивність тону дописувачів та їх зневага до почуттів віруючих, яка наростає до кінця 1930 року.

Тільки за зняття дзвонів і відбирання Миколаївського собору було зібрано близько 20 тисяч підписів (док. №№ 121–124). На початку грудня 1930 року частина дзвонів вже була знята, але яка саме, поки невідомо (док. № 121).

При зніманні дзвонів з Вознесенської церкви в Кривому Розі трапився нещасний випадок, – загинув один з активістів СВБ. Цей факт мав великий розголос серед віруючих. З того часу більшовики стали приділяти велику увагу питанням техніки безпеки, щоб уникнути розмов про Божу кару за злочин.

На превеликий жаль, жоден з дзвонів Криворіжжя не попав під категорію «має виключне значення як пам'ятка старожитності» і всі вони були переплавлені. Не залишилось ні фотографій, ні інших характеристик (вага, розмір). За дзвони, які в православних храмах були віднесені до 1 сорту, платили по 700 крб. за тонну.

Повернення храмів Православній церкві на Криворіжжі розпочалось в 1991–1992 роках. Сьогодні в Кривому Розі діє 36 православних храмів. Відновлення старих і будівництво нових

продовжується. Вони повинні стати осередком духовного відродження нашого міста.

* * *

Більшовики добре розуміли, що відібравши у Церкви майно та храми, вони її цим не знищили. Залишались мільйони віруючих, які були справжніми носіями християнської ідеології. Ця спільнота якраз і являла собою головну перепону для насадження нового комуністичного світогляду. Церква завжди розглядалась партійною керівництвом як ворожа, антирадянська організація, що легально існує в державі.

Розвиток Київської Русі, а згодом і Російської держави, показав, що сила Православної церкви завжди була в її єдності. Усвідомлюючи це, московське керівництво з початку 20-х років ХХ сторіччя почало робити все, щоб поглибити розкол і ослабити Церкву зсередини. Таким шляхом планувалось скомпроментувати її діяльність в очах віруючих, зменшити вплив і, в перспективі, повністю знищити.

Необхідно підкреслити, що ситуація для більшовиків була сприятливою. Ще до Жовтневого перевороту багато людей, в основному інтелігенція, вважали, що статус священників, як службовців державного апарату, компрометує Церкву [22].

Всередині самого організму РПЦ на початку ХХ ст. існували відчутні протиріччя між простим духівництвом і єпископатом, – «білим» (священники, диякони, причетники) і «чорним» (монашество) [23].

Після повалення царизму було створено ініціативну групу з священнослужителів, яка активно зайнялась

вербуванням прихильників «більш канонічного облаштування Церкви». Організація утворилась в Петербурзі 7 березня 1917 року під назвою «Всеросійський союз демократичного православного духівництва і мирян» і почала активно виступати за проведення реформ в Церкві та за її оновлення. Цей рух всередині РПЦ отримав назву «обновленського».

Але найголовнішою подією з часів Петра I для віруючих став Помісний Собор, який працював (з перервами) з серпня 1917 року по вересень 1918 року. Він прийняв рішення про відновлення патріархатства і 5 листопада 1917 року обрав Патріархом митрополита Московського і Коломенського Тихона (в миру Василя Белавіна). Собор оголосив анафему радянській владі, різко засудив прийняття декрету про відділення Церкви від держави і школи від церкви. Лад, який встановили більшовики, було названо «пришестям антихриста».

Рішення Помісного Собору обновленці на чолі з О. Введенським та Л. Поповим зустріли вороже. Вони та їх однодумці публічно оголосили про свій розрив з патріаршою (Тихонівською) церквою і розпочали розробку головних положень нової Церкви, яка офіційно буде боротись з Тихонівською.

Більшовики уважно слідкували за подіями і робили все, щоб поглибити вже існуючий розкол. За допомогою створеного апарату НК, роблячи ставку на молоде «біле» духівництво, як на більш прогресивно налаштовану масу, влада взялася методично руйнувати Церкву [24].

Серед обновленського руху най-

більш до смаку новим можновладцям припала група «Жива Церква», яку вони підтримували практично демонстративно. В травні 1922 року на зборах засновників було прийнято «церковно-реформаційну» програму, в якій проголошувалась ліквідація монастирів, заміна патріаршества «соборним» управлінням, позбавлення монахів-єпископів керівництва Церквою тощо. На I з'їзді в Москві (6 серпня 1922 року) вищим органом управління Обновленської церкви було оголошено Помісний Собор, а виконавчим – Вище Церковне Управління. Таким чином розкол РПЦ став «офіційним».

Радикалізм програми «живоцерковників» не влаштував частину духівництва, включаючи деяких керівників обновленців. В серпні 1922 року вони створили нове об'єднання під назвою «Союз церковного відродження», який консолідував поміркованих прихильників проведення реформ в РПЦ. Очолив Союз архієпископ Антоній – на той час голова ВЦУ, – що відмежувався від «Живої Церкви». «Союз церковного відродження» не довго був монолітним – всередині нього утворився «Союз общин давньоапостольської церкви» (СОДАЦ). Це була більш радикальна група, яку очолив О. Введенський. За своїми програмними установами вона знаходилась між крайніми радикалами «Живої Церкви» та поміркованими «відродженцями» Антонія. Для нової групи стало характерним відверто вороже ставлення до монастирів, які вони закликали ліквідувати. Виняток допускався тільки для тих, устав яких базувався на трудовій діяльності монашествуючих (Соло-

веський, Оптина Пустинь) [25].

Всі ці три групи: Жива Церква, Союз церковного відродження і Союз общин давньоапостольської церкви вважались рівноправними об'єднаннями і мали паритетне представництво у ВЦУ. У всіх трьох була одна мета – «удосконалення» російського Православ'я, виходячи з соціально-політичних умов, що склалися. За цими групами згодом закріпилась назва «обновленських», а за їх об'єднанням на чолі з ВЦУ – «обновленська церква».

З 29 квітня по 9 травня 1923 року на обновленському Помісному Соборі Патріарха Тихона було усунуто від патріаршества і монашества, а його анафема радянській владі визнана не канонічною. Також було оголошено про перехід обновленців на Григоріанський календар (з 12 червня 1923 року) і зроблено ряд інших новацій (другий шлюб для священників, закриття монастирів тощо). В результаті діяльності Собору був створений новий виконавчий орган – Вища Церковна Рада (ВЦР).

На Криворіжжі в 20-ті роки найбільш впливовими церковними групами були: греко-російська (Тихонівська), обновленська, Українська автокефальна та Собор Єпископів України. Дві останні були малочисельними (док. №№ 82, 84, 85).

Виходячи з директив Харкова та Катеринослава, місцеві більшовики підтримували обновленців, вбачаючи в них силу, що допоможе нейтралізувати вплив «тихонівської» церкви і призведе до її розвалу. Але і самі обновленці були розмінною монетою у грі за знищення Церкви. Влада не збиралась допускати посилення впливу Живої Цер-

кви на віруючих (док. № 12, 19, 29).

Весь агітаційно-пропагандистський апарат партії в 1922–1923 роках було кинуте на дискредитацію «тихонівської» Церкви. Про це свідчить цілком таємний циркуляр Катеринославіського губкому КП(б)У, де вказувалось, що на місцях необхідно виділити трійки «із виключительно выдержанных и политически грамотных работников» для того, щоб в майбутньому вивести прихильників «Живої Церкви» на керівні посади в ієрархії Православ'я (док. № 29). Заарештувавши Патріарха Тихона, який разом з іншими керівниками РПЦ виступив проти вилучення церковних цінностей, влада розв'язала обновленцям руки.

Скориставшись ситуацією і таємною підтримкою державних структур, «живоцерковники» вже в липні 1922 року стали захоплювати храми, що належали РПЦ (док. № 27). Слід нагадати, що рядові віруючі мало розуміли суть розколу та програмні установки обновленських груп. Фактично громада переходила до розколу, коли це робив священник, бо прихожани автоматично йшли за своїм пастирем. Деякі настоятелі по кілька разів міняли орієнтацію і такою поведінкою «вносили сумятицю» в середовище віруючих, підривали авторитет Церкви (док. № 41).

На початку 1922 року Катеринославіську єпархію очолював єпископ Агапіт – стійкий прихильник Патріарха Тихона, колишній керівник «Союзу русско-го народа». Він послідовно боровся з обновленським рухом мав великий вплив на віруючих Криворізького повіту, (док. № 90). Але незабаром (у липні 1922 року) видні діячі РПЦ єпископи

Агапіт, Іоанікій і Серафим були звинувачені в саботажі декрету про вилучення церковних цінностей і ревтрибуналом засуджені до розстрілу, який замінили п'ятирічним ув'язненням. Втрата головних діячів греко-російської церкви дала можливість обновленцям знову посилити свої позиції, що похитнулися в першій половині 1922 року (док. №№ 27, 28, 29).

Найбільший підйом обновленського руху на Криворіжжі зафіксовано в першій половині 1923 року, коли на його чолі стояв єпископ Інокентій, який користувався великим авторитетом у священників і мирян.

В квітні 1923 року під його керівництвом пройшов окружний з'їзд обновленців, на якому було засуджено діяльність Патріарха Тихона, а також санкціоновано допомогу більшовикам «живоцерковниками» у «довилученні схованих цінностей» (в «тихонівських» церквах) [26]. Документи того часу вказують на велике збільшення впливу прихильників Інокентія в Криворізькому окрузі [27].

Але в червні 1923 року Інокентій поїхав до Москви і оголосив про свою підтримку Патріарха Тихона. На Катеринославщину він вже не повернувся. 15 липня 1923 року Тихон сповістив у посланні до кліру і мирян, що він бере управління РПЦ до своїх рук, а рішення обновленського Собору не мають канонічної сили. Це спонукало багатьох священників Криворізького округу принести в храмах публічне покаяння і повернутись до істинного Православ'я. Тихонівську Церкву у нас в цей час очолив єпископ Іоанікій, звільнений з-під арешту до суду. З благословення

Патріарха Тихона він створює в губернії греко-російську церковну управу. Новий єпископ продовжував активну боротьбу проти обновленства в краї, вплив якого почав суттєву звужуватись (док. №№ 36, 37, 49).

Більшовики, усвідомлюючи катастрофічний стан обновленства, через ДПУ здійснили ряд заходів для допомоги останньому. Зокрема, чекістами був заарештований єпископ Онуфрій (Гагалюк), кафедра якого знаходилась в Кривому Розі. Згодом його буде вислано до Харкова. Щоб визволити свого пастиря, віруючі Кривого Рогу і сіл округу, послали кілька делегацій: до голови уряду УРСР Г. Петровського, в РНК УРСР, в ВУЦВК (док. № 33). Під проханнями було зібрано до 30 тисяч підписів, але владику не повернули [28]. Незабаром, в листопаді 1923 року засудили єпископа Іоанікія, якого також вислали до Харкова.

Замість заарештованих до Катеринослава в кінці поточного року прибуло четверо єпископів-обновленців: Катеринославський єпархіальний єпископ Афанасій, Олександрійський вікарний єпископ Іоан Славгородський, Павлоградський єпархіальний єпископ Миколай, Запорізький вікарний єпископ Сергій (док. № 61). В окрузі знову активізується обновленський рух, число його громад на Криворіжжі досягло 21 (лютий 1924 року). Але, як ми бачимо з документу № 40, не зважаючи на створення управління, позиції «Живої Церкви» міцними не вважались. Більшість храмів (71) знаходилась в руках прихильників Патріарха Тихона. Основною причиною великого відпадня кліру від обновленства слід

вважати незначну кількість віруючих в їхніх приходах і, як результат, слабку матеріальну базу. Боючись покарання з боку Патріарха Тихона і втрати приходів, публічно покаялись і заявили про свій вихід з обновленства єпископи Іоан Славгородський і Миколай Гілеревський. Миряни схвально поставились до такого кроку пастирів.

Боротьба між РПЦ і живоцерковниками в той час велась, головним чином, засобами агітації. Обновленці при підтримці влади друкували різні листівки та відозви до населення, в яких прихильники Тихона та автокефалісти виставлялись як вороги трудящих, що хочуть повалити радянську владу (док. № 29). В свою чергу тихонівці називали обновленців ставлениками радянської влади, відмовлялись від визнання їхнього Помісного Собору, не приймали календарної реформи [28].

Але були на ґрунті належності до різних угруповань і конфлікти, зокрема, на Пасху в квітні 1925 року. Тоді на службу з'їхалось декілька архієреїв і між віруючими відбулась сутичка (док. № 66).

В 1925–1926 роках активну боротьбу з криворізькими обновленцями вів засланий до Харкова єпископ Онуфрій, який продовжував пастирську турботу по своїй колишній єпархії.

Таким чином, починаючи з серпня 1923 року, обновленство в Криворізькому окрузі після нетривалого підйому знову почало слабнути, а Тихонівська Церква – завойовувати симпатії віруючих (док. №№ 36, 37, 42).

Як вважають фахівці, велику роль в збереженні впливу РПЦ на віруючих відіграла сама постать Патріарха Тихона – людини великої особистої муж-

ності, впевненої в правоті тієї справи, якій він присвятив своє життя, – захисту канонів Російського Православ'я. Звільнення в липні 1923 року Патріарха з-під арешту надихнуло його таємних та відкритих прихильників на розвінчання обновленців як прибічників більшовиків.

Падінню авторитету обновленців та відштовхуванню від них віруючих сприяла відкрита підтримка влади. Через виконкоми рад розсилались повідомлення про їхні з'їзди та збори, місцевим сільрадам та райвиконкомам давалися розпорядження виділяти їм підводи і всіляко сприяти їхній роботі, особливо при здачі в оренду культових споруд (док. №№ 20, 27, 28, 52).

Хоча більшовики достатньо низько оцінювали потенціал обновленців, все ж вони надавали останнім перевагу, в зв'язку з тим, що ті декларували лояльність і підтримку всіх дій радянської влади (док. № 29). Якщо виникали конфлікти при передачі храму, то він обов'язково діставався обновленцям, незалежно від чисельності громади. Крім того проти тихонівців проводився курс «законного ущемлення» – акти при передачі приходів навмисне не оформлювались і таке інше (док. № 65).

Не дивлячись на дозвіл НКВС використовувати Софієгейківську церкву (суч. Валове) для богослужінь по чергово обновленській і греко-російській громаді, місцева влада, посилючись на «недоцільність» такого заходу, з політичних міркувань це заборонила на користь перших (док. № 95, 96).

Для боротьби проти РПЦ місцеві більшовики широко використовували

такий «найбільш радикальний метод» як обслідування церков у пошуках формальної причини для розторгнення договору оренди. Цю роботу планувалось закінчити до 25 травня 1924 року (док. № 46).

До священників-обновленців місцевого населення ставилось вороже, вважаючи, що вони захопили владу в Церкві і називали їх «комуністами, переодягненими в попівські яси». Велике невдоволення віруючих викликали такі нововведення обновленців, як «скасування» іконостасу та перехід на новий стиль, що розглядалось як порушення вікових традицій Православ'я. Останнє часто було формальною причиною для переходу в інші приходи або відходу від Православ'я до різних сект [28].

В документах ВАК та агітпропу Катеринославського губкому КП(б)У не раз відмічалось, що обновленські храми, на думку більшості віруючих, були без Божої благодаті, тому вони їх не відвідували і пожертв не робили. В результаті багато громад ЖЦ, не дивлячись на суттєві податкові знижки (в 4 рази менше, ніж для РПЦ), все ж були не в змозі оплачувати оренду і їм доводилось відмовлятись від храмів.

В свій час велика кількість духівництва перейшла в «розкол», сподіваючись на покращення свого матеріального стану або під тиском влади, і тому більшість священників вели себе пасивно. Відсутність активістів, які могли вести ефективну роботу по залученню віруючих до «обновленства» — є результатом великої кількості випадкових і байдужих до справи людей в їхньому середовищі» (док. № 41). На-

впаки «Тихонівська» церква «вельми жвава, настійна і в кожному випадку боротьби з іншими течіями вельми непереможна як у спосіб, так і в змісті агітації» [29]. Згідно підрахунків чекістів, тільки 14 відсотків священників в «обновленських» громадах Криворізжя були «ідейними», а інші за поглядами продовжували залишатись «тихонівцями» [30].

На початок 1926 року прихильники Патріарха Тихона, згідно доповідної записки ДПУ, «залишаються все так же міцно спаяними і матеріально сильними, як і раніше». РПЦ підтримували заможні селяни та середняки і, не дивлячись на «нелегальне положення, вона пристосувалась до роботи настільки, що це їй ніскільки не заважало» (док. № 86).

Зрозуміло, що такий стан речей не задовільняв більшовиків. Проаналізувавши причини краху «обновленства» і непопулярності «липківців», вирішено було створити нове церковне угруповання, яке б допомогло приборкати «тихонівців» і укріпити «обновленство» (тобто створити УАПЦ, укл).

Боротьба нової церкви проти РПЦ на погляд влади могла бути успішною, якщо єпископи, що її очолять, будуть «строго канонічні з точки зору віруючих мас». Нова група повинна також йти по шляху автокефальної Української Церкви та вести службу на українській мові (в протигагу липківцям). На думку теоретиків від більшовизму, це повинно прилучити православних українців до нової церкви (док. № 78).

Згідно директив ВАК, нова група повинна відколотись від прихильників Патріарха Тихона і привести до «роз-

кладу» останніх.

З цією метою більшовики вирішили використати завербованого ДПУ архієпископа Іоанікія, якого Патріарх Тихон направив екзархом на Україну (док. № 65). Як видно з наведеного документу, створення нової церковної групи відбувалось повністю під контролем ДПУ. На засіданні 1 березня 1925 року було вирішено поставити питання перед ЦК РКП(б) про повну автокефалію Української Церкви і українізацію богослужіння.

На початку червня 1925 року в місті Лубни відбувся Собор Єпископів України, який засудив тихонівщину і липківщину, оголосив свою лояльність до радянської влади і до обновленців.

Заступником голови Президії Собору Єпископів став архієрей Іоанікій Соколовський, який користувався великим авторитетом на Криворіжжі.

Наявність приходів СЄУ (або Іоанікейських) зафіксована в окрузі в жовтні 1925 року, але їх кількість невідома (док. № 82). А на 1 січня 1926 року вже зареєстровано 4 приходи з 2235 чол. віруючих (док. № 84). Всі вони перейшли від тихонівських. Втрата чотирьох громад не могла суттєво похитнути позицій РПЦ, за якою залишалося 199 приходів з 235 загальною кількістю (всіх релігійних течій).

Об'єктом активної підривної роботи чекістів в 20-ті роки також стала УАПЦ. Київська митрополія, створена в X ст. під зверхністю Константинопільського Патріарха, в 1687 році була передана Московському Патріархату. В період існування Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.р.) професор І. Огієнко став іні-

ціатором відродження автокефалії Української Церкви, хоча його виступ на Всеукраїнському Церковному Соборі 14 січня 1918 року не був підтриманий делегатами. В період влади П. Скоропадського було створено Вище Церковне Управління (ВЦУ) на Україні, що діяло на правах автономії в структурі РПЦ [31].

1 січня 1919 року Директорія прийняла декрет, який оголосив автокефалію УПЦ і її незалежність від Московського Патріархату. Але час правління Директорії був нетривалим, на початку лютого червона армія взяла Київ. В свою чергу її вигнали денікінці, не давши здійснити положення Декрету про відділення Церкви від держави і школи від Церкви.

Коли влада більшовиків знову повернулася на Криворіжжя (лютий 1920 року), вона без всяких обмежень почала реєструвати автокефальні громади. Але кількість їх в нашому повіті була незначною і відчутного впливу не мала.

До середини 20-х років відношення радянської влади до автокефалістів змінилось. На УАПЦ почали дивитись як на силу, що консолідує націоналістично налаштованих українців, які планують з її допомогою відновити самостійну Україну (док. № 12). В доповіді Катеринославського ДПУ автокефальна церква характеризується як сила, що згуртовує «вірних синів України» і, що самі члени цих громад вважають її центром об'єднання національно свідомих і патріотичних сил, продовжувачем традицій українського козацтва [32].

Організаційного завершення

УАПЦ набула після Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору, що відбувся 14–30 жовтня 1921 року за участю представників мирян і духовництва Криворізького повіту [33]. УАПЦ було проголошено самостійною і незалежною від РПЦ. Влада в ній передавалась в руки Рад, що складались з мирян. При цьому архієрей В. Липківський був посвячений в митрополити (Митрополит Київський і вся України). Екзарх України Київський митрополит Михаїл і Синод Православної Церкви на Україні рішення Собору УАПЦ засудили.

Демократизація внутрішнього життя автокефалістів стурбувала більшовиків, які в цьому побачили велику загрозу на майбутнє. Так, в циркулярі, якого було надіслано до Криворізького повітового комітету КП(б)У 31 грудня 1921 року, говорилось, що прихильники автокефалії «при всьому своєму зовнішньому демократизмі ніскільки не ближче нам, а навпаки... шкідливіші і небезпечніші, як провідники в селянське середовище буржуазних ідей» (док. № 12). Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало всіляко сприяти загостренню протистояння УАПЦ та РПЦ, вважаючи, – чим жорстокіша буде боротьба, тим вигідніше для більшовизму [34].

Кількість громад УАПЦ на Криворіжжі поступово збільшувалась: на 1 січня 1925 р. – 6 (4511 чол.); на 1 січня 1926 р. – 9 (7555 чол.); на 1 січня 1929 р. – 14 (12234 чол.) (док. №№ 81, 83–84).

Центр автокефального руху спочатку знаходився у Софіївському районі, а потім, після підриву авторитету у

взаємній боротьбі з тихонівцями, перемістився до Михайлівського району (док. № 55).

Автокефальний рух більшовиками характеризувався як слабкий. Владі вдалося ще при його зародженні «охватити їх працю маючимися в розпорядженні Губкому способами і припинити зріст» (док. № 45). Йдеться про вже добре відпрацьований метод – розкол, який почав визрівати ще в 1922 році. Чисті старообрядці звинуватили керівництво УАПЦ в наданні єпископату занадто великих прав та свободи дій. Таємно підтримана владою, ця група під лозунгом «боротьби з петлюрівщиною в релігійних громадах» та об'єднання з «Живою Церквою» почала активну боротьбу з ієрархами автокефалістів [35].

Восени 1922 року вони створюють свою організацію під назвою «Братство Жива Церква», але залишаються в організаційній структурі УАПЦ. В 1923 році це угруповання змінило свою назву на «Братство Діяльно-Христова Церква» (ДХЦ) і розпочало боротьбу проти митрополита В. Липківського. На Криворіжжі в цей час ще не існувало приходів, що підлягали ДХЦ (док. №№ 75, 82, 85).

Ефективним засобом боротьби проти УАПЦ на селі з боку «тихонівців» був перехід останніх на службу українською мовою, що завжди ефективно спрацьовувало (док. № 45).

В цілому, протягом 20-х років місцеві приходи автокефалістів були під постійним наглядом ДПУ, яке робило все, щоб взяти їх під свій контроль [36]. За багатьма священнослужителями вівся постійний нагляд, на них зби-

рався компроментуючий матеріал.

Для остаточної ліквідації приходів автокефальної церкви на Криворіжжі був використаний, згідно розпорядження Харкова, суд над Союзом Визволення України, що відбувся в 1930 році. Під тиском НКВС Надзвичайний Собор представників УАПЦ, який пройшов 28–29 січня 1930 року в Києві, оголосив її ліквідованою. Колишні автокефальні парафії залишилися самостійними, не входячи ні в яку церковну організацію [37].

Після ліквідації керівних органів УАПЦ частина приходів Криворізького округу ввійшла до Всеукраїнського об'єднання релігійних громад Української Православної Церкви (ВУТОК), яке з 16 листопада 1930 року стало називатись УПЦ (Українська Православна Церква). В 1932 році всі колишні парафії УАПЦ перейшли до Московського Патріархату.

Для кінця 20-х років характерна глибока криза не тільки автокефального руху, а й «оновленського». Останні шевнілись, що їх курс на радикальні реформи Православної Церкви не підтримують ні прихожани, ні клірики і вирішили відійти від таких ідей в надії на підняття свого авторитету. Єпископи і священники перестали вести розмови про «оновлення Православ'я», духовництву було заборонено повторний шлюб, допускалось повернення до старого стилю, перестали зводити в єпископальний сан одружених священників.

В травні 1927 року було створено Тимчасовий Патріарший Священний Синод (ТПСС) на чолі з митрополитом Сергієм, який розгорнув активну боротьбу з оновленнями.

Обновленство закінчило існування в 1946 році разом зі смертю свого головного ідеолога О. Введенського. Церковна єдність РПЦ була відновлена повністю.

Нами не знайдено документів до 1921 року, які підтверджували б проведення будь-яких заходів, пов'язаних з систематичним розповсюдженням матеріалістичних поглядів на Криворіжжі. Подальші партійні джерела місцевого походження включають в себе різні лозунги та заклики до боротьби з релігійним світоглядом. Але, фактично, робота зводилась до репресивних заходів відносно «контрреволюційного» духовництва, конфіскацій церковного майна. Можливо, що серед малоосвічених в більшості партійних функціонерів Криворізького повіту панувала думка, що ослаблена націоналізацією, залякана репресіями, розколота на чисельні течії Православна церква поступово втратить свій вплив на віруючих. Але, попри надії більшовиків, грубий адміністративно-репресійний тиск став давати протилежні результати – сутички з владою на релігійному ґрунті та зміцнення православ'я серед селян, робітників і особливо серед інтелігенції [38].

Губернський агітпроп в подібних явищах бачив недостатність підготовки механізмів боротьби з релігією і низький рівень пропагандистів (док. № 5,7).

Вважалося, що нова економічна політика (НЕП), допустивши вільний товарообіг, дала і посилення релігійності населення [39].

Відділивши Церкву від держави

декретом 22 січня 1919 року, Уряд України формально розмежував сфери діяльності і гарантував невтручання в справи віри. Але, як показують наведені документи, більшовики не збирались миритись з існуванням Православ'я взагалі. В релігії вони вбачали свого головного не тільки ідейного, а й політичного суперника (док. №№ 9; 10). В директивних листах до Криворізького повітового, а згодом, – окружного комітету КП(б)У, настирливо проводилась думка, що «релігійні забобони» підривають авторитет радянської влади, що це хвороба на зразок інфекційної. В деяких документах релігійність принизливо порівнюється з проституцією [40]. В Церкві вбачали політичну силу, через яку закордонні антирадянські угруповання намагались підірвати радянську владу (док. № 8).

Виходячи з таких установок, більшовицька партія і визначала тактику боротьби з Православ'ям. В основу ставилась антирелігійна пропаганда, яку доповнювали адміністративним тиском та судовими репресіями. Ударна роль при цьому відводилась комуністичній партії, яка повинна «випрямити і вирівняти погляди пролетаріату на релігію» (док. № 2). За мету ставилась заміна віри в Бога «вченням про класові протиріччя і класові інтереси, про матеріалістичну пролетарську культуру» та створення повністю атеїстичного світогляду майбутнього «безкласового комуністичного суспільства».

Керівництво агітаційно-пропагандистською роботою було покладено на губагітпроп та політпроп, які почали форсовано створюватись (док. №№ 4, 5). Подібна комісія почала діяти в Кри-

вому Розі в січні 1922 року в складі шести чоловік під головуванням Хедекеля. Але, як показала перевірка, вона до травня місяця практично не працювала (док. № 23).

В своєму розпорядженні від 26 червня 1921 року губком КП(б)У зобов'язав повітовий агітпроп збирати всі факти релігійних «забобонів» і широко використовувати їх під час лекцій та в пресі, виділити спеціальну людину, яка повинна вивчити релігійні течії та проводити відкриті збори на підприємствах. Тим же рішенням було розпущено відділ політпросу при повітовому военкоматі за бездіяльність (док. № 5).

Не були забуті більшовиками і «Просвіти», яких в Криворізькому повіті в 1921 році було 29. Влада бачила в них оплот «куркульського» і релігійного впливу на селі та розсадник націоналізму. Було дано установку: через КНС вигнати «шовіністів» і перетворити «Просвіти» у «вогнища комуністичної освіти». До кінця 1922 року 23 з них було повністю реорганізовано [41].

У липні 1922 року було створено втаємничену Всеукраїнську Антирелігійну Комісію (ВАК) при ЦК КП(б)У. З цього часу повітова, а згодом (з 1923 року) окружна ліквідаційна комісія, повинна була узгоджувати з нею всі питання боротьби з Православ'ям [42].

Коли у березні 1923 року утворився Криворізький округ у складі 13 районів, то згодом було організовано окружну комісію при партійному комітеті КП(б)У в складі ведучих функціонерів і представників ДПУ (док. № 70). Діяла вона також таємно. ВАК поставила перед нею задачу координувати діяльність всіх організацій, які в спра-

вах причетні до Церкви, контролювати втілення в життя директив вищих партійних інстанцій по відношенню до релігійних угруповань та течій, вести облік громад та вивчати методи їх роботи по впливу на віруючих, проводити поглиблене вивчення релігійного руху у великих селах (док. № 73). В лютому 1925 року штат окружної антирелігійної комісії було доповнено одиницею діловода в зв'язку з великим обсягом роботи (док. № 63).

Таким чином, в середині 20-х років місцеві більшовики створили достатньо ефективну мережу органів антирелігійної пропаганди через низові партійні комітети всіх рівнів, які вкупі з культурно-просвітницькими організаціями вели роботу проти Церкви. Але її результати не задовільняли керівництво ВАК, яке вимагало систематичної пропаганди, а не «кампанійщини» (док. № 61). Щоб формально не порушувався закон про свободу совісті, партійним організаціям рекомендувалось зберігати пильність, утримуватись від безтактовних дій проти Церкви, щоб не викликати на цьому ґрунті «релігійного фанатизму» (док. № 48).

Вищестоячі партійні органи постійно робили наголос на необхідності в антирелігійній пропаганді всіляко підкреслювати, що КП(б)У бореться не з окремими конфесіями, а взагалі з релігійним світоглядом. Це робилось для того, щоб не дати приводу звинуватити владу у переслідуванні людей за віру [43]. Особливо акцентувалась важливість боротьби проти автокефальної церкви (док. №№ 12, 19). З іншого боку всіляко підтримувався оновленський рух для боротьби з Тихонівською

церквою та УАПЦ фактично на протязі всіх 1920-х років (док. № 29). Вся справа повинна була ставитись таким чином, щоб ворогуючі угруповання у взаємній боротьбі себе виснажували і нищили. При проведенні антирелігійних заходів виходили з думки, що робітники менш охоплені впливом Церкви, і по відношенню до них можна вести відвертішу пропаганду. На зборах пропонувати знімання ікон у виробничих приміщеннях, входити в комісії по закриттю храмів (док. № 14). Селяни ж, як традиційні носії консервативних поглядів, вважались більш відсталими і неосвіченими. Тому по відношенню до них рекомендувалось антирелігійній пропаганді придати практичний характер, пов'язаний з господарчим укладом (док. № 43). Особливо велика надія покладалась на сільбудинки, природничі гуртки та «спільні безбожників». Теоретики атеїзму були впевнені, що розповсюдження природничо-наукових та культурно-просвітницьких знань серед селянства поступово відверне його від релігійного світогляду [44].

Не залишалась поза увагою і молодь. На допомогу КСМУ направлялись досвідчені партійні пропагандисти для розгортання роботи серед неспілкової молоді. Її виховання велось під гаслом: «Добре все, що служить класовим інтересам пролетаріату і веде до перемоги світової революції» (док. № 45). Взагалі, планувалось залучити якомога більше населення до боротьби з Церквою – практично всіх невіруючих.

Не дивлячись на спроби мобілізації всіх, хто міг більш-менш ефективно вести боротьбу з релігією, результати були маловтішними (док. №№ 4, 5, 6 та

ін). Відсутність кваліфікованих пропагандистів та малочисельність тих, що були в наявності, змусили владу вда- тись до підготовки так необхідних кад- рів.

В Кривому Розі з 1924 року почали діяти регулярні антирелігійні семіна- ри, які готували пропагандистів для роботи на селі. До 1933 року було ви- пущено понад трьохсот «антирелігій- ників» [45]. Щорічно проводилось три семінари терміном до двох тижнів.

Ще в квітні 1924 року до адмінвід- ділу окрвиконкому було надіслано по- станову Всеукраїнської наради агітпро- пів, згідно якої практично всі гра- мотні члени партії, безпартійні фахівці різних галузей, викладачі вечірнього гірничого технікуму, профшкіл, шкіл «Соцвиху» були втягнені в атеїстичну роботу (док. № 47). В плани перепідго- товки вчителів було включено «анти- релігійні цикли».

Головна увага влади була спрямо- вана на селян, як основних носіїв релі- гійності. При кожному сільбудинку, (а вони на початок 1925 року були майже у всіх великих селах округу), почали створювати сільськогосподарські, агрономічні, природничо-наукові гуртки під керівництвом агрономів, вчителів, медпрацівників, де стрижнем програ- ми повинна бути антирелігійна робота (док. № 67). Головною метою було по- яснення явищ природи під кутом зору матеріалістичного вчення. В перелік тем входили питання про походження віри у Бога, історії християнства, ви- никнення життя на Землі, про душу і тіло тощо.

Спіраючись на матеріалістичну те- орію, комсомол, керований партією,

розпочав підготовку пропагандистів ще в 1922 році на так званих повітових з'їздах-курсах. В їхню програму входи- ли аналогічні питання [46]. При комсо- мольських групах в 1924–1925 роках також почали створювати гуртки «Без- божник», на яких навчалась і неспілко- ва молодь. Програма була адаптована відповідно до рівня слухачів і включа- ла теми повітових курсів. Під керів- ництвом своїх викладачів члени гурт- ків готували доповіді і виступали з ни- ми перед селянами. Крім того організо- вувались різноманітні «кутки безбож- ників» і випускались стінгазети. В ці- лому, все робилось згідно рішень Дру- гої Катеринославської губернської ко- легії агітпропу від 26 червня 1921 року (док. № 5).

В кінці 1923 року агітпроп Катери- нославсьго губкому прийняв постано- ву про систематичне проведення у кожному селі колективних читок газет спеціально призначеними читцями- сількорами, вчителями і членами пар- тії, які в змозі дати коментарі до надру- кованого матеріалу і відповіді на за- питання [47].

Велику роль більшовики відводили «антирелігійним диспутам», які прохо- дили прилюдно за участю пропаган- дистів та представників духовництва. Але нерідко перші були слабо підго- товленими і погано знали Священне Писання, історію Церкви, на відміну від священиків. Тому часто такі диспу- ти давали зворотній результат і підси- лювали релігійність слухачів (док. №№ 8, 94). З весни 1924 року Криво- різький окружком КП(б)У став дозво- ляти антирелігійні диспути лише після ґрунтовної підготовки, коли була впев-

неність в їх ефективності (док. №№ 8, 47).

В січні 1930 року на руднику Дзержинського відкрився Антирелігійний музей. Його головною задачею було сприяння атеїстичній пропаганді в дусі вчення Маркса-Енгельса і партійним директивам «проти небажаних ухилів від ленінської концепції боротьби з релігією і розкриття контрреволюційної ролі церковних організацій». Але, як показала практика, ефективність цього закладу була незначною [48].

Велику роль партія відводила «Спілці бойовничих безбожників» (СВБ), яка утворилася в Москві в 1925 році, хоча перші спроби організації гуртків «Безбожник» проведені в кінці 1924 року на рудниках Криворізького басейну. Але ці групи існували лише на папері, – не було кваліфікованих пропагандистів. Згодом атеїстичні гуртки було переіменовано в природничо-наукові, щоб не відштовхувати «безбожністю» селянські маси [49].

З часом знову запанувала думка про необхідність відновлення «Спілки безбожників України». 19 червня 1926 року в Кривому Розі відбулось засідання ініціативної групи, яка створила відповідний осередок [«Красный Горняк» від 15 червня 1926 р.]. В цю спілку зобов'язували вступати членів райкомів КП(б)У, комсомольців, безпартійних активістів, членів партії. Згідно доповіді агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У від 24 квітня 1927 року, рекомендувалось робити всю атеїстичну роботу від імені Спілки безбожників, а не державних структур, як було до цього часу (док. № 97, п. 5).

З 11 по 14 травня 1928 року в Хар-

кові пройшов I Всеукраїнський з'їзд Спілки безбожників, на якому були присутні делегати і від Криворізького округу. На з'їзді було обрано вищий керівний орган – Всеукраїнську Раду Спілки Безбожників (ВРСБ). Її головою став майбутній секретар Криворізької окружної організації КП(б)У П.П. Маркітан. В окружну президію РСБ було обрано Макаровського, Телешенка, Стронгіна, Екельчика, Маслянікова, Кириченка, Ципіна, Рапопорта, Лучка, Жагара, Захаренкову, Грабарчука, Бродського, Сатона та Красильникова [«Червоний Гірник» від 9 травня 1929 р.]

Кількість гуртків безвірників в окрузі за перше півріччя 1929 року збільшилась в три рази, вони нараховували до 6 тисяч чоловік.

Не дивлячись на всі зусилля, в такі гуртки не бажала йти місцева інтелігенція, безпартійна молодь та жінки. Останні склали лише десяту частину безвірників, тоді як їх частка в релігійних громадах сягала 60-70% (док. № 112).

Всі сили партійних структур Криворіжжя було кинуте на прискорення «процесу виживання масами релігійності» (док. № 104). У школах почалась організація гуртків «юних безбожників» з метою впливу через дітей на батьків та членів сімей. Взагалі, дітей часто використовували як ініціаторів початку кампаній по закриттю храмів.

З середини 1929 року на місцях став набирати силу лозунг заміни антирелігійної пропаганди антирелігійною дією. Це був поворот до адміністративних методів боротьби з Церквою,

які поступово перетворились на атеїстичний екстримізм (док. №№ 117, 121, 123).

Важлива роль відводилась створенню нового «соціалістичного» побуту, який повинен охопити всі сторони життєдіяльності людини. Сюди входили різноманітні заходи – від пропаганди особистої гігієни до боротьби з пияцтвом та прогулами (док. № 68).

З середини 1920 року розпочалась кампанія по зняттю ікон у громадських та виробничих приміщеннях. В наступному 1921 році – по знищенню написів на стінах та фасадах храмів, що увічнювали імена осіб імператорської фамілії. Але ця робота велась повільними темпами і розтягнулась на два роки.

В контексті боротьби за новий побут в Криворізькому окрузі була проведена робота по зміні назв вулиць, майданів та населених пунктів, які включали «релігійний» зміст або носили імена представників царської династії та сановників. З топоніміки безпосередньо Кривого Рогу зникли вулиці: Різвянобогородицька (сучасна Українська), Миколаївська (Леніна), Церковна (Калініченка), Церковна площа (пл. Леніна), Покровська (Шевченка), Вознесенська площа (пл. Вороського) Костьольна (Знаменська), Синагогальна (Каунаська).

Більшість сіл округу, переіменованих на початку 1923 року, отримали назву від імен діячів російського та міжнародного комуністичного руху або штучні назви типу Всебратьське, Нова Зоря тощо.

Велике значення більшовики придавали роботі по заміні релігійних свят

радянськими. Перші спроби були здійснені Катеринославським губкомом в березні 1918 року, – прийнято рішення не святкувати Масляної. Але більшість робітників басейну була проти відміни релігійних свят. Робота в такі дні принципово відмінялась, а у випадку крайньої необхідності тариф підвищувався у 2–3 рази.

В 1922–1923 роках проходила кампанія по перенесенню вихідного з неділі, яка вважалась релігійним святом, на інший день тижня. Але ці спроби не увінчалися успіхом і недільний вихідний було відновлено.

Для боротьби з релігійними святами, зокрема, з Пасхою та Різвмом агітпропи придумали «антипасхальні» та «антиріздвяні» карнавали. Вперше у Кривому Розі виступи було організовано 1 травня 1920 року, коли Пасха співпала з «пролетарським святом». В пасхальні дні проводились мітинги і концерти. На мітингах розповідалось, що суть релігійних свят зводиться до відволікання трудящих від боротьби за краще життя. В цей час офіційно ще не допускались ніякі випадки, що могли б образити почуття віруючих. Ситуація змінилась в 1922 році, коли комсомольці взяли за проведення «антипасхальної» кампанії. Ось як це описує у своїх спогадах секретар комсомольської організації міста О. Дольников:

«Напередодні пасхи 1922 року комсомольці і молодь організували факельну процесію по всіх центральних вулицям через все місто. Несли опудала попів, монахів, раввинів і самого бородатого бога Савоафа. На Миколаївську вулицю вийшли з піснею:

«Не надо нам монахов,
Не надо нам попов,
Мы на небо залезем,
Разгоним всех богов».

Недалеко від церкви процесія зупинилась. Тут вже горить велике вогнище. В урочистій атмосфері всі опу-дала спалюються...»

Далі учасник дійства скромно ого-ворює, що це викликало загальне за-судження всіх соціальних прошарків населення і подібні маніфестації три-валій час було заборонено [51].

Іншим святом, яке влада вперто хо-тіла витіснити з побуту населення, бу-ло Різдво Христове. Ставка при цьому також робилась на комсомол. Врахову-ючи провал «антипасхальної» кампанії 1922 року, підготовку до «комсомоль-ського різдвя» 1929 року вели більш ретельно. До кожної низової організа-ції КСМ було виділено по три партійця для «керівництва і активної участі» (док. № 31). На цей раз заборонили співати пісень, робити вистави та інші дії, що могли б образити почуття віру-ючих. Головна увага приділялась на-уково-популярним лекціям з елемен-тами антирелігійної пропаганди (кри-тика Біблейської картини походження життя і людини тощо), які читались по селах. Ставились вистави «життерадіс-ного» змісту, проводились концерти.

В наступні 1923–1928 роки анти-пасхальні кампанії зводились до бесід, лекцій і мітингів, – тобто суто пропа-гандистських заходів, які були мало-ефективними. В такі дні активізува-лась діяльність по залученню нових членів до первинних спілок безбожни-ків, по збору коштів на літаки типу «Безбожник України» або проводи-

лась підписка на журнал «Безбожник» (док. № 43). Цю роботу рекомендува-лось поєднувати з боротьбою проти пияцтва, прогулів, бійок і інших нега-тивних моментів, пов'язаними з свят-куванням [52].

У 1929 році вище партійне керів-ництво України вирішило радикально змінити стан і само взялось за підготов-ку акцій. Карнавали, які провели комсо-мольці та активісти СВБ, не дивлячись на допомогу партійних функціонерів, пройшли «блідю, при незначній кілько-сті учасників». Вони викликали негатив-ну реакцію не лише серед віруючих, а й серед службовців, інтелігенції, робітни-ків (док. № 105). Участь в таких проце-сіях єврейської молоді посилила анти-семітські настрої. Всі громадяни поба-чили, що влада почала відкритий на-ступ на Церкву. В цілому, результати вийшли зовсім протилежними, ніж пла-нувалось при підготовці. Як відмічало ДПУ, – це призвело до посилення релі-гійних та антирадянських настроїв.

Витісняючи релігійні свята, біль-шовики одночасно вели настирливі спроби впровадження своїх. Одним з таких повинен був стати День радянсь-кої пропаганди, який було вирішено святкувати 24 серпня починаючи з 1919 року. Головне спрямування цього свята в 1920-ті роки було антицерков-ним. Спеціально підготовлені пропа-гандисти, роз'їзжаючи по селах, повин-ні доводити контрреволюційність ду-хівництва та реакційність Церкви.

З 1921 року почалось відмічання Дня урожаю (2 вересня), до якого при-урочувались різноманітні виставки з нагородженням переможців.

Немає особливої потреби нагадува-

ти читачам, що практично всі офіційні свята в 1920-ті роки були наскрізь політизовані.

Більшовики також зятато вели боротьбу і з обрядами: хрещенням, вінчанням та похованням померлих. Згідно існуючих установок, вважалось, що не релігійні почуття заставляють віруючих приймати участь в обрядах, а навпаки – пишність обрядів, урочистість служби, спів, предмети культу породжують віру в Бога та загробне існування. Тому теоретики атеїзму думали, що для викорінення основи релігійності буде достатньо замінити зовнішній вплив церковних свят на людей своїми помпезними видовиськами при одночасній потужній критиці та поступовому знищенні традиційної православної моралі.

Вже в своїх перших постановках уряд радянської України відмінив релігійні церемонії при всіх діях державних та громадських органів. РНК УРСР 20 лютого 1919 року визнав законними тільки ті шлюби, що реєструються в органах ЗАГСу. Вінчання з моменту прийняття декрету вважалось приватною справою осіб, що укладають шлюб. В результаті втілення цієї постанови, реєстрацією актів громадського стану в багатьох населених пунктах повіту ніхто не займався більше року. В травні 1920 року було прийнято рішення про створення підвідділу ЗАГСу при повітовому виконкомі, який розпочав реєстрацію стану населення. Але, як показують документи, ще в 1921 році багато громадян продовжували здійснювати церковний шлюб, реєстрацію народжень та смертей по приходським книгам. Про це, зокрема,

свідчить серпневий циркуляр НКЮ УРСР, де священники попереджувались про відповідальність за продовження практики «підміни органів радянської влади» [53].

В процесі атеїзації жителів виникла ще одна проблема. Деякі релігійні громади не дозволяли ховати на православних кладовищах віруючих інших конфесій та атеїстів. В липні 1923 року НКВС УРСР через губвиконкоми розпочав брати підписки у церковних громад і кладовищенських комітетів про дотримання державних положень та давати інструкції на такі випадки. Священники мали право лише здійснювати хресні ходи на цвинтарі, до річок та криниць.

Замість церковних обрядів робились спроби впровадження радянських, зокрема, «червоних хрестин» (док. № 68). Новонароджених при цьому стали називати: Владленами, Тракторами, Електрофікаціями, Марсел'езами, Революціями, Даздрапермами (Да здравствует 1 Мая!, укл.) тощо. Але подібні обряди не набули широкого розповсюдження через їх казенний, бюрократичний характер.

Велика увага приділялась також боротьбі з релігійністю в середовищі комуністів. В перші роки радянської влади заборонялось відправляти релігійні обряди тільки більшовикам, які займали високі пости. Згодом, в травні 1921 року, політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про рішучу боротьбу проти «релігійно-філософських пошуків» всіх без виключення комуністів. Правда, допускались винятки при вимушеній необхідності здійснення церковних обрядів: при вступі до шлю-

бу та похованні померлих, особливо на селі. Так, повітовий партком в червні 1921 року розпочав слідство у справі церковного шлюбу відомих функціонерів: Кацмана, Хедкеля, Павловського, Соколоана, Фейтліхера. Всі перелічені зуміли довести свою непричетність [54]. Циркуляри губернського агітпропу постійно підкреслювали важливість боротьби з «релігійними забобонами» членів партії. В селах комуністам наказували знімати ікони у власних будинках та не допускати здійснення релігійних обрядів. Для них читались спеціальні лекції, поширювалась відповідна література, проводились антирелігійні кампанії. Про те, що деякі партійці продовжували виконувати обряди свідчить «Червоний Гірник» від 27 грудня 1928 року (стаття «Під прикриттям «Кармен» і «Риголетто»).

В зв'язку з гострою нестачею антирелігійної літератури в першій половині 1920-х років, повітпартком вирішив розпочати публікації про релігійні рухи, сектанство та явища природи в місцевому «Красном Горняке». Та література, що надходила в сільські хати-читальні, була визнана «повністю незрозумілою малоосвіченому в своїй масі селянству».

3 липня 1924 року ЦК КП(б)У прийняв рішення про випуск республіканського журналу «Безвірник», підручників по політграмоті для робітників та селян, різних «антирелігійних» приладів для шкільних викладачів. «Безвірник» виходив один раз на два тижні, в ньому друкувались статті ведучих теоретиків атеїзму СРСР та УРСР. На початку 1927 року до місце-

вих підписувачив почав надходити журнал «Прапор марксизму» (з 1932 року – «Прапор марксизму-ленінізму»), де публікувались статті з питань релігії та атеїзму.

Таким чином, боротьба проти релігії до середини 1920-х років велась, головним чином, засобами пропаганди і поширення природничо-наукових знань серед населення. Після створення СВБ на перший план все більше виходить війовничче нетерпіння в боротьбі з Церквою, яке поступово перетворилося у вульгарний атеїзм, що швидко скотився до атеїстичного екстремізму з притаманними йому бюрократично-репресивними методами як в пропаганді, так і в діях.

Безперервно вмішуючись у внутрішні справи Церкви і віруючих громад, більшовики, фактично, надовго перекреслили проголошену радянською владою свободу совісті.

На початку 1920-х років більшість робітників в басейні складала українці. Але в місцевих партійних організаціях переважали росіяни та євреї. Така ж ситуація була характерною і для органів радянської влади, де цей відсоток сягав до 70. Пролетаріат підтримував нову систему, яка проголошувала, що головною сілою і рушієм майбутнього життя буде робітничий клас [55].

Інша картина була в селах величезного Криворізького повіту, де проживали, практично, одні українці, більшість яких була вороже настроєна до існуючого держaparату. Слова «комуна», «комуніст», «партія» селяни промовляли зі зненавистю, а владу називали «жидівською», яка турбується лише

про себе. Подібні настрої посилились під час голоду 1921–1923 років.

Не останню роль в антирадянських настроях села відіграла і політика більшовиків, спрямована проти Церкви. На початку 1920-х років в повіті діяло більше 30 повстанських загонів, де боролись десятки тисяч людей (наприклад, Степова дивізія К. Блакитного (Пестушка) – до 18–20 тисяч бійців).

Неоднозначним було відношення селян і до Церкви. Всі ще добре пам'ятали підтримку частиною духовництва соціальної політики царизму, заклики не розбирати панську землю, молебні за перемогу над Німеччиною тощо. Особливо глибокий конфлікт склався між сільськими вчителями та священниками. Останні вважали їх носіями атеїзму і націоналізму. За рапортами священників у неблагонадійності вчителів часто переводили з школи в школу. Тому після жовтневого перевороту освітяни найбільш активно агітували проти того, щоб духовництво було допущене до справи освіти дітей [56].

В свою чергу більшовиків звинувачували в тому, що вони будять у людей звіриний початок, руйнують традиційну мораль і духовність. Дуже швидко правляча партія зрозуміла, що вплив Церкви в короткий термін ліквідувати не вдасться і тому був взятий курс на її поступове знищення.

Над священниками, що залишились на місці свого старого проживання і продовжували вести службу, нависла постійна загроза арешту або тиску з метою вербування (док. № 3). В кращому випадку, в разі відмови підтримати радянську владу, могли конфіскувати майно та виселити з будинку

(док. № 9).

Згідно Карному Кодексу УРСР затвердженому ВУЦВК 23 серпня 1922 року, до відповідальності духовництво могли притягувати за порушення декрету про відділення Церкви від держави і школи від Церкви (ст. 119-125); при порушенні правил про громадську безпеку і порядок (ст. 227); при державних злочинах і злочинах проти порядку управління, а також за ухилення від військового обов'язку по релігійним мотивам (гл. 1, ст. ст. 81, 83); за надання органам ЗАГСу неправдивих свідчень про народження, смерть тощо (гл. 2, ст. ст. 95, 96). Широко практикувався метод адміністративної виселки за межі повіту та України невгодних владі священників.

Реєстрація релігійних громад регламентувалась різними циркулярами і постановами, прийнятими в 1924 році (НКЮ УСРР від 28 серпня, Постанова ВУЦВК від 15 жовтня тощо).

Для своєї реєстрації громада повинна була зібрати під заявою 50 підписів засновників, надати квитанцію про сплату збору та дати оголошення в місцевій газеті [57]. З часом державні структури почали практикувати постійні перереєстрації громад з метою «впорядкування обліку». Насправді, це робилось для всеосяжного контролю за їх діяльністю та стеження за активістами. На це вказує анкета, яку потрібно було заповнювати при перереєстрації. В ній крім формальних питань – типу часу заснування, кількості членів – обов'язково вказувалась стать, вік, соціальний стан, національність, основні догми віровчення, наявність цінностей та реліквій, список

книжок бібліотеки, розміри прибутків, характер взаємовідносин з владою [58].

Через деякий час було прийнято «Типовий устав релігійних громад», що, зокрема, забороняв об'єднанням віруючих мати свої бібліотеки, організувати літературні, хорові, рукодільні, музичні і місіонерські гуртки, займатись духовним вихованням серед дітей та жінок.

Угода (договір), що заключалась з органами місцевої влади, вмещувала виключно перелік обов'язків громади (10 пунктів). Крім вище названого заборонялось проводити в храмах політичні збори ворожі до радянської влади, ведення пропаганди серед молоді за межами церкви, а тільки під час служби. Всі ці вимоги підписувались всіма членами п'ятидесятки і могли бути в подальшому при необхідності використані як привід для різних адміністративних утисків. Невизначеність формулювань приписів завжди можна було тлумачити проти віруючих.

Згадані документи також обмежували діяльність священиків територією, на якій проживали прихожани. Обряди хрещення, вінчання і поховання могли виконуватись після їх реєстрації в ЗАГСі.

Релігійні церемонії за межами земельних ділянок храмів, особливо при участі великої кількості віруючих (ходи, хрестоносіння), допускались тільки з письмового дозволу виконкому в кожному окремому випадку. Влада часто забороняла культові заходи під приводом «замаху на права інших громадян», або «особливих умов, в яких знаходиться Криворізький басейн».

Духівництву та мирянам не давали можливості проводити свої з'їзди та збори для вирішення поточних проблем. Виняток становило обновленство, якому надавалась підтримка (док. №№ 28, 29).

До середини 1920-х років взаємовідносини між Церквою та державою були регламентовані цілою низкою відповідних законів і циркулярів і кількість конфліктних ситуацій різко зменшилась.

З метою посилення контролю над духівництвом по ініціативі НКВС в першому кварталі 1924 року, а потім влітку була проведена його реєстрація (док. №№ 44, 50, 54). Здійснювали її місцеві вижконкоми. Священик вказував час і місце народження, національність, статеву належність, освіту, партійність, належність до течії.

Так, Криворізький єпископ Онуфрій (Гагалюк А.М.) вказав, що йому 35 років, що він випускник Холмської духовної семінарії, закінчив Духовну Академію в Петрограді, рукоположений в єпископи у 1923 році в Києві.

Дані, отримані з реєстраційних карточок аналізувались відповідними службами НКВС і використовувались для поглиблення розколу Церкви, спроб вербовки і, згодом, розправ над найбільш послідовними прихильниками Патріарха Тихона.

Священики, в свою чергу, не пасивно спостерігали за діяльністю більшовиків, направленою на боротьбу з релігією. Так, після проведення хресних ходів на загальних трапезах найбільш активні віруючі отримували примірники Євангелія і образки. Проводились різні курси для служителів храмів, ка-

техізісні уроки. В приходах, де не було священників або були зачинені церкви, службу вели спеціально призначені роз'їзні проповідники. В кінці 1920-х років на День врожаю робились хресні ходи на поля і проводились молебні за врожай на «радянській ниві».

Особливу увагу привертає боротьба більшовиків проти різних чудес: оновлення ікон, самозапалювання свічок в храмах, всіляких видінь, містичних випадків тощо. Найбільше подібних фактів зареєстровано в Криворізькому повіті в 1921-1922 роках (див. додаток-хроніку). Цій проблемі було присвячено кілька циркулярів ЦК КП(б)У (док. № 8). До боротьби з чудесами залучалось НК-ДПУ. Так, у зведенні за 1 липня 1921 року писалось: «У зв'язку з провокаційними чутками, що розповсюджуються про затемнення, появу ікон, чорної домовини, що висить у повітрі... робітники і, взагалі, все населення Долгінцево схвильоване... Вживаються заходи до розслідування і виявлення ініціаторів серед духівництва» [59]. Але рекордними по кількості чудес виявились 1923-1924 роки. Першим в Криворізькому окрузі стало Миколаївське чудо в лютому 1923 року. У жителя села Миколаївка-ІІ К. Гальчука оновилась ікона. До його хати на моління почали приходити десятки віруючих з навколишніх сіл, приносячі різні дари. Згодом експерти ДПУ встановили, що оновлення проведено штучно і Гальчука заарештували [60]. Влада офіційно пояснювала виникнення чудес малоосвіченістю селян, безкультурністю населення та бажанням духівництва підняти авторитет Церкви і збільшити кількість прихожан. Але справжні при-

чини були глибші. Як показує історичний досвід християнства, кількість різноманітних знаменій і чудес завжди збільшується в період соціальних катаклізмів, пандемій, голодів тощо. Страх людей перед невизначеним майбутнім активізує релігійний початок більшості населення. Масові дії направлені на умилювання Бога, спробу відвернути лихо, всеосяжне бажання покаятись, створюють відповідний ґрунт для своєрідного «зворотнього зв'язку».

Не дивлячись на окремі факти свідомої фальсифікації чудес, є велика кількість прикладів, що не знаходять вірогідних пояснень з боку раціонального розуму.

Чудеса сприяли збільшенню кількості віруючих та зростанню релігійності населення, укріплювали віру в те, що Бог рано чи пізно покарає безбожну Радянську владу.

Як засіб боротьби з чудесами більшовики традиційно застосували репресії, згідно рекомендації ВАК (док. № 46). Стали практикувати відкриті суди над людьми, яких звинувачували в організації чудес. З одного боку широка аудиторія запевнялась у їх рукотворності, що підірвало авторитет Церкви, а з іншого – покарання відбивали охоту боротись проти державного атеїзму.

По селах створювали спеціальні комсомольські групи для «агітації селян і розвінчання чудес». Під різними надуманими приводами окружний ліквідком не видавав своєчасно дозволів на проведення хресних ходів. Це заставляло віруючих звертатись до губернських ліквідкомів або ВУЦВК, що призводило до зволікання часу і відпо-

відь приходила вже після свят. Криво-риський окрліквідком на чолі з Б. Романовським вирішив не давати дозволу на хресні ходи взагалі (док. № 55). Справа в тому, що посухи сприяли активізації релігійного руху і часто траплялось, що хресні ходи стихійно виливались в антирадянські демонстрації. Лише через рік більшовики, впевнившись, що безпосередньої загрози радянській владі хресні ходи не несуть, дозволили їх проведення і встановлення хрестів.

Головний «упор» рекомєндувалось робити на пропаганду наукових знань в клубах, проводячи індивідуальні бесіди. При цьому всі питання, що стосуються агрокультури, бажано було ув'язувати з антирелігійною пропагандою. Так, при розгляді хвороб рослин потрібно було розказати про небезпеку вживання свяченої води, а при проходженні теми про боротьбу з посухами – нагадати про «контрреволюційну позицію церкви під час голоду 1921-1923 років».

Всі священники, дякони і церковні старости, згідно згаданого декрету, були позбавлені виборчих прав. Згодом, у 1934 році, буде прийнята постанова про їх повернення «колишнім служителям релігійного культу», якщо вони не менш як п'ять років займалися «громадсько-корисною працею і показали лояльність до радянської влади» [61]. Повністю всілякі обмеження були зняті Конституцією, прийнятою 5 грудня 1936 року.

Прямі родичі, якщо вони були на утриманні духовних осіб, також позбавлялись виборчих прав, а якщо працювали в державних організаціях, – то права зберігались.

Офіційно заявлялось, що обмежен-

ня політичних прав церковнослужителів не поширюється на участь в кооперативних, громадських та інших організаціях. Але місцева влада конституційні обмеження механічно переносила і на всі інші права. Так, НКВС в квітні 1921 року провів через ЦК КП(б)У інструкцію, згідно якої всі духовні особи не могли бути прийняті до КНС і користуватись землею, крім тої, що вони вже мали і в кількості, яка не перевищувала розмір «трудової норми», прийнятої в даній адміністративній одиниці. Хто землі не мав, міг її отримати ціною зречення сану і початку «трудової діяльності» [62]. Низкою циркулярів НКЮ та НКВС у 1921-1922 роках священнослужителі були позбавлені можливості працювати в споживчих і виробничих кооперативах і артілях, що погіршило і без того важкий матеріальний стан духівництва. Приреченість на постійні злидні та гоніння з боку держави знищило бажання багатьох талановитих людей йти на службу до Церкви, вступати до духовних навчальних закладів.

Стан кліру ускладнювала і податкова політика більшовиків. Якщо хтось з них займався сільським господарством, то з нього стягався сільськогосподарський і одноразовий податок загального порядку (наприклад, 10% на користь голодуючих). Якщо священник отримував від громади постійну платню, то, згідно положення від листопада 1923 року, він підпадав під категорію осіб «вільної професії» і обкладався підвищеним податком [63].

З середини 1920-х років серед духівництва розпочали примусово поширювати різні облігації. Цю практику було

відмінено лише 16 березня 1930 року відповідними рішеннями Держстраху та НКВС. Хоча по діючим в той час правилам, обкладати священнослужителів та церковні ради реалізацією займів було можливо при наявності у них господарств, а не за належність до Церкви.

Народний Комісаріат Освіти України (Наркомпрос), що був створений в січні 1919 року, заборонив викладання основ релігійних віровчень в школі, змінивши їх громадсько-політичними дисциплінами. Всі церковно-приходські школи почали перетворювати в загальногромадянські. Головною задачею стало матеріалістичне виховання школярів та вчителів. Для посилення роботи серед останніх були створені спеціальні «трійки». Одночасно розгорталась робота по витісненню з шкіл «ворожих елементів». Згідно декрету ВУЦВК від 26 березня 1921 року, службовцям культів було заборонено працювати в органах управління, продовольства, юстиції, в робітничоселянській інспекції (РСІ), виконкоммах та їх органах і в сфері народної освіти. В 1922 році священників під різними приводами почали виганяти з місцевих Просвіт.

У липні 1922 року НКЮ УРСР прийняв циркуляр, що забороняв викладати в школах духовним особам. Але заборони релігійного виховання учнівської молоді більшовикам було мало. З 1929 року почав посилено насаджуватись антирелігійний курс. Планувалось розпочати цілеспрямовану та тривалу боротьбу з християнським віровченням та Православ'ям. На Криворізжі з кінця 1928 року впроваджено практику проведення щорічних антирелігійних курсів для вчителів, ак-

тивістів СВБ, почав діяти антирелігійний університет.

Та не дивлячись на всі зусилля, держава не змогла повністю витіснити з закладів народної освіти колишніх священників та вихідців з сімей духівництва. Близько 40 відсотків вчителів на кінець 1929 року були випускниками дореволюційного періоду і відповідно мали релігійну основу виховання. Вони, з точки зору більшовиків, вважались не благонадійними. В подальшому Православна церква була повністю витіснена з системи освіти.

Тотальному наступу більшовизму і розгортанню репресій, що поступово переходили в терор, священники могли протиставити тільки слово і проповідь. Так, протоієрей Топильський з Кривого Рогу в 1925 році виступив під час проповіді з різкою критикою радянської влади на селі, закликав створювати «Селянську спілку» для захисту своїх інтересів [64].

За засудження політики хлібозаготівель було заарештовано священника села Березівка Колоса. На захист свого пастиря піднялось більше 300 чоловік. На імпровізованому мітингу лунали заклики до повстання (док. № 106).

В досліджуваний нами період більшовики почали створювати інститут таємних співробітників (сексотів). В першу чергу ними повинні були ставати комуністи [65]. Чекісти енергійно взялись за створення агентурної мережі в Православ'ї (док. №№ 3, 9). Згідно кошторису ДПУ на першу половину 1926 року в Криворізькому окрузі було по два оплачуваних сексоти серед духівництва РПЦ, «обновленців» і три – серед служителів УАПЦ. «Послуги»

одного співробітника оцінювались ДПУ в 20 рублів за місяць [66]. Крім того таємний кошторис включав гроші на поїздки «сексота» кожного релігійного угруповання по округу і непередбачені витрати. Платні та безкоштовні агенти постійно забезпечували ДПУ всією необхідною поточною інформацією. Це давало можливість своєчасно приймати репресивні заходи як у відношенні до церковних груп, так і до окремих осіб, особливо керівництва.

Багато священників не витримували тягара тиску влади або репресій і йшли на зречення сану. Ті, хто наважувався на такий крок, повинні були направлени заяву до ВУЦВК і давати оголошення в «Червоному Гірнику» (до липня 1928 року – «Красный Горняк»). Кампанія зречень почала набирати силу з кінця 1924 року (док. №№ 74, 75, 91). Всього, за нашими підрахунками, в 1925–1930 роках в Криворізькому окрузі сану зрелось до 30 чоловік (згідно оголошень у «Червоному Гірнику»). Таких колишніх священнослужителів влада залучала до антирелігійної діяльності як людей, що добре знали настрій і мислення селянства [67]. Інших – працевлаштовувала, щоб забезпечити їм прожитковий рівень, і це б слугувало прикладом для інших (док. № 57). В листопаді 1925 року ВУЦВК і РНК УРСР прийняли рішення про повернення «зреченцям» політичних прав при наявності у них довідки про зайняття «суспільно-корисною працею».

Не дивлячись на зречення та тиск влади, кількість священників на Криворіжжі суттєво не зменшувалась. Так, на 1 січня 1925 року в окрузі було зареєстровано 117 релігійних громад, які

об'єднували 105345 віруючих (док. № 82), а на 1 січня 1926 року громад вже було 235, де нараховувалось 181486 віруючих (док. № 84). Кожна православна громада мала свою раду (правління), що включала 7–10 чоловік, яка керувала її релігійно-моральним і господарчим життям, а також – актив з 50–ти членів («п'ятидесятка»). Остання заключала з органами влади договір на оренду церкви. В парафію входило від 300 до 500 дворів, жителі яких були постійними прихожанами і підтримували церкву матеріально. При храмах було 1–2 священники, диякон і псаломщик, а також ряд осіб, зайнятих на господарчих роботах.

Держава робила все, щоб православні конфесії не мали достатньо грошей і матеріальних ресурсів. Найбільше страждала автокефальна церква, яка активно переслідувалась владою і могла розраховувати лише на пожертви своїх прихожан.

Офіційно заборонялось і пильно контролювалось, щоб віруючі не організовували ніяких зборів на церковні потреби. Гроші могли надходити лише за проведення різних треб в будинках віруючих, продажу свічок, кружечного збору тощо. Але, не дивлячись ні на що, віруючі з року в рік збільшували матеріальну підтримку своїх храмів і кліру. В цей же час зростають і витрати на ремонт церков, закупівлю необхідних матеріалів, виплату страховок, оренди тощо.

Згідно даних ЦСУ УРСР, в 1923 році до 40 відсотків дорослого населення Катеринославської губернії були віруючими людьми, а інші 60 відсотків – в основній масі ще не порвало з церквою, хо-

ча офіційно до громад не входили [68].

На початок 1926 року найбільш впливовими на Криворіжжі були приходи РПЦ (192), що об'єднували 157205 віруючих. Свого керівного органу в окрузі вона не мала, як і взагалі на Україні (не давали створювати). Фактичне управління здійснював єпископ Онуфрій, що знаходився у адміністративному засланні в Харкові.

Обновленці мали 18 громад з 9385 віруючих. В Криворізькому окрузі в цей час було створено вікарне управління, при якому діяло 12 благочинних рад. Вищим керівним органом «обновленців» був Всеукраїнський Священний Синод. Найбільше громад знаходилось в П'ятихатському районі.

Автокефалісти (УАПЦ) мали 14 приходів загальною чисельністю 12234 чоловіки. Найбільше громад було в Софіївському районі. Керівним органом був ВПЦР УАПЦ на чолі з В. Липківським. Характерною особливістю руху була дуже слабка матеріальна база.

Собор Православних Єпископів України або Братське об'єднання приходів Української Православної Автокефальної Церкви («БОП-УПАЦ») мав незначний вплив, нараховував 4 громади з 2235 віруючими. Підтримувався владою для поглиблення розколу та боротьби з тихонівщиною.

Попри всі зусилля більшовиків, релігійність населення зростала і склала на 1 січня 1927 року від 38 до 81 відсотку дорослого населення. Особливо це стало помітним на селі. Тут «релігійний резерв» оцінювався у 85 відсотків (док. № 84).

В кінці 1920-х років оцінка Церкви і духівництва в партійних документах

стає все жорсткішою і непримиримою. Відзначається, що активність «релігійного апарату» зростає пропорційно тиску держави на Церкву, яка «...являє собою єдино можливу в наших умовах антирадянську організацію, все виразніше входить в роль організаційного оплоту контрреволюційної пропаганди» (док. № 104).

Починаючи з суцільної колективізації Криворізького округу (січень 1930 року) тон «Червоного Гірника» стає непримиримо-агресивним. Православ'я почали звинувачувати у всіх недоліках, які мали місце на виробництві і в побуті – від пияцтва та прогулів до зриву виконання виробничих програм та загибелі врожаю (док. №№ 121-126).

Масове закриття храмів, що почалось в 1929 році, їх фактичне потім пограбування і знищення призвело населення Криворіжжя до неможливості вдовольняти свої релігійні потреби.

На початку 1930-х років всі розколоти і ворогуючі угруповання будуть об'єднані державою більшовиків навколо РПЦ.

На 1934 рік в Криворізькому районі залишаться кілька діючих храмів, в самому місті їх вже не буде – всі зачинено, а частину зруйновано (згідно загальноприйнятим світовим стандартам, на тисячу віруючих необхідно мати один храм і двох священнослужителів).

Протягом наступних десятиріч всі віруючі змушені будуть виживати в першій за всю історію цивілізації країни масового атеїзму.

Олександр МЕЛЬНИК

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 124, Л. 40.
2. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1168, Л. 65.
3. ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 1, С. 507, Л. 202.
4. Силантьєв В.И. Большевизм и православная церковь на Украине в 20-е годы. Х., 1998, ст. 16–17.
5. ДАДО, Ф.Р-3225, Оп. 1, С. 20, Л. 7 зв.
6. Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті р.р.//УДЖ, № 1, 1992, ст. 107–109.
7. Блинов П.А. Незабываемые дни. Руконис. Фонди Криворізького історико-крисзіавного музею (далі КІКМ), К/ДФ-14399 (12).
8. ЦДАВОВУ, Ф. 258, Оп. 1, С.31, Л. 62.
9. Мельник О. Голод. Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 р.р. на Криворіжжі. Кривий Ріг, 2003, ст. 59.
10. Ленин В.И. ПСС. – Т. 53, ст 91.
11. Чорна Книга України. Збірник документів і матеріалів. К., 1998, ст. 48.
12. За роботу, 7 жовтня 1921 р. № 24.
13. Чорна Книга України, ... ст. 49.
14. Документи трагічної історії України (1917–1927 р.р.), К., 1999, ст. 431–433.
15. Фонди КІКМ, К/ДФ-8608, Л. 59.
16. ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 2, С. 1430, Л. 12.
17. Красный Горняк, 3 червня 1926 р.
18. Силантьєв В.И. Вказана праця, ... ст. 32.
19. Червоний Гірник, 9 травня 1934 р.
20. Силантьєв В.И. Вказана праця, ... ст. 45–46.
21. Червоний Гірник, 10 січня 1930 р.
22. Прошин Г. Чорное воиство. М., 1985, ст. 74–77.
23. Русское православие: веки истории. М., 1989, ст. 497–500.
24. Документи трагічної історії..., ст. 447–449.
25. Силантьєв В.И. Вказана праця... ст. 60–65.
26. ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 2, С. 1430, Л. 12.
27. Там же, ... Л. 48.
28. Силантьє В.И. Вказана праця... ст. 65–66, 69.
29. ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 171, Л. 172.
30. ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 1602, Л. 112.
31. Силантьєв В.И. Вказана праця... ст. 77–78.
32. ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 1602, Л. 135.
33. За роботу, 9 листопада 1921 р.
34. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1454, Л. 214.
35. Силантьєв В.И. Вказана праця... ст. 87–88.
36. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1454, Л. 214.
37. Шик П.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.). К., 1995, ст. 56–59.
38. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1920, Л.Л. 54, 61.
39. Там же, ... С. 748, Л. 58.
40. Там же, ... Л. 162.
41. ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 437, Л. 75.
42. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2006, Л. 112.
43. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1967, Т. 2 (1917–1922) ст. 446.
44. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1831, Л. 176.
45. Красный Горняк, 11 грудня 1928 р.; Червоний Гірник, 7 січня 1933 р.
46. КІКМ, К/ДФ-8915, Л. 1.
47. ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 152, Л. 4.
48. Червоний Гірник, 3 грудня 1930 р.
49. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1839, Л.Л. 105–107.
50. ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 112, Л. 90.
51. Дольников А. Так починався сьогоднішній день. Руконис. КІКМ, К/ДФ-8981, Л. 276.
52. Красный Горняк, 14 квітня 1925 р.
53. Силантьєв В.И. Вказана праця ...ст. 141–143.
54. ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 112, Л. 90.
55. Там же, ...С. 76, Л.Л. 5–7.
56. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 748, Л.Л. 158, 161.
57. Красный Горняк, 17 листопада 1925 р.
58. ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 1602, Л. 130.
59. З архівів ВУНК-ДПУ-НКВД-КГБ. К., 1994, № 1, ст. 49.
60. ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 1602, Л. 130.
61. История Советской Конституции. Сборник документов и материалов 1917–1967 г.г. М., 1967, ст. 220–222.
62. Силантьєв В.И. Вказана праця, ст. 177.
63. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2006, Л. 7.
64. Там же, ...С. 2318, Л. 9.
65. Мельник О. Криворізька повітова надзвичайна комісія//Сакагань, № 1, 2002, ст. 57.
66. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2318, Л. Л. 37–40.
67. Там же, ... С. 1772, Л. 13.
68. ДАДО, Ф.Р-845, Оп. 2, С. 649, Л. 8.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Документ № 1

*Зі зразка резолюції по доповіді
«Церква, школа і держава»,
рекомендованої ЦК КП(б)У на
районні з'їзди рад Криворіжжя.*

Січень 1920 р.

Резолюція: Заслушав доклад об от-делении школы от церкви и церкви от государства (такая-то) конференция выражает свое полное согласие с постановлениями Советской власти предоставить каждому гражданину полное право верить как ему угодно или совершенно не верить. Конференция признает, что церковь не должна состоять на службе у государства и должна обслуживать исключительно религиозные нужды верующих и содержаться за их счет.

ЦДАГО, Ф.1 Оп. 20, С. 216, Л. 19

Документ № 2

*З тез по антирелігійній пропаганді,
прийнятих на пленумі
Катеринославського губкому
КП(б)У.*

Травень 1921 р.

XVII. Религиозное сознание может быть искоренено, но не может быть за-прещено. Поэтому основная, первая и последующая задача борьбы с религиозным сознанием – выпрямление и выравнивание взглядов пролетариата на религию по линии точного научно-материалистического отношения к ней... Не полагаясь на поверхностно-агитационные приемы борьбы с церковью и пользуясь методом систематич-ной научной пропаганды, надо устано-вить факт полной непримиримости

науки и религии с одной стороны и полного совпадения выводов науки и коммунизма – с другой. Наука и наши открытия вступят в борьбу с религией и церковью с полной уверенностью в безусловной победе на этом последнем фронте культурной контрреволюции.

ЦДАГО, Ф.1 Оп. 20, С. 749, Л. 99.

Документ № 3

*З протоколу засідання секретного
відділу ВНК РРФСР.*

Травень 1921 р.

Питання інформаційної агітурної роботи стосовно духівництва найхво-робливіше для НК. Для швидкого і правильного проведення в життя необхідно вжити такі заходи:

1. Користуючись у своїх цілях самим духівництвом, особливо тим, що займає важливе службове становище в церковному житті, а саме архієреями, митрополітами та ін., заставляючи їх під страхом судової відповідальності видавати щодо духівництва ті чи інші розпорядження, які можуть бути для нас корисними, наприклад, припинен-ня забороненої агітації у зв'язку з декретом про закриття монастирів та ін.

2. З'ясувати характер окремих епископів, вікаріїв, щоб на рисах чистолюбства розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх бажання і задуми.

3. Вербувати інформаторів про духівництво пропонується після деякого знайомства з духовним світом і з'ясування докладних рис характеру кожного службовця культу окремо. Матеріали можуть бути здобуті різними шляхами, головним чином через вилучення

переписки при обшуках і через особисте знайомство з духовним середовищем.

Матеріальне зацікавлення того чи іншого інформатора серед духівництва необхідне, оскільки на одному цьому ґрунті можливо домовитись з попом, а сподіватись на його доброзичливе ставлення до Радянської влади не можна. При цьому субсидії грошові і натурою, безсумнівно, будуть зв'язувати з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічним рабом, який боїться розконспірації своєї діяльності.

Повинна практикуватись вербовка інформаторів і через залякування тюрмою і табаром з незначних приводів – за спекуляцію, порушення розпорядження і т. ін. Правда, і цей спосіб може бути корисним лише в тому випадку, коли об'єкт для вербовки слабохарактерний і безвладний...

*Дается за Свідчення з минути. Новото до-
кументів. Дніпропетровськ, 2001, с. 65-66.*

Документ № 4

З протоколу засідання

**Катеринославського губкому
агітпропу.**

14 червня 1921 р.

5. Об антирелигиозной пропаганде: Произвести учет всех ораторов и лекторов-специалистов по религиозным вопросам. Разработать и представить к следующему заседанию практические меры по проведению антирелигиозной пропаганды среди беспартийных. Разослать циркулярные письма Уездкомам и Райкомам.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 772, Л. 5.

Документ № 5

З протоколу другої

**Катеринославської губернської
наради колегії агітпропу з
представниками повітів і райкомів.
26 червня 1921 р.**

3. Об антирелигиозной пропаганде.

Постановили: Признать антирелигиозную пропаганду неотложным заданием момента. В проведении ее следует пользоваться как ударными, так и специальными научными методами. С начала июля открыть широкую кампанию как в губернской, так и в уездной прессе. Устроить ряд религиозных диспутов, на которые стараться привлечь духовенство различных религиозных культов. Широко применять метод «судов над Советской властью» (за вскрытие мощей, отделение церкви от государства). Обязать уездные Агитпропы собрать все факты религиозных суеверий для своевременного освещения их на лекциях и в печати. Стараться привлечь учителей к разъяснению последнего закона об отделении церкви от государства. Создать при Губагитпропе специальную комиссию для определения форм научной антирелигиозной пропаганды. В частности, поручить комиссии составить общий план и материалы по этому вопросу. Выделить в уездах отдельных товарищей, которых обязать ознакомиться с этими вопросами (Происхождение религии и вера в Бога; О христианской религии) для широкого использования на лекциях и митингах. Устроить ряд открытых собраний, в частности на производственных предприятиях, на которых поставить вопросы о религии. Начать борьбу с

имеющимся в партии недопониманием нашего отношения к религиозным обрядам как в ячейках, так и в партийной прессе.

Расформировать Уполитпросветы при военкоматах за недостаточную организацию подготовки и проведения (антирелигиозной пропаганды, укладач) в частях Красной Армии.

ЦУЦАГО, Ф. 1 Оп. 20, С. 772, Л. 55.

Документ № 6

З протоколу № 1 робочого засідання агітпропу Катеринославського губкому КП(б)У.

20 липня 1921 р.

5. Об антирелигиозной пропаганде.

Постановили: Создать комиссию в составе Киселёва, Радионова, Стоянова, Ножницкого и Бушуева и по одному представителю каждой нацсекции. Созыв комиссии поручить Стоянову. План антирелигиозной пропаганды представить к следующему заседанию.

ЦУЦАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 772, Л. 9.

Документ № 7

З директиви радянським і партійним органам ЦК РКП(б) з питань про відношення до сект та релігійних угруповань.

23 липня 1921 р.

Ни в коем случае не допускать по отношению к рядовому духовенству исключительных мероприятий, как например: назначений на особенно тяжелые и грязные работы, как чистка отхожих мест только на основе принадлежности к духовенству... ЦК обращает внимание партийных и советских организаций на то, что переживаемый нами период меньше всего является удоб-

ным для выдвигания на первый план антирелигиозной борьбы и рекомендовать в этом вопросе руководствоваться данной директивой, в то же время подготовить в наших партийных школах кадров работников научно подготовленных к борьбе с религиозными верованиями, предрассудками широких народных масс.

ЦУЦАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 748, Л. 81.

Документ № 8

З циркулярного листа ЦК КП(б)У «Про антирелігійну пропаганду» до Криворізького повітпарткому.

Липень 1921 р.

1. Устройство диспутов на религиозные темы (при наличии опытных и хорошо подготовленных руководителей) с привлечением представителей различных толков и верований.

2. Широкое развитие пропагандистских кампаний, особенно в районах наиболее сильного развития религиозных настроений и применительно к моменту их особенных нарастаний.

3. Усиление работы в этом направлении среди женщин.

4. Постановка соответствующих лекций, бесед и чтений при школах различных типов и по всей системе политпросветительных учреждений, особенно в кружках ликвидации неграмотности.

5. Издание соответствующих брошюр, плакатов и листовок.

6. Использование всех случаев разоблачения мнимых чудес для развития печатной и устной пропаганды.

7. Организация наглядных выставок и музеев по истории ложных верований и религиозном угнетении.

8. Постановка в театрах пьес сатиричного і побутового характеру, які могли бути використані як матеріал для антирелігійної пропаганди.

9. Використання засобів наглядної плакатної агітації.

10. Особливо важливе значення – розвиток пропаганди наукового світогляду по астрономії, історії землі, еволюційній теорії на даних сучасного природознавства.

ІЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 742, Л. 56.

Документ № 9

З циркулярного листа Катеринославської ГубНК.

10 серпня 1921 р.

... На правому крайньому фланзі контрреволюції стоїть духовництво. Це необхідно мати на реальному обліку, докладно знаючи його майновий стан серед інших відомостей. Треба закінчити проведення в життя декрету про передачу майна, особливо цінного, домових квартир церков і духовництва найбільшому населенню...

Особливий нагляд потрібен за чорним духовництвом, яке більше від інших постраждало від більшовиків і тому досі не примирилось з Радвладою...

Наше завдання: страхати чорносопні елементи «священства»; прокоровителство священників, що визнають Радянську владу, проводити тенденцію (обережно) про виборність єпископів на єпархіальних з'їздах, дозволяючи такі тільки при наявності елемента, який нам співчуває; і найголовніше – посилене вербування інформаторів з духовництва, матеріально захищаючи їх, одночасно твердо враховуючи, що ніякого радянського духов-

ництва ми не створюємо, а лише використовуємо взаємні незгоди між різними частинами духовництва для того, щоб вони самі себе знищили...

Дается за Свідченням з минулими. Новото документів, Дніпропетровськ, 2001, с. 72.

Документ № 10

З тез доповіді «Церква і продподаток», рекомендованих Катеринославським губпарткомом на повітової партійної конференції.

7 вересня 1921 р.

1. Священники діють заодно з білогвардейцями Західної Європи, які хочуть відновити царську владу. Священники всюди є натхненцями всіх банд, руйнівних наше господарство. Боротьба з голодом – завдання всіх чесних крест'ян. Боротьба з контрреволюційною агітацією всіх священників і кулаків, точне виконання продналога, допомога продорганам для боротьби з утайкою хліба і енергійна робота крест'ян по удосконаленню посевів і т.д. В цій задачі крест'ян і робітників, виконання яких виведе нас із кризи.

ІЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 746, Л. 11.

Документ № 11

З циркуляру № 44 НКВС УРСР і головного управління комунального господарства про припинення реквізицій молитовних будівель всіх віросповідань.

1 жовтня 1921 р.

Порядок передачі будівель і церковного майна в безкоштовне користування релігійних громад встановлено 15-ю статтею декрету об відокремленні церкви від держави і

№№ 18-26 соответствующей инструкции Наркомюста НКВД и Наркомпро-са от 10 октября 1920 г.

Из общего правила о незакрытии приходских молитвенных домов всех вероисповеданий в исключительных случаях, когда в распоряжении местного Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов не имеется подходящего помещения, необходимого для удовлетворения общественных нужд, допускается изъятие на основании ст. 27 инструкции от 10 ноября 1920 г.

ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, С. 748, Л. 83.

Документ № 12

З циркулярного листа ЦК КП(б) У Криворізькому повітпарткому про методи антирелігійної агітації і пропаганди.

31 грудня 1921 р.

4. Религиозные дискуссии, которые обычно священники превращают в арену религиозной и антисоветской агитации, должны устраиваться и проводиться с величайшей осторожностью, осведомленными авторитетными лекторами. Даже в этом случае слушатели должны быть подготовленными предварительными лекциями и беседами к восприятию речей на диспуте. В зависимости от состава слушателей, представители компартии должны быть близки к ним по национальности и религии своей семьи...

6. Борьба против церкви остается безуспешной, пока нею захвачено полностью сознание трудящихся и они не вовлечены в активную борьбу против церкви, духовенства, обрядов, суеверий, верований. Вследствие этого –

самое деятельное участие масс в агитации против религии, массовая пропаганда действием...

7. На первом месте стоит государственная пропаганда действием. Все комитеты в порядке партийной дисциплины и все работники в порядке дисциплины Советской обязаны оказывать решительное и безусловное противодействие попам, как бы то ни было использовать народное имущество для церковных целей. Необходимо прекратить спекуляцию на свечах для церковных нужд, предоставление помещений. При малейшей открывшейся возможности бывшие раньше в распоряжении церквей и монастырей строения должны быть обращены для целесообразного использования преимущественно для нужд социального обеспечения, под школы, больницы, детские приюты и прочее. Общественный паразитизм, окружающий церковь, (профессиональные нищие, прислужники и т. д.) – должен быть уничтожен суровым проведением в жизнь декрета о трудовой повинности.

8. ... Советская власть стремится к тому, чтобы, сталкиваясь между собой различные направления, течения, секты, церкви, вероучения; во взаимной борьбе враги дискредитировали и топтали бы друг друга. Сторонники Украинской автокефалии при всем своем внешнем демократизме несколько не ближе к нам, а наоборот, именно вследствие своих попыток сближения с украинскими народными массами, вреднее и опаснее, как проводники в крестьянскую среду национально-демократических буржуазных идей. В случае споров из-за храмов, богослужебного иму-

шества, гораздо целесообразнее оставить их за прежними владельцами, официально руководствуясь принципом большинства прихожан, устанавливая разговение и для меньшинства, говорящего по-русски. Если Советскую власть поставят в необходимость выбирать между открытой контрреволюцией и модно-демократическими формами управления церковью, то лучше нанести решительный удар по вторым, чем обрекать себя на активную борьбу в будущем с ними.

Не менее энергичное противодействие должны встречать попытки духовенства проникновения в крестьянскую и рабочую среду масс под прикрытием Советской власти. Принимая и признавая Советскую власть, даже заявления о совмещении своего понимания христианства с программой коммунистической партии, эти священники, демократизирующие и нравственно очищающие церковь, ведут успешную религиозную пропаганду. Организации компартии не должны принимать услуг, идти навстречу таким священникам. Выгоды примирения верующих с Советской властью совершенно теряются, в сравнении с отрицательным фактом сохранения или даже усиления религиозного влияния.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 748, Л. 158.

Документ № 13

З протоколу № 7 широкої колегії агітпропу Катеринославського губкомун КП(б) У.

22 лютого 1922 р.

14. Комиссия по изъятию церковных ценностей.

а). Дать циркулярную телеграмму

по уездам об изъятии церковных ценностей из храмов, причем, необходимо указать на ненарушение при проведении в жизнь установленных церковных обрядов.

б). Предложить комиссии давать еженедельные сводки о ходе работ в газете «К труду».

г). Предложить ГСПС по своей линии провести по этому вопросу собрание рабочих с вынесением соответствующих резолюций.

д). Предложить Горсовету вынести соответствующую резолюцию, для чего рекомендовать созвать Пленум совместно с фабзавкомами, комсомолом и т. д.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1471, ЛЛ. 14-15.

Документ № 14

Зі зведення про роботу партійної організації Криворізького повіту за лютий-березень 1922 р.

Квітень 1922 р.

Кампания по изъятию церковных ценностей.

Агитационная кампания по изъятию церковных ценностей началась в первых числах марта во время проведения месячника на селе. На сельских сходах уездной и волостных крестьянских конференциях выносились соответствующие резолюции... и таким образом, изъятие производилось после вынесения этих резолюций. Инцидентов при изъятии с политическим оттенком не было. В городе кампания началась после 15 марта. По всем союзам и предприятиям были вынесены резолюции об изъятии: серьезных возражений почти нигде не было. В городе не осталось ни одного крупного предприятия, где бы этот вопрос не был бы решен в

положительном смысле. Все время выпускалась печатная агитация, в газете был заведен отдел об изъятии. Было выпущено воззвание от местного духовенства. Было выпущено постановление Пленума Горсовета с представителями фабзавкомов и месткомов. В настоящее время изъятия практически закончены к середине апреля. Больших практических результатов изъятие не могло дать, так как церквей мало, большинство из них недавно построено и накопленных ценностей в них нет.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1108, Л. 164.

Документ № 15

Телеграма в ГубНК, Катеринослав.

10 березня 1922 р.

Кампанія щодо вилучення цінностей із церков ведеться занадто слабо і мляво. Частина духівництва пішла на деякі поступки. Але, якщо в рух не будуть втягнуті широкі робітничі і селянські маси, духівництво може вийти політичним переможцем. Необхідно поширювати рух позапартійних робітників і селян на користь використання золота, срібла та інших коштовностей, що лежать у храмах, для тих, хто голодує до розмірів загальнонародного руху, добившись, в першу чергу, щоб не було жодної фабрики, жодного заводу, жодного комнезаму, які б не прийняли позитивну резолюцію з цього питання. Потрібно вміло використовувати з цією метою боротьбу православної і автокефальної церков, підкреслюючи жадібність тієї і іншої до церковного майна. Використати в очах віруючих авторитет духівництва, залучаючи окремих його представників до привселюдних виступів на користь віддачі

коштовностей на боротьбу з голодом.

За секретаря ЦК Косіор.

Дяється за Свідчення з минування. Мовою документів, Дніпропетровськ, 2007, с. 78.

Документ № 16

З листа В. Леніна В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б) про необхідність застосування жорстоких репресій до духівництва.

19 березня 1922 р.

Строго секретно.

Просьба ни в коем случае копий не снимать, а каждому члену Политбюро (тов. Калинину тоже) делать свои заметки на самом документе.

Ленин.

...Я думаю, что здесь наш противник делает громадную стратегическую ошибку, пытаясь втянуть нас в решительную борьбу тогда, когда она для него особенно безнадежна и особенно невыгодна. Наоборот, для нас, именно в данный момент представляет из себя не только благоприятный, но вообще единственный момент, когда мы можем 99-ю из 100 шансов на полный успех разбить неприятеля наголову и обеспечить за собой необходимые для нас позиции на много десятилетий.

Именно теперь и только теперь, когда в голодных местностях едят людей и на дорогах валяются сотни, если не тысячи трупов, мы можем (и поэтому должны) провести изъятие церковных ценностей с самой бешеной и беспощадной энергией и не останавливаясь перед подавлением какого угодно сопротивления. Именно теперь и только теперь громадное большинство крестьянской массы будет либо за нас, ли-

бо во всяком случае будет не в состоянии поддержать сколько-нибудь решительно ту горстку черносотенного духовенства и реакционного городского мещанства, которые могут и хотят испытать политику насильственного сопротивления советскому декрету.

Нам во что бы то ни стало необходимо провести изъятие церковных ценностей самым решительным и самым быстрым образом, чем мы можем обеспечить себе фонд в несколько сотен миллионов золотых рублей (надо вспомнить гигантские богатства некоторых монастырей и лавр). Без этого фонда никакая государственная работа вообще, никакое хозяйственное строительство в частности, и никакое отстаивание своей позиции в Генуе в особенности, совершенно немыслимы. Взять в свои руки фонд в несколько сотен миллионов золотых рублей (а может быть и в несколько миллиардов) мы должны во что бы то ни стало. А сделать это с успехом можно только теперь. Все соображения указывают на то, что позже сделать на это не удастся, ибо никакой иной момент, кроме отчаянного голода, не даст нам такого настроения широких крестьянских масс, который либо обеспечивал нам сочувствие этих масс, либо, по крайней мере, обеспечил бы нам нейтрализацию этих масс в том смысле, что победа в борьбе с изъятием ценностей останется безусловно и полностью на нашей стороне.

Один умный писатель по государственному вопросам справедливо сказал, что, если необходимо для осуществления известной политической цели пойти на ряд жестокостей, то надо осуществлять их самым энергичным обра-

зом и в самый кратчайший срок, ибо длительного применения жестокостей народные массы не вынесут. Это соображение, в особенности, еще подкрепляется тем, что по международному положению России для нас, по всей вероятности, после Генуи окажется или может оказаться, что жестокие меры против реакционного духовенства будут политически нерациональны, может быть, даже чересчур опасны. Сейчас победа над реакционным духовенством обеспечена нам полностью. Кроме того, главной части наших заграничных противников среди русских эмигрантов за границей, т.е. эс-эрам и миллионцам, борьба против нас будет затруднена, если мы именно в данный момент, именно в связи с голодом, проведем с максимальной быстротой и беспощадностью подавление реакционного духовенства.

Поэтому я прихожу к безусловному выводу, что мы должны именно теперь дать самое решительное и беспощадное сражение черносотенному духовенству и подавить его сопротивление с такой жестокостью, чтобы они не забыли этого в течение нескольких десятилетий. Самую кампанию проведения этого плана я представляю себе следующим образом:

Официально выступить с какими то ни было мероприятиями должен только тов. Калинин, — никогда и ни в коем случае не должен выступать ни в печати, ни иным образом перед публикой тов. Троцкий.

Послана уже от имени Политбюро телеграмма о временной приостановке изъятий не должна быть отменена. Она нам выгодна, ибо посеет у противника

представление, будто мы колеблемся, будто ему удалось нас запугать (об этой секретной телеграмме, именно поэтому, что она секретная, противник, конечно, скоро узнает).

Известия ЦК КПСС. - 1990. № 4. с. 190-193.

Документ № 17

З циркуляру ЦК КП(б) У до губкомів КП(б) У по вилученню церковних цінностей.

4 квітня 1922 р.

Совершенно секретно

Для успешного проведения кампании по изъятию ценностей из церквей – приказываем:

1. Возложить на бюро ЦК КП(б) У совместно с комиссиями воинских частей руководство по изъятию ценностей.

2. Наряду с этим создать официальную комиссию или отдел при Комиссии помощи голодающим для формальной приемки ценностей, переговоров с группами верующих, прочее.

3. В каждой губернии назначить официальную неделю агитации предшествующую организации по изъятию ценностей (разумеется, не объявляя таковой), по-возможности сочетая ее с двухнедельником помощи голодающим.

4. На все время подготовки – особенно в течении недели, необходимо обеспечить полное осведомление обо всем, что происходит в различных группах духовенства, верующих и проч. В случае обнаружения в качестве организаторов выступлений буржуазных, купеческих элементов, бывших чиновников – арестовывать их как заправил. В случае надобности, особенно если черносотенная агитация зашла слишком далеко, организовать мани-

фестацию с участием гарнизона при оружии с плакатами: «Церковные ценности – для спасения жизни голодающих!» Видных попов по возможности не трогать до конца кампании, негласно, но официально «под расписку» предупредить, что в случае каких-либо эксцессов они ответят первыми.

5. Наряду с агитацией должна идти организационная работа, подготовка соответствующего аппарата для самого учета изъятия, с таким расчетом, чтобы вся эта работа была произведена в кратчайший срок. Изъятие следует начать с какой-нибудь церкви, во главе которой стоит лояльный поп. Если таковой нет, начать с наиболее значительного храма, тщательно подготовив все детали (коммунисты должны быть на всех соседних улицах, не допуская скопления, надежная часть, – лучше всего ЧОН, – должна быть поблизости). Изъятие, в первую очередь, производить из городских церквей, начиная с наиболее богатых.

ИЦАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 995, Л. 2.

Документ № 18

З протоколу № 37 засідання політбюро ЦК КП(б) У.

14 квітня 1922 р.

Слухали: Про вилучення цінностей з церков.

Ухвалили: б). Надати центральній комісії всі повноваження і права аж до адміністративного арешту і передачу під суд за невиконання її розпоряджень і за бездіяльність, доручивши т. Петровському провести в радянському порядку.

в). Доручити комісії розіслати на місця від імені ВУЦВКу і РНК телеграму про накладення на осіб, винних у

приховуванні церковних цінностей або інвентарних списків, важкої кари, аж до вищої міри покарання.

г). Запропонувати комісії ввести п'ятиденні зведення.

д). Запропонувати ДПУ дати розпорядження на місця про виділення члена колегії Губвідділу ДПУ спеціально для роботи по вилученню цінностей.

е). Zobov'язати Агітпроп ЦК розгорнути широку агітацію.

Секретар ЦК КПУ Д. Мануїльський

Дяється за Чорна книга України, К., 1998, с. 49.

Документ № 19

Шифротелеграма всім губернським комітетам КПУ.

22 квітня 1922 р.

Секретно, зберігати конспіративно.

1. Необхідно вжити заходів для того, щоб взяти на облік лояльні елементи духівництва і спонукати їх виступити проти теперішньої політики ієрархії, яка виступила контрреволюційно проти Радянської влади, скомпроментувала себе остаточно. Використовуючи протиріччя між автокефальною і російською православною церквами, лояльні елементи духівництва повинні бути впевнені, що Радянська влада, не втручаючись у внутрішні справи церкви, не дозволить контрреволюційним ієрархам розправлятися з демократичними елементами духівництва.

2. Треба всебічно підштовхувати лояльних попів на гасло нового помісного собору для скинення контрреволюційного патріарха та його зграї. Ні губкоми партії, ні губвиконкоми не повинні брати участь у цій роботі офіційно або відкрито.

Секретар ЦК КПУ Д. Мануїльський.

Дяється за Свідчення з минулих часів. Мовою документів, Дніпропетровськ, 2001, с. 81.

Документ № 20

Телеграма-циркуляр з штабу Укравмії в Криворізький повітвиконком.

28 квітня 1922 р.

При отриманні в центр цінностей дійсуючих церквей складають на них особые списки, обязательно изолировано от остальных доставленных цінностей, ни коим образом не смешивать их с ценностями общего порядка и закрытых церквей.

ЦІАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 995, Л. 2.

Документ № 21

Из закрытого листа в Секретариат ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У секретаря Катеринославського губкому КП(б)У за квітень 1922 року.

Травень 1922 р.

Криворожский уезд. Число посещающих церквей за время празднования Пасхи по-сравнению с предыдущим годом увеличилось. Присутствуют, в большинстве, женщины и интеллигенция, хотя попадаются значительные милиционеры и красноармейцы.

ЦІАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1690, Л. 9А.

Документ № 22

Зі зведення Катеринославської комісії по вилученню церковних цінностей.

18 травня 1922 р.

К работе по изъятию церковных цінностей после пасхального перерыва, согласно распоряжению Центра, приступили 8 мая. Всего собрано к 15 мая 1922 г.: 83 пуда 12 фунтов серебра,

47 каратов бриллиантов и 15 золотников жемчуга. Впрочем, сведения эти недостаточно полны, так как уезды задерживают доставку таковых. Вобщем, работа протекает нормально. Эксцесов не наблюдалось. В связи с кампанией в уездах проведена широкая антирелигиозная кампания.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1108, Л. 57.

Документ № 23

***З доповідної записки
уповноваженого групи
політпросвіту А. Муромцева –
начальника секретно-оперативного
відділу ДПУ Катеринославської
губернії.***

20 травня 1922 р.

В январе сего года в Кривом Роге при уездном исполкоме была организована комиссия по отделению церкви от государства. В состав комиссии вошли: Хедекель, Зайковецкий и Сендерович. Председатель – Хедекель. Хедекель, как еврей, был заменен Юхневичем, бывшим членом Губкома «Борьбистов», деятельность которого выразилась в получении жалования и только. Ныне Юхневич смещен как неподходящий и, уйдя, дела оставил у Хедекеля, который себя председателем не считал и отказывался таковым быть, мотивируя своей национальностью, а также и тем, что он, якобы, в комиссию входить не должен, а должен ее только инструктировать и направлять в работе.

Из остальных членов комиссии т. Сендерович в комиссии только числится, а какую-либо работу проводить отказывается. Зайковецкий, хотя и уделяет немного времени, но одноко сделать ничего не сумел.

Такой «удачный» подбор комиссии привел к тому, что Закон об отделении церкви от государства до сих пор, т. е. в продолжение 5,5 месяцев, в своей сути, несмотря на настоятельную необходимость стоит на Криворожье на мертвой точке.

Для устранения этой ненормальности и скорейшего проведения в жизнь закона считаю необходимым принять следующие меры:

1. Предложить товарищу Хедекелю, не считаясь с тем, что он еврей, принять на себя безоговорочно руководство работой комиссии и озаботиться скорейшим окончанием работ. В этом отношении добавлю, что прошедшие 5,5 месяца безделья не дают товарищу Хедекелю увильнуть от работы теперь.

2. Просить исполком заменить члена комиссии Сендеровича или же воздействовать на него в смысле побуждения его к работе.

3. Указать исполкому, что работа по отделению Церкви от государства должна быть проведена в кратчайший срок, а потом просить исполком принять все меры к удовлетворению комиссии всем необходимым для продолжительной работы.

В этом отношении считаю необходимым отметить заявление Хедекеля, что т. Крапивин на просьбу о денежных средствах ответил, что это не важно и работа может подождать.

Добавлю, что мною предложено Комиссии в лице Хедекеля закончить работу в течении месяца. Прошу о принятии соответствующих мер к устранению вышеуказанных деформаций Комиссии, дабы это было выполнено.

20 мая 1922 г.

Уполномоченный группы политпросвета/подпись/Муромцев

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1009, Л. 97-98.

Документ № 24

**З протоколу № 8 засідання
Центральної комісії по вилученню
церковних цінностей.**

31 травня 1922 р.

Слушали: інформаційний доклад т. Скрипника.

Констатували: а) незважаючи на закінчення строку вилучення, т. е. 25 травня, все ж по Катеринославській губернії вилучення не закончено.

Постановили: затребувати від голови Катеринославської губернії пояснень про невиконання завдань Республіки, висловившись про невиконання в строк вилучення церковних цінностей, на предмет передачі винуватих суду Ревтрибуналу.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 995, Л. 7.

Документ № 25

**Зі зведення Центральної комісії по
вилученню церковних цінностей на 4
червня 1922 року.**

10 червня 1922 р.

12. Катеринославська: срібла 105 пудів, золота 85 золотників 48 долей, бриліантів 80 каратів, жемчуга 37 золотників 80 долей, аметистів 62 доли.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 995, Л. 29.

Документ № 26

**З політдоповіді секретаря
Катеринославського губкому
КП(б)У.**

Червень 1922 р.

Вилучення церковних цінностей. Кінці звітного періоду отримані

наступні результати: срібла отримано 153 пуди, золота 24 золотника, бриліантів 54 карата, жемчуга 33 золотника і друге.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1108, Л. 75.

Документ № 27

**З політдоповіді секретаря
Катеринославського губкому
КП(б)У за липень 1922 року.**

Липень 1922 р.

Церковність. Вилучення церковних цінностей пройшло без будь-якого опору з боку церковності, за винятком факта агітації єпископа Серафима, засудженого Ревтрибуналом до страти, з заміною п'ятьма роками примусових робіт. Були випадки приховування церковних цінностей, а також агітації з боку незначительної кількості священників, які швидко ліквідувалися. В даний час церковність розділена на три групи: приверженці Тихона, прогресисти або Жива Церква і незначительна група автокефалістів, які мають під собою жодної ґрунти. Найбільш сильна – тихонівці, але в даний час ми приймаємо заходи для посилення групи Живого Церкви, яка почала завоювати симпатії широких мас, так і приходять. Група Живого Церкви утворила тимчасовий церковний комітет. В даний час ведеться робота для поглиблення розколу.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1108, Л. 80.

Документ № 28

**Шифротелеграма
Катеринославському губкому КПУ.**

14 серпня 1922 р.

Збори і з'їзди дозволяти тільки об-

новленському духівництву і тільки обновленським мирянам.

Прибічникам патріарха Тихона не дозволяти ні зборів, ні з'їздів. Ініціаторів заарештовувати і передавати до суду. Необхідно скинути з усіх командних постів прибічників Тихона, супротивників обновленського руху.

Приходські ради підлягають чистенню. В нові приходські ради повинні бути обрані не чорносотенці і навіжені, а церковнообновленці. В губвідділі ДПУ повинні бути обов'язково особи, що займаються спеціально справами обновленської церкви і руху автокефалістів, такі, що спостерігають за релігійними общинами взагалі і за порядком їх реєстрації.

Антирелігійні диспути, прилюдні лекції, мітинги скасовуються надалі до одержання відповідних директив від ЦК КП(б)У.

Провести ряд процесів проти прибічників патріарха Тихона і автокефальної церкви, яка додержується петлюрівської орієнтації, з винесенням смертних вироків.

Секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський.

Дається за Свідчення з минулими. Новим документів, Дніпропетровськ, 2001, с. 83-84.

Документ № 29

**З інструктивного листа до
Криворізького повітпарткому по
проведенню антиєсєрівської
кампанії (двоцижневика).**

19 вересня 1922 р.

Совершенно секретно

В настоящее время компартия придает большое серьезное значение наметившемуся среди князей церкви раско-

лу. Ставя своей конечной целью уничтожение религиозных предрассудков и настоятельно подчеркивая необходимость усиления антирелигиозной пропаганды, наша партия, тем не менее, по тактическим соображениям, считает необходимым поддержать обновленческое крыло церкви и, по-возможности, ускорение этого раскола. Не отказываясь от применения к явно контрреволюционным деятелям церкви решительных репрессивных мер, стремясь к удалению со всех командных постов церкви наиболее контрреволюционных элементов и, в первую очередь, приверженцев ниспроверженного патриарха Тихона, Губком рекомендует всем местным парторганизациям применение и других мероприятий, как, например, освещение в печати идей представителей так называемой Живой Церкви, содействовать организации Живой Церкви и т.д.

В первую очередь необходимо, во исполнение директив ЦК, путем соответствующего подбора выделить из сторонников Живой Церкви так называемую инициативную группу и через нее повести решительную борьбу со старой церковью.

В этих целях в Губцентре и на местах выделяются «тройки» из представителей укома, губернской партийной организации и третьего, по усмотрению укома.

Члены «тройки» должны состоять из исключительно выдержанных и политически грамотных работников.

На «тройки» возлагается:

1. Производит через представителя губернской партийной организации учет контрреволюционного духовен-

ства с тем, чтобы в дальнейшем, постепенно через «Инициативную группу» провести на все иерархические командные посты сторонников так называемой Живой Церкви.

2. Предоставить представителям Живой Церкви возможность провести печатную и устную пропаганду.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1165, Л. 66.

Документ № 30

З доповіді фракції повітвиконкому на розширеному пленумі Криворізького повіткому.

18 жовтня 1922 р.

1. По изъятию церковных ценностей, проводимых согласно директиве ВУЦИКА.

Работа дала положительный результат в политическом отношении, всех ценностей собрано мало.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1114, Л. 130.

Документ № 31

Зі звіту про роботу відділу агітпропу Катеринославського губкому КП(б)У за грудень 1922 року.

Січень 1923 р.

Комсомольское рождество разбито на две части: а). По линии исполкома использование Рождества в целях антирелигиозной пропаганды; б). Подготовка к непосредственному проведению «комсомольского рождества» — чтение лекций по вопросам мироздания и антирелигиозного воспитания. Вопросы будут поставлены на всех районных партсобраниях и заседаниях ячеек. Будет дана директива по уколам об усилении антирелигиозной пропаганды.

К 1 января 1923 года будут проведены уездные комсомольские съезды по антирелигиозной пропаганде. Ячейкам компартии должны дать указания по выделению трех товарищей для активного участия и руководства соответствующими ячейками КСМ в карнавальном шествии и, вообще, по всем деталям проведения «комсомольского рождества». Будет издано 10 тыс. листовок с антирелигиозным содержанием. В газету коммунисты напишут статьи, разъясняющие этот праздник.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1471, Л. 135.

Документ № 32

Из закрытого листа секретаря Катеринославського губкому КП(б)У Симонова.

Березень 1923 р.

Раскол церкви. В уездах сильное обновленческое течение, но и там поповские споры внесли сумятицу в среду верующих, теряющих всякое доверие к церкви всяческих оттенков. Местами наблюдаются антисоветские выступления попов такого характера: гражданские браки противны богу; и призывают венчаться в церкви.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1690, Л. 72.

Документ № 33

З огляду розвитку церковного життя на Катеринославщині, розкол і стан церкви і духовництва.

Червень 1923 – серпень 1924 р.

„Стремья укрепить свою позицию даже в случае осуждения, (т.к. вскоре должен состояться суд над Иоаникием), он начинает готовить себе заместителя и избирает для этой цели проживающего в Кривом Роге епископа

Онуфрия, который в Екатеринославе также пользовался колоссальным влиянием.

Все эти моменты, как указано выше, заставляют обновленцев растеряться и в течение 2-х – 3-х месяцев почти совсем ликвидировали обновленство в Екатеринославском округе и частично в Павлоградском, Александрийском и Криворожском округах.

...Что касается остальной части губернии, то кроме тех моментов, которые освещены выше, во второй половине 1923 года начал оказывать сильное влияние на церковную жизнь еще и вновь назначенный в июне месяце 1923 года в г. Кривой Рог епископ Онуфрий (Гагалюк).

Вскоре после приезда в Кривой Рог Онуфрий завоевал там симпатии всего населения. По натуре аскет, он вел себя как настоящий подвижник, все приношения и деньги раздавал, оставляя себе самую малую часть для пропитания, значительную часть своего времени он проводил среди бедных, в церквях во время проповеди произносил страстные речи против обновленцев, которые издеваются над православной церковью, при поездках по селам Онуфрий призывал мирян к покаянию и т.д. и т.п. Подобного рода деятельность создала Онуфрию в короткое время славу чуть ли не святого и поэтому его деятельность против обновленцев протекала особенно плодотворно. Через 2-3 месяца после приезда в Кривой Рог обновленцы не в состоянии удержать его напора и обновленство в Криворожском и Александрийском округах начинает окончательно разваливаться.

В октябре месяце по обвинению в

контрреволюционной деятельности епископ Онуфрий был арестован и доставлен в Екатеринослав в ГО ГПУ, а оттуда направлен в Харьков. После его ареста из г. Кривого Рога и из целого ряда сел было направлено в Харьков несколько делегаций в ВУЦИК, в Совнарком, лично к Петровскому с ходатайством об освобождении Онуфрия. Делегации эти были снабжены прошениями с десятками тысяч подписей, для их поездок были собраны большие суммы денег, главным образом среди сельского населения, но когда из всего этого ничего не вышло, то интерес к нему начал постепенно ослабевать, тем более, что из-под ареста Онуфрий был освобожден, а остался в Харькове, обремененный подпиской о невыезде.

Что касается духовенства, то наиболее активная тихоновская часть всего духовенства указанных двух округов Криворожского и Александрийского была этим арестом до некоторой степени терроризирована и начала вести себя осторожно, т.е. целиком предоставила инициативу в руководстве церковной жизнью реакционным группам прихожан.

Вместе с тем обновленские общины на территории указанных двух округов еще остались и хотя слабо, но продолжали вести работу по укреплению и расширению обновленства.

Наконец, последним более или менее крупным моментом, тормозившим развитие обновленства по Екатеринославской губернии, явились бродячие монахи и слухи о чудесах. Больше всего бродячих монахов и монашек появилось в Александрийском, Криворожском и Екатеринославском округах и

реже в Павлограді та остальній частині губернії... Вслід за монахом шли різні слухи про животворящих хрестах, о карах, постигших обновленцев и т.п. Эти бродячие монахи явились хорошими тихоновскими агитаторами и бороться с ними было чрезвычайно трудно. Кроме того, ряды тихоновского духовенства немало пополнились из числа указанных бродячих монахов, т.к. среди монахов были такие, которые, прожив некоторое время в селе, заняли затем священнические места и были, конечно, активнейшими тихоновцами.

Во всей губернии в первые три месяца 1924 года обновленство начало развиваться... и только в Криворожском округе тихоновцы начали определенно укрепляться по причине, которая будет указана ниже.

При таком положении дел стало известно, что патриарх Тихон амнистирован, и дело о нем прекращено. Это сообщение вновь окрылило тихоновцев и спутало все карты и планы обновленцев. Сейчас же по всей территории губернии появляются слухи о том, что высланные епископы Иоаникий, Онуфрий и Сергей Зверев должны скоро возвратиться на свои места, а обновленцы будут изгнаны.

Но первоначальные надежды тихоновцев на изменение их положения не оправдались, т.к. ни Сергей Зверев, ни Онуфрий на свои места не вернулись и тихоновцы поняли, что возвращение это допущено не будет... Поэтому, как только выяснилось, что ни Иоаникий, ни Онуфрий в Екатеринослав не вернутся, тихоновцы выдвинули одного Екатеринославского священника — отца Стефана Андрищенко, который и был

в Харькове Иоаникием, Онуфрием, Сергием Зверевым и Харьковским епископом Борисом рукоположен в епископы и назначен на временное управление Екатеринославской епархией.

Криворожский округ

Тихоновских общин имеется 84 при 169 священниках, из коих 30 активных тихоновцев. Так как и в Екатеринославском округе часть тихоновцев является убежденными обновленцами, но перешла в тихоновщину под давлением прихожан. Из числа тихоновских общин 14 зарегистрированы по Обновленческому уставу и перешли в тихоновщину совсем недавно. Вследствие того, что обновленство недавно здесь было еще довольно сильным и среди мирян даже в теперешних тихоновских общинах имеются обновленско настроенные группы, тихоновцы энергично развивают свою агитацию. Проповеди тихоновцев, наряду с призывами к поддержке православия, направлены против обновленцев, причем тихоновцы в своей агитации исполняют зачастую провокационные заявления, порочащие обновленцев с религиозной стороны, как, например, заявляют, что все восточные патриархи признали обновленство ересью, губящей православие и т.д. Материальное положение тихоновцев удовлетворительно. Большое значение для успеха тихоновщины в Криворожском округе имеют бродячие монахи, которые распускают разные антиобновленские и антисоветские слухи. Так, в мае месяце распустились слухи о наступлении иностранных государств на Советские республики. Причем при этом запугивали обновленцев тем, что при победе реакции,

они будут сурово наказаны. Затем тихоновцы распространяли среди верующих фотокарточки епископа Онуфрия, как пользующегося на Криворожье громадным авторитетом. При продаже этих фотографий тихоновцы старались подчеркивать, что Онуфрий страдал по вине обновленцев, и этим стремились настроить верующих против обновленства. Кроме антиобновленческой агитации, разных провокационных заявлений, стремящихся дискредитировать обновленцев, запугивая их, тихоновцы в борьбе с обновленцами применяют еще методы организации внутри обновленских приходов тихоновские группы, которые захватывают инициативу в свои руки и затем изгоняют священников-обновленцев или заставляют их покаяться. Чаще всего это проделывают через каких-нибудь бродячих монахов, нищих или путем того, что тихоновский благочинный присылает им какого-либо из оппозиционно настроенных по отношению к обновленцам или лично к священнику члена приходского совета, предписав причту почитать тихоновским. Эти заявления прочитываются в церкви во время богослужения и ложатся, таким образом, началом объединения тихоновской группы.

Обновленских общин на территории Криворожского округа, которые поддерживают еще связь с обновленским правлением, насчитывается 17 при 32 священниках и 7 активных обновленцах. Эти 7 обновленцев свое внимание обращают главным образом на то, чтобы удержать от перехода в тихоновщину остатки обновленства на территории округа.

Развязать работу среди тихоновских приходов за их завоевание они не имеют возможности, и поэтому обновленство определенно слабеет. Церковные проповеди большинства обновленских приходов не носили характера систематической, активной работы, но чаще всего произносились на темы различных религиозных моментов. Вообще, среди неактивных обновленцев замечается растерянность и боязнь вести активную, открытую антитихоновскую работу, а этим они опять таки вредят делу укрепления обновленства и роняют свой авторитет в глазах прихожан, т.к. последние не видят с их стороны в нужный момент твердого руководства церковной жизнью. Доходы обновленского духовенства вообще ниже тихоновских, но наиболее активные обновленцы находятся в гораздо худших материальных условиях. Развитию обновленства мешает тот момент, что среди активных обновленцев есть лица, определенно скомпрометировавшие себя как имеющие отношения с ГПУ. Так, например, бывший председатель Екатеринославского епархиального управления священник Шкарань, войдя в азарт во время спора с кем-нибудь, грозит арестом и т.п. Затем, в настоящее время местные власти начали сплошь да рядом притеснять обновленцев, накладывая разные налоги. Была объявлена перерегистрация всех церквей округа, и обновленческие, как более малочисленные, начали не выдерживать ее, т.к. перерегистрация проходит на общих основаниях и обновленцам предпочтения никакого не оказывалось. Это особенно сильно отозвалось на положении обновлен-

ства. Объясняется это обстоятельство главным образом тем, что окротдел ГПУ в течении полугодя не имел работников по линии СО, а секретарь ликвидкома был очень слабым. В настоящее время для ликвидации последних двух моментов меры приняты и отрицательное влияние, которое оказывалось на положение обновленства, начинает уменьшаться.

ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 1602, Лл. 92-115.

Документ № 34

***Вытяг з політдоповіді секретаря
окружного комітету партії за
травень 1923 року.***

2 червня 1923 р.

Между Живой церковью и тихоновской почти все время ведется борьба. Особенно в данный момент вопрос стоит остро в связи с приездом в Кривой Рог епископа Онуфрия, который активно взялся за разложение сторонников ЖЦ и нужно сказать, что он имеет некоторый успех, судя по перехваченным воззваниям и переписке.

Нами принимаются меры к его выяснению и впоследствии к прекращению богослужения ним в церквях, но на все он ответил отрицательно, отвечая, что все ваши действия есть посягательство на религию и т.д. и решительным образом отказался от подписки всех предложенных условий. Перехвачено несколько раскаяний живистов перед этим епископом, и даже среди последних есть активные. Он пользуется большой популярностью как среди священнослужителей культа, так и верующих масс. В сентябре месяце созывается съезд живистами и мы не гарантированы от того, что он будет сор-

ван этим заядлым реакционером. Сейчас его посещают священники (тихоновцы) со всех концов Украины, о чем поставлен в известность Губком.

ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 1404, Л. 74.

Документ № 35

***Из закрытого листа секретаря
губкому КП(б)У про політичний
стан в Катеринославській губернії.***

Липень 1923 р.

В Кривом Роге само крестьянство закрыло церковь, отобрало ключи и ризы у попа, сопровождая криками ненависти.

В связи с развалом церкви наблюдается тяга к сектанству.

ЦУЛГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1690, Л. 129.

Документ № 36

***Из закрытого листа секретаря
Катеринославського губкому
КП(б)У про стан в губернії.***

Серпень 1923 р.

По религиозной пропаганде наблюдается ослабление Живой Церкви и усиление Тихоновской, а также заметно движение сектанства, в особенности в Криворожском округе.

ЦУЛГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 690, Л. 131.

Документ № 37

***Из закрытого листа в секретариат
ЦК КП(б)У секретаря
Катеринославського губкому
КП(б)У про стан в губернії.***

Жовтень 1923 р.

Обновленческое движение сходит на нет, Тихоновская церковь продолжает завоевывать симпатии верующего населения.

В Криворожском округе имеется 31

община с пятьюдесятью руководителями. Вербовка членов происходит за счет крестьянских масс.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1690, Л. 163.

Документ № 38

Із закритого листа секретаря Катеринославського губкому КП(б)У до Секретаріату ЦК КП(б)У про стан в губернії.

Листопад 1923 р.

Духовенство. С высылкой видных деятелей Тихоновского движения обновленчество начало медленно усиливаться, однако отсутствие средств не дает возможности развивать работу. Священникам обновленцев приходится голодать. На почве нужды некоторые обновленцы уходят к тихоновцам. Можно констатировать, что обновленцы продолжают оставаться в очень тяжелом положении и, одновременно, Тихоновцы... крепнут и усиливаются.

В Криворожье монашки закрытого Чечелевского монастыря открыли свой подпольный монастырь, куда приезжают слепые, хромые и т. д. со всей Украины.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1690, Л. 203 зв.

Документ № 39

З постанови Антираелігійної комісії при ЦК КП(б)У

5 січня 1924 р.

Слушали: О циркуляре НКЮ № 254 от 3 декабря 1923 г. «О публичном чествовании лиц, осужденных или находящихся под судом».

Постановили: ... б) по линии ГПУ дать распоряжение о привлечении к ответственности за нарушение циркуляра; в) использовать обновленцев для

установления фактов нарушения циркуляра:

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1842, Л. 9.

Документ № 40

З огляду церковного життя на Катеринославщині з моменту розколу і стан церкви і духовництва. Січень 1924 р.

На території Катеринославської губернії на початок 1922 року, тобто коли в православній церкві відбувся розкол, загальний стан церкви виглядав таким чином:

На чолі управління церквою стояв єпископ Агапіт, видний чорносотенець, один з найбільших керівників колишнього «Союза русского народа», який втік з Катеринослава з білими і повернувся назад в 1921 році... Цілий ряд підлеглих Агапіту благочинних і священників також являли собою контрреволюціонерів, збоку яких під час громадянської війни була зафіксована достатня кількість чорносотенних фактів, церковно-приходські ради в більшості випадків склали куркулі, також визначено по-антирадянському настроєні і, дякуючи всім цим моментам, церква на Катеринославщині вела в своїй діяльності, головним чином серед сільського населення, визначену антирадянську лінію...

... Частково для того, щоб дати можливість розвиватись групі Живої Церкви (ЖЦ) за рахунок реакційного духовництва, а частково також для припинення контрреволюційної діяльності єпископ Агапіт був заарештований. Після його арешту виявилось, що Агапітом було сховано значну кількість церковних цінностей, при чому, в цьому

брав участь єпископ Іоанікій. Крім того на Іоанікія в губвідділі ДПУ знаходився ще й інший матеріал, що характеризував його контрреволюційну діяльність. Тому, незабаром після арешту Агапіта були ув'язнені Іоанікій і Серафим, за якими також значився цілий ряд контрреволюційних дій, в тому числі – приховування церковних цінностей...

... Ці арешти, а також проведений незабаром процес єпископа Агапіта, в якому він був засуджений до ввищої міри покарання з заміненням п'ятирічним ув'язненням з суворою ізоляцією, мали певний ефект серед духівництва і незабаром, майже все духівництво Катеринославської губернії опинилось в групі ЖЦ. Вірними патріарху Тихону залишились тільки окремі особи, які тимчасово свою діяльність призупинили. З тих, хто приєднався до ЖЦ, абсолютна більшості залишалась у вичикувальному стані, не ведучи активної роботи ні за, ні проти ЖЦ. Причинами того було, по-перше, те, що керівництво ЖЦ на Катеринославщині не мало в своєму середовищі авторитетної у всій губернії людини і не звернуло достатньої уваги на постановку агітації серед сільського духівництва і віруючих; по-друге, те, що ЖЦ передбачила із самого початку внести занадто багато змін в богослужіння (скасування іконостасу та ін.), а це в очах віруючих мало характер видозмінення православної релігії...

Дается за Свідчення з минулими. Нового документів, Дніпропетровськ, 2001, с. 95-96.

Документ № 41

Зі звіту про роботу Катеринославського губліквідкому за лютий 1924 року.

Березень 1924 р.

За истекший отчетный месяц положение взаимоотношения и распада церковных группировок несколько изменилось. Если в предыдущих отчетах указывалось, что положение обновленцев сильно пошатнулось, что огромное количество церквей и священнослужителей обновленческого толка перешло к тихоновцам, то в феврале месяце обозначился некий перелом в обратную сторону, более благоприятно складывалась для обновленцев обстановка. Прежде всего, ряд священнослужителей вернулся обратно к обновленцам, массовый переход к тихоновцам приостановился...

...По полученным за отчетный месяц цифрам обновленческие общины распределяются следующим образом:

г. Екатеринослав	1
Екатеринославский округ	1
Александрыйский округ	4
Бердянский округ	78
Запорожский округ	31
Криворожский округ	21
Мелитопольский округ	5
Итого	147

Анализируя эти цифры, равно как и целый ряд других соображений, приходится констатировать, что, несмотря на происшедший перелом в настроении духовенства (ибо оно главным образом делает церковную политику), или, вернее, некоторой части духовенства в сторону обновленцев, положение обновленцев все же нельзя считать прочным и вполне гарантированным

от повторного отпадения духовенства и верных, а так же нельзя с уверенностью сказать, что организовавшиеся церковные управления в округах сумеют и новые свои позиции отстоять и провести дальнейшую свою работу.

Соображения, подсказываемые практикой работы и дающие повод таким заключениям, следующие:

1). Несмотря на то, что часть священников перешла обратно к обновленцам, количество церквей, находящихся в руках обновленцев, в сравнении с количеством церквей, находящихся в руках тихоновцев, слишком ничтожно для того, чтобы иметь возможность вести с успехом борьбу за свои идеи. К примеру, если взять Криворожский округ, то в нем на общее количество церквей – 110 – обновленческих церквей всего 30, такое же положение в остальных округах, за исключением Бердянского и части Запорожского.

2). Сводка обследования обновленческих церквей и числящихся в обновленческих, представляет собой крайне неустойчивый элемент, который примыкает в огромном подавляющем большинстве к обновленческим только под влиянием чисто объективных условий... Такая неискренняя, неустойчивая публика, конечно, не представляет для обновленчества ценного материала, на который можно положиться. Тем не менее, такому духовенству, меняющему чуть ли не ежедневно ориентацию, обновленческим управлением поручается не только руководство отдельными церквями, но ставится во главе епархиальных управлений, что определяет работоспособность последних.

3). Обновленцы не имеют никакого материального базиса. Обычно возле их

церквей объединяется такая незначительная группа верующих, что их сборы весьма ничтожны. Кроме того, объединенные обновленцы крайне слабо поддерживают связь как с окружным центром, так и с губернским, что отчасти объясняется вышеуказанными обстоятельствами. Отсутствие средств не дает возможности оплачивать страховых и прочих взносов, и эти обстоятельства, в свою очередь, заставляют отказываться от церкви. Тоже отсутствие средств не дает возможности содержать губернское управление и оно не может проявить себя.

4). Обновленцы не имеют людей для работы, для пропаганды. Как во главе губернского управления, так и в окружных, так же отсутствие людей сильно заметно. Если и можно выделить несколько человек активистов, то их нельзя использовать в нужный момент и в нужных местах, так как слабая связь и подчиненность не разрешают это делать. В то время, как у тихоновцев строгая дисциплина позволяет распорядиться священнослужителями.

Все эти причины и дают основание считать, что положение обновленцев, несмотря на некоторые улучшения, весьма непрочное, и что захвата верующих в количестве необходимом для противостояния тихоновцам им не удастся, в то время, как последние (тихоновцы) продолжают свою работу и развитие.

Крепко спаянное руководство, влияние высшего священства на низшее, преданность и материальный базис дают им возможность проводить свою работу. Все же у них замечается наличие признаков, указывающих, что при известных обстоятельствах их влияние может пошатнуться. Их спай-

ка и подчинение низшего духовенства высшему осталась механически от старого устройства церкви, но внутренней связи нет. Некоторые веяния церковей новых течений проникают в толщу тихоновского духовенства, которое пытается, правда робко и с большой осторожностью, выражать свои мнения и желания в разрез с желанием и линией поведения высшего тихоновского духовенства. Недовольство частыми переброками, частыми поборами с церковей в пользу своих духовных властей начинают выявляться, но приходится подчеркнуть, что все это в такой ничтожной степени, что нужно еще очень много времени для того, чтобы эти первые признаки дали ощутимые результаты...

Очень упорны в домаганиях по своим делам, они не останавливаются ни перед чем в своей работе, которая, конечно, насквозь пропитана антисоветским духом и, уже к сообщенным в предыдущих отчетах характерным приемам агитации, не безинтересно отметить такой прием: советская власть заинтересована проводить Живую Церковь, но по требованию Генуэзской конференции должна быть ликвидирована Живая Церковь и выпущен Тихон, что рабы-безбожники пытаются писать законы, но так как они безбожники, то у них ничего не выходит и т.д.

Что касается автокефалистов, то их движение не развивается на Екатеринославщине. Это объясняется двумя причинами: первое – отсутствие у большинства общин церковей; второе – раскол, о котором указывалось в предыдущих отчетах, который оторвал губернскую раду от работы и предоставил каждую общину себе...

За истекший месяц работа округов выявилась в проведении в жизнь циркуляров и инструктивных указаний Губликвидкомов, как последние проводят в жизнь разъяснения Центра.

В центре внимания округов по-прежнему надзор за церковными группировками и их учетом. В своих отчетах округа указывают на целый ряд характерных фактов, как то: уход ряда священнослужителей, снявших с себя сан (Кривой Рог и Мелитополь), все больший отход от религии средневозрастных и молодежи, успехи антирелигиозных диспутов, основанные на все растущем «раскусывании» попов и их махинаций, а так же сообщается, что при проведении подписания договоров, часть церковей остается не сданной общинам, что еще более подтверждает выводы округов об ослаблении влияния религии... Из всех округов только Запорожский и Криворожский прислали цифровые данные...

Цифры по Криворожскому округу (по городу и всем районам) дают следующую картину: церковей – 110, синагог – 20, молитвенных домов – 52.

ЦЛЛГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1846, ЛЛ. 3-5.

Документ № 42

*Зі звіту секретаря Криворізького
окружного комітету партії за
період з 1 січня по 1 березня 1924
року.*

Березень 1924 р.

Необходимо отметить усиление Тихоновщины, в то время как Живая Церковь ослабла, появилось также много сект, но особого влияния на крестьянскую массу они не имеют.

Ведется борьба, проводятся лекции

на местах и организовываются кружки «Безбожник» при сельбудынках.

ДАДО, Ф. 1, Оп. 1, С. 1408, Л. 5 зв.

Документ № 43

З протоколу засідання антирелігійного семінару при партійному клубі ЦК КП(б)У.

27 березня 1924 р.

Слухали: Інформація про антипасьхальну кампанію. Тов. Крижанівський вказує, що в цьому році ми повинні як найкраще підготувати цю роботу. Для цього необхідно поставити антирелігійні суди, антирелігійні п'єси і т.д. На села повинні бути виїзди лекційних сил – в одно село не менше двох, один з них викладає природознавство, другий – веде антирелігійну пропаганду.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1842, Л. 29.

Документ № 44

Зі звіту за перший квартал 1924 року відділу культур Катеринославського губвиконкому.

Березень 1924 р.

В отчетном месяце усилилось поступление материалов из округов по перерегистрации. Главное внимание было обращено на систематизацию и подготовку материалов для рассмотрения на МЕКСО... Необходимо отметить, что перерегистрация идет медленно, вследствие того, что приходится заново регистрировать общины. Алфавитный реестр отсутствует, вернее имеется, но не заполненный, что удлиняет работу.

Общины разных толков... обращаются с просьбой регистрировать их, а так как типовых уставов для таких объединений не имеется, то и приходится по каждому отдельному случаю согласовы-

вать вопрос с Центром, что затягивает на более продолжительное время... Закрытий молитвенных домов в отчетном периоде не было. Конфликтов с верующими не было. Отношения между группами православных общин враждебные.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 928, Л. 69.

Документ № 45

Зі звіту Криворізького ліквідкому за березень 1924 року.

Квітень 1924 р.

Что касается автокефалистов, то это движение на Криворожье не продвинулось вперед. В предшествующем отчете указывалось на борьбу двух групп среди автокефалистов: группа, отстаивавшая принцип «народоправства», управление общества мирян и группа, проводящая противоположный принцип – главенства во всех делах духовенства. Эта борьба приостановила рост автокефальных общин. В настоящее время организована рада, куда вошли обе группировки, но положение дела от этого не изменилось... так как рада не может выбраться из «разговоров» и общины по-прежнему не развиваются. Ожесточенную борьбу с автокефалами ведут тихоновцы, которые, не довольствуясь простой агитацией, прибегают к такому методу: как только в селе начинает организовываться автокефальная община, тихоновские священники, вооружившись украинскими книгами, начинают служить по-украински. Этот прием и умение сильно и ловко действовать на психологию своих прихожан дает тихоновцам победу над автокефалами...

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 171, Л. 43.

Документ № 46

З циркуляру ВАК до всіх адміністративних округів.

29 квітня 1924 р.

Совершенно секретно

При изучении церковной жизни на Екатеринославщине бросается в глаза резко развившийся рост Тихоновского движения, наиболее организованного и сосредоточившего в своих руках наибольшее количество церквей.

Перед организациями, ведущими работу по отделению церкви от государства, встает вопрос об изыскании методов борьбы с укрепляющейся тихоновщиной.

Одним из таких методов, наиболее радикальным, является обследование всех церквей на предмет расторжения договоров с тихоновскими общинами. Обследование направлено, главным образом, против тихоновцев; для того, чтобы цель этого обследования не выявилась, необходимо организовать общее обследование всех церквей, не только тихоновских, а обновленческих и автокефальных.

Порядок обследования следующий:

5. Главная цель обследования – найти формальную причину для расторжения договора.

7. Организация комиссий, подготовка материалов, согласие на работу с ГПУ должно быть заключено к 20 мая.

8. Обследование производить с 25 мая сего года.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 197, Л. 251.

Документ № 47

З постанови Всеукраїнської наради агітпропів з питань антирелігійної пропаганди.

Квітень 1924 р.

Совещание подчеркивает, что:

1). Массовая антирелигиозная пропаганда не только допустима, но и необходима.

2). Парторганизации не должны отказываться от соответствующих, необходимых в исключительных случаях шагов, от умелого применения административных и агитационных мероприятий, противостоящих явно контрреволюционным и общественно вредным действиям церковно-религиозных организаций.

3). Антирелигиозная пропаганда... должна пропитывать все пропагандистские выступления, направленные против старых форм хозяйства и быта (особенно на селе), и, следовательно, должна быть делом всей массы политпросвет работников...

Совещание выдвигает следующие практические мероприятия:

1. Отобрать из наиболее политически грамотных членов партии, имеющих навыки агитационной работы – достаточно кадров товарищей для обслуживания антирелигиозной пропаганды.

2. Систематически подготавливать членов партии из низовых ячеек, от станка (уровня цехорганизаций) через специальные антирелигиозные семинары, в окружных городах при парткомах, для подготовки антирелигиозников на селе...

3. Широко привлекать к антирелигиозной пропаганде коммунистов учащих в вузах, особенно тех, где проходят естественные науки, с целью отбора пропагандистов естествознания.

4. Планомерно использовать силы беспартийных специалистов (профессоров, врачей, агрономов и т.д.) и особенно научных организаций.

IV. 1. Одновременно Совещание считает необходимой мерой для систематического распространения антирелигиозной пропаганды – включать эти вопросы в предметы занятий школ народного и профессионального образования...

3. В институтах, техникумах и профшколах, вопросы антирелигиозной пропаганды, критики учений и верований ввести в социально-экономические дисциплины.

4. При всех партшколах, вузах, профшколах, курсах, вечерних рабочих техникумах организовать кружки антирелигиозной пропаганды.

V. Следует практической задачей Соввласти считать издание и распространение необходимой литературы и наглядных пособий (серии брошюр), атеистические темы по всем изучаемым дисциплинам по естественно-научным и культурно-историческим вопросам, художественной литературы для антирелигиозных репертуаров рабочих клубов и сельбудынок, издавать выставки и диапозитивы, большее число кинофильмов на антирелигиозные темы, ввести отдел «Религия и наука» во всех массовых периодических журналах, усилить кампанию подписки на «Безбожник», подготовить издание украинского антирелигиозного журнала, использовать периодическую печать для систематического критического освещения церковно-религиозного и сектантского движения, противопоставить религиозным суевериям информацию с научным и марксистским разъяснением, решительно продвигать на село антирелигиозное издание «Путь просвещения»...

VI. В отношении практической постановки работы в массах:

1. Обратить особое внимание на срочность проведения основных бесед по антирелигиозной пропаганде с ленинским призывом.

2. Шире практиковать выезды из Центра сильных лекторов-естественников и антирелигиозников в наиболее охваченные религиозным движением пункты.

3. Усилить антирелигиозную пропаганду среди женщин, особенно женщин работающих домохозяйками.

4. Руководить антирелигиозной работой комсомола среди беспартийной молодежи, помочь комсомолу силами подходящих пропагандистов, литературой и наглядными пособиями.

5. Усилить антирелигиозную пропаганду среди работников Соцвоста для правильного атеистического воспитания детей в школах Соцвоста, в детдомах.

6. Придать советским свадьбам и Октябрьным внешнюю показательность и привлекательность общественно-товарищеских праздников.

7. Практиковать открытые суды над организаторами чудес и обновлений.

8. Учесть и изучить опыт организации антирелигиозных кружков в Донбассе.

Совещание особо выделило вопрос антирелигиозной пропаганды на селе и подчеркивает всю важность придания ей практического характера пропаганды делом – связать его с преобладающим хозяйственным и культурным укладом.

IX. В отношении организации и руководства работой по антирелигиоз-

ной пропаганде Совещание выдвигает:

1. Придание всей работе строгого планового характера и усиление со стороны Агитпропа ЦК.

2. Усиление на местах антирелигиозных комиссий и привлечение их к работе, наряду с политпросветом, организовать регулярное наблюдение за деятельностью церковных и сектантских организаций в административном порядке.

3. Систематический учет опыта работы как парторганизаций в целом, так и отдельных работников-антирелигиозников и обмен этим опытом через печать и путем созыва особых совещаний по антирелигиозной пропаганде.

4. Пополнять аппарат Агитпропа в Губернских и Окружных комитетах лекторами, инструкторами по антирелигиозной работе.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1836, ЛЛ. 35-36.

Документ № 48

З листа секретаріату ЦК КП(б)У секретарям губкомів партії.

31 травня 1924 р.

Секретно

...Необходимо решительно избегать каких бы то ни было мероприятий, могущих вызвать обострение религиозных движений, что, в частности, в угрожаемых районах относится: выселение попов из усадеб и т.д. В отношении ходовок о крестных ходах – таковых не удовлетворяют, но в случае стихийного выявления инициаторов и возбуждений религиозных движений в фантастических формах (чудеса, обновления, освящение колодцев) необходимо проводить твердую линию, разумеется с учетом окружающей обстановки, так,

чтобы проведение этой линии ни в каком случае не вызвало бы обострение положения.

Необходимо усилить общее наблюдение за состоянием угрожаемых районов, усилить естественнонаучную пропаганду путем привлечения сельской интеллигенции и посылки лекторов-естественников из городов (лекции о дожде, засухе, граде и пр.) ...

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1842, Л. 20.

Документ № 49

Зі звіту адмінвідділу Катеринославської губернії про діяльність в травні 1924 року.

Червень 1924 р.

Головними церковними гуртуваннями на Катеринославщині являються греко-російська, обновленська та автокефальна.

Греко-російська (тихонівська). У теперішній час по кількості найбільша, у її розпорядженні церкви, по встановленому міцному апарату керування зв'язку з губцентром та з місцями, умінні розвитку своєї тенденції та програми, а відціля, як вивід, то найбільший вплив на віруючих... має тихонівська церква.

Причина цього слідуюча: ... до розколу церков ... в руках тихонівців опинилась найбільша кількість церков... Ця консервативна звичка (народу) до раз вже встановленого ладу була використана тихонівським духівництвом в своїх церковних парафіях. Тут необхідно привести ще один величезної важливості факт... для кулаків і прилеглих до них, церква – ще й місце громадського об'єднання, в котрому вони позбавлені по-духу радянських

установ... Ще одна причина, яка з'ясує успіх тихонівців – це слабкість тих церковних угруповань, котрі ведуть з нею боротьбу на переважання серед віруючих...

В своїй боротьбі з другими гуртуваннями та своїми взаємовідносинами з владою тихонівці вельми жваві, настійні і в першій випадку (боротьба з іншими течіями) – вельми непереможні як у спосіб, так і в змісті агітації. Політика тихонівського духівництва така, що всю роботу, всю агітацію з ворожими групами, всі повертання до влади проводились мирянами, а саме духівництво в тіні. Тихонівці вельми вмילו використовують для себе кожен дрібничку як свого внутрішнього життя, так і у взаєминах з владою та загальнополітичному становищі Республіки.

Тихонівське духівництво дуже злютоване, хоча... в останній час відмічається незадоволення нижнього сільського духівництва вищим місцевим, хоч це незадоволення нічим не відбивається...

Обновленський рух виник на Катеринославщині в 1923 році. Основною точкою його програми – є признання соціалістичної революції та Радвлади, безумовно, боротьба з чорносотенним духівництвом, боротьба за очищення церкви від державного наверхствування та його наслідків і єдина церковна каса. До цього руху найбільш прагне ліберальне духівництво. Розкол пішов уперед широкими кроками в 1923 році. ... Великий відсоток старого духівництва прилучився до цього руху і в цім був початок його пошукам. Цілком ясно, що величезна частина старого духівництва не могла задовільнитись таки-

ми гаслами, котрі винайшло обновленське духівництво, але ці гасла мали для них значення другого ладу: поліпшення свого становища, припущення, що держава змінить своє відношення до церкви, що виникла під такими гаслами. Але як тільки духівництво угляділо, що належність до обновленців не дає ніяких переваг, воно пішло назад до тихонівщини, та ще міцніше і настійніше повело боротьбу з усякими новинами в церкві. За духівництвом, звичайно, пішло віруюче селянство, котре ставе свій підпис під тим, де потрібно духівництву.

Масовий перехід духівництва до тихонівців видало у обновленців матеріальну базу, до цього треба додати ще розкол серед самого обновленства, що розбив його на гуртки, – це ще більш погіршило становище в Катеринославщині. На Катеринославщині поширення обновленства зковується крім приведенних вже причин повною відсутністю людей, які могли б працювати.

Не дивлячись на те, що в квітні-травні обновленським єпархальним управлінням була зроблена спроба оживити працю, (що якби й удалось, наприклад, в Мелітопольській окрузі), – це оживлення тільки зовнішнього характеру... але роботи не проводять. І обновленці, котрі при виникненні своїм представляли значну погрозу тихонівщині, окінчили своє існування. В цей час у тихонівців найбільш реальним супротивником являються автокефали.

Автокефали – прихильники самоврядування церкви по національній практиці. Священиків ... висувають масою віруючих не тільки з колишнього

духівництва, а й з мирян... Така невелика їх кількість та тільки вельми повільний зріст пояснюється, що при виникненні автокефалістів на Катеринославщині вдалось охопити їх працю маючимися в розпорядженні Губкому способами і припинити зріст.

В першу чергу використано було й посилення розколу, що почався взимку 1923 року між двома групами «чистих собороправців», відстоюючих керування справами «народом» та групою, яка схилилась в бік надання духівництву більших прав у керуванні справою громади. Внаслідок розколу було організовано дві ради, які тільки й робили те, що вели між собою боротьбу, не вели ніякої праці щодо впливу на зріст автокефалістів, в результаті його припинено. Але ж деяка небезпека розвитку автокефалістів була, в результаті боротьби організувалась загальна рада, в яку ввійшли найбільш активні робітники, але виявилось, що ця рада непрацездатна з огляду на різність складу. Зоставалось тільки відсунути від праці найбільш міцних робітників, що й удалось зробити на організаційнім соборі 18-19 червня, після чого можна стверджувати, що надалі зріст автокефалів вперед не піде.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 171, ЛЛ. 72-73

Документ № 50

**Зі звіту «Агітпропа» при ЦК
КП(б)У за 15 травня – 15 липня
1924 року.**

Липень 1924 р.

В області проделанной работы по антирелигиозной пропаганде Агитпроп отмечает:

1. Составлена дислокация религи-

озного фронта на Украине. Учтено состояние религиозного движения в Екатеринославской, Киевской и Харьковской губерниях. Преступлено к учету религиозных группировок (количество общин Живой Церкви, тихоновцев, автокефалистов) ... Революционное действие по отношению к культурам необходимо заменить самым осторожным подходом и внимательным отношением к чувствам верующих. На ближайший период задача Агитпропов в области антирелигиозной пропаганды заключается в точном учете религиозных движений на Украине;

2. В подготовке работников;

3. Разработке новых методов пропаганды.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1836, Л. 97.

Документ № 51

**З протоколу засідання Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК
КП(б)У.**

28 червня 1924 р.

Слушали: 4. О неиспользованных церквях.

Постановили: 5. Предложить губернским антирелигиозным комиссиям в срочном порядке учесть неиспользованные церкви и в ближайшее время принять меры к использованию.

Слушали: 5. О закрытых церквях.

Постановили: 5. Все закрытые ранее церкви не подлежат открытию. Предложить НКВД в срочном порядке выработать инструкцию о порядке закрытия церквей.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1842, Л. 14.

Документ № 52

**З протоколу засідання пленуму
Всеукраїнської антирелігійної
комісії.**

19 липня 1924 р.

Слушали: 2. Распространение среди духовенства и верующих постановлений Вселенской Патриархии по вопросу о церковных делах в СССР.

Постановили: 2. Ввиду того, что популяризация указанных постановлений усиливает обновленчество и подрывает авторитет тихоновской церкви, распространение признать необходимым. Часть напечатанных листовок распространить через ГПУ, непосредственно через почту в каждый приход священникам, без подписи внизу от кого исходит листовка, на остальной части необходимо поставить подпись Синода или инициативной группы священнослужителей.

Слушали: 6. О регистрации Всеукраинского Синода обновленцев.

Постановили: 6. Выяснить с прокуратурой, формально возглавить регистрацию Синода обновленцев, при откате всем остальным церковным группам в регистрации их Управлений.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1842, Л. 20.

Документ № 53

**З циркулярного листа адмінвідділу
НКВС до адмінвідділу
Катеринославського губвиконкому.**

14 серпня 1924 р.

О порядке закрытия храмов и молитвенных домов всех культов.

1. Закрытие храмов и молитвенных домов всех культов проводить в каждом отдельном случае по вынесению соответствующего постановления Президиума ГИКа и утверждения Президиума

ВУЦИКа по представлению НКВД.

Примечание: При закрытии зданий культа, находящееся в них культовое имущество, не имеющее исторического, художественного и археологического значения, подлежит передаче ближайшей однородной по культу общине в случае ходатайства о том с их стороны. При отсутствии такого ходатайства имущество передается в соответствующее хранилища УССР.

1. Закрытие храмов и молитвенных домов всех культов может производиться лишь в следующих случаях:

а) когда в данной местности группа верующих, взявшая по договору молитвенное здание, окажется имеющая вследствие выхода членов, выезда их и прочего, меньше установленного законом количества членов и когда не найдется из числа верующих данного населенного пункта дополнить группу до необходимого минимума членов;

б) когда в данном населенном пункте ощущается острая потребность в помещениях для санитарно-медицинских, культурно-просветительных и общественных учреждениях и, когда налицо имеется реальная возможность применить закрывающееся здание культа для нужд указанных учреждений, а равно имеются необходимые для этого приспособления средства.

Примечание: мероприятия, указанные в пункте «б» имеют значение при наличии ходатайства трудящихся данного культа, жителей местности, основанного на резолюциях и постановлениях общих собраний трудящихся, а также в том случае, когда верующие, удовлетворяющие свои религиозные потребности в предлагаемом к закрытию

молитвенном здании, будут иметь возможность удовлетворять их в другом молитвенном здании такого же культа.

ЦДАВОВУ, ф. 5, Оп. 2, С. 230, Л. 107.

Документ № 54

З огляду діяльності Губвідділів культів України за вересень-жовтень 1924 року.

Жовтень 1924 р.

Екатеринославская губерния.

До августа месяца этого года было полное отсутствие планомерного руководства местными со стороны Губотдела, а поэтому не было системы и единообразия в мероприятиях окружных отделов и ни по одному из заданий НКВД (регистрация уставов по новому типовому образцу религиозных общин и учет их, заключение договоров на молитвенные здания, проверка культового имущества, регистрация служителей культа и пр.) не было сделано сколь-нибудь удовлетворительной работы.

б). Учет религиозного движения сделан не полно (так, по Криворожского округу – 168 общин, а зарегистрировано 97 уставов). Видно, что многие циркуляры НКВД, разъясняющие значение этой работы в округах, в значительной своей части не дошли.

в). Учет служителей культа проведен слабо...

д). Внутреннее состояние религиозных обществ осталось прежнее, только некоторое увеличение тихоновских общин за счет обновленческих наблюдается в Запорожском, Криворожском и Мелитопольском округах.

ЦДАГО, ф. 1, Оп. 20, С. 1846, Л. 25.

Документ № 55

З протоколу наради секретарів окрадмінвідділу.

**З доповіді секретаря Криворізького
окрліквідкому т. Б. Романовського.**

12 жовтня 1924 р.

Работа не имела системы до мая этого года, – перебывало много секретарей. Райуполномоченные не уяснили себе работы. С мая предприняли вызовы райуполномоченных для инструктирования – результаты хорошие. Главным образом, обращено было внимание на регистрацию уставов и расхождение духовенства, на борьбу с тихоновщиной.

Работник ГПУ с марта месяца отсутствует. Регистрация уставов произведена. Преобладают религии: автокефальная, тихоновская, обновленческая, еврейская, менонитская... Из них тихоновских общин – 89, автокефальных – 4, обновленческих – 6... Количество церквей и молитвенных домов – 172. Закрыто две церкви по инициативе общего собрания рабочих железной дороги в Долинской и Долгинцево. При закрытии рабочие чуть не выбросили церковное имущество во двор. Кроме того, закрыта синагога в Долинском районе. В закрытых домах помещены клубы и сельбудынок.

По округу верующих: православных 39956 муж. и 47707 жен.

Учет духовенства (цифры 1923 года):

Священников – 109, дьяконов – 24, псаломщиков – 48, протодьяконов – 3, протоиереев – 3, епископов – 1...

Религиозные течения главные есть: греко-росийское, автокефальное – это среди так называемых православных.

Обновленчество сосредоточено, главным образом, в Пятихатском районе. В процессе борьбы тихоновцев с обновленцами последние начали переходить к тихоновцам. Авторитет обновленства подорван модным стилем, а также назначенчеством. Автокефалы зародились в Софиевке. Там крестьяне за личный счет затребовали в Екатеринославе попа, заинтригованные кулаками, причем тихоновцы в этом селе остались без службы. Тогда здесь началась борьба: один другого разоблачали, чем подорвали свой авторитет. В настоящее время автокефалы перебрались в Михайловку.

Греко-росийцы ведут борьбу и между собой за лучшие приходы. Старое духовенство изыскивает средства к существованию, идет на заработки, говаривает проповеди, распространяет воззвания, где указывает на евреев, что они хорошо содержат свое духовенство, а вы, мол, забываете...

Докладчику задано ряд вопросов, на которые получены ответы:

Попы отрекаются большей частью молодые, – причины – материальная необеспеченность попов. Крестные ходы: сначала боролись с ними, не давали разрешения, воздерживались, а в последствии пришлось давать разрешение на крестные ходы. Были стремления объединить несколько приходов в один крестный ход, с целью заработка, примеры этому мы имели. Тяжелое положение было с выселением попов, они, жалуясь, миновали Окликвидком и направлялись в губернию, в центр. Причины крестных ходов: засуха...

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 197, л.л. 221-222.

Документ № 56

З переписки адмінвідділу Катеринославського губвиконкому з адмінвідділом НКВС.

21 жовтня 1924 р.

2. Комиссия признала, что по делам бывшего Губликвидкома, которые находятся в состоянии хаоса и несистематизированном, вести работу в дальнейшем очень трудно. Ликвидком и МЕКСО учли этот момент и на заседании 25 июля 1924 года и 5 августа 1924 года решено произвести по всей губернии перерегистрацию уставов всех религиозных сект, союзов и общин и чтобы в последних числах октября этот вопрос разрешился в положительном смысле. Губисполком утвердит обязательное постановление на сей счет.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 234, Л. 66.

Документ № 57

Зі звіту секретаря Криворізького окружного комітету партії за жовтень 1924 року.

Листопад 1924 р.

За отчетный период еще больше обозначился распад церкви, несколько попов публично сняли свои рясы, многие желают снять, если Соввласть примет их на какую-то работу, чтобы не умереть с голоду. Наше ГПУ сейчас занято изучением этого явления, но необходима директива Губкома по этому поводу.

ДЛЦО, Ф. 1, Оп. 1, С. 1408, Л. 1 зв.

Документ № 58

Зі звіту Катеринославського губернського відділу культів за жовтень 1924 року.

Листопад 1924 р.

12 октября 1924 года состоялось со-

вешание секретарей окружных ликвидомов. Каждый секретарь работал не так как нужно, а как понимал. Были моменты, что окрликвидком посылал миссионеров для создания классовой церкви.

Линия была выправлена... Совещание дало определенные результаты. И таким явлениям, как создание классовой церкви и рубка иконостасов больше в дальнейшем не должно быть места... Как следствие неправильной линии, взятой округами, было то обстоятельство, что на местах не было уделено достаточного внимания стремлению попов в тихоновских общинах да и в прочих вмешиваться в дела управления общинами. Такое вмешательство доходило до того, что попов избирали не только членами правлений общин, но и председателями правлений, и в ревизионные комиссии. Ясно, что такой момент необходимо изжить. С этой целью был дан циркуляр № 3/с на места, разъясняющий, что попы как служители общины и как лишены права голоса по Конституции не имеют права избирать и быть избранными в органы управления общиной...

Закрывать зданий культа не было. Для закрытия церквей материалы направлять в губисполком, после указанных материалы передавать в НКВД в ВУЦИК.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 928, Л. 90.

Документ № 59

**Зі звіту відділу культів
Катеринославського губвиконкому
за листопад 1924 року.**

Грудень 1924 р.

Главным вопросом была тщательная подготовка к перерегистрации ре-

лигиозных общин. 11 ноября было опубликовано Обязательное Постановление Губисполкома о перерегистрации. Предложено округам давать свои заключения в каждом случае в отдельности. В декабре намечено закончить прием материалов и приступить к рассмотрению...

Центром дано распоряжение о допустимости занятия религиозной общиной части здания, входя в сделку с частным владельцем. Губотдел считает целесообразным располагать молитвенные дома в таких зданиях, хотя и жильцы-трудящиеся изъявили свое согласие на такое соседство, – религиозный культ, приблизившись к семье, вклинивается в быт и разлагает детей рабочих.

Регистрации новых общин не было, молитвенных домов не закрывалось, конфликтов власти с верующими не было.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 928, Л. 87.

Документ № 60

**З листа Катеринославського
губкому КП(б)У в ЦК РКП(б) і ЦК
КП(б)У.**

24 грудня 1924 р.

Антирелигиозная пропаганда ведется через кружки безбожников. В январе планируется ряд окружных съездов.

... В селе Софие-Гейковка Криворожского округа в день похорон Ильича священник устроил панихиду и во время проповеди выразился: «Братья, помолимся за умершего пролетарского вождя. Ведь когда умирали цари, то мы за них молились, знать и за Ленина помолимся, хотя он и был врагом церкви, но церковь и за врагов должна молиться».

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 1920, Л.Л. 6, 12.

Документ № 61

*З листа Катеринославського
губліквідкому в адмінвідділ НКВС
(м. Харків).*

5 січня 1925 р.

В даний момент по управленню греко-російськими церквями на Катеринославщині состоить 4 єпископа. Пржеде был Иоаникий, ввиду его высылки за пределы губернии, управляющим стал Стефан. Через некоторое продолжительное время Иоаникию разрешено было вернуться в Екатеринослав, но он пробыл не долго, возвратился в Харьков и временно свои полномочия передал єпископу Иоасафу Попову. В конце-концов Иоаникий прибыл в Екатеринослав и приступил к управленню греко-російськими церквями. По направлению патриарха Тихона прибыл четвертый єпископ Владимир, а на учете в Губотделе культов стоят 3 єпископа и ни один еще с учета не снялся. Ввиду изложенного Губадминотдел просит разъяснить:

1. Могут ли на учете состоять 4 єпископа? По политическим соображениям желательно присутствие одного єпископа Иоаникия.

2. Какова линия должна быть Губадминотдела, если вновь назначенному єпископу прежний не оставит дела и в защиту этого прежнего верующие попросят вмешаться гражданскую власть.

Начальник Катеринославского Губадминотдела/подпись/Пушкер.

ЦДЛВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 234, Л. 76.

Документ № 62

*Виписка з протоколу інформаційної доповіді про діяльність
Криворізького окрадмінвідділу за
січень 1925 року.*

Лютий 1925 р.

Уставов поступило 104. На основани циркуляра № 202 некоторые общины перезаключают договора. Конфискаций и закрытий домов культов без санкционирования Центром – не было.

ЦДЛВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 197, Л. 352.

Документ № 63

*Зі звіту Катеринославського
губернського відділу культів за
січень 1925 року.*

Лютий 1925 р.

Срок перереєстрації продлен до 1 февраля 1925 года. На местах работы ведут лично начальники отделов по делам культов, не имея при себе ни одного сотрудника... Поэтому необходимо дополнить штат округа хотя бы одним деловодом, работающим в отделе по делам культов...

ЦДЛВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 928, Л. 209.

Документ № 64

*З листа Катеринославського
губадмінвідділу до адмінвідділу
НКВС.*

23 лютого 1925 р.

Совершенно секретно

Катеринославський Губадминотдел по согласованию вопроса с соответствующими организациями ходатайствует об отмене статьи 14 инструкции от 10 августа 1923 года, по следующим мотивам: если служителям религиозных культов (особенно тихонов-

ской ориентации) разрешить высшее представительство от общин, то в данном случае священнослужители этим самым приобретают право активно руководить всей жизнью общин и, нет сомнений, что последние будут председателями совета уполномоченных. Но, так как священнослужители являются по отношению к общине наемными лицами, из политических соображений необходимо было их оставить на положении служащих без права вмешиваться в дела управления общинами.

Начальник Губадминотдела/подпись/Матяш.

ЦДЛОВОУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 234, Л. 138.

Документ № 65

3 протоколу засідання Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У.

1 березня 1925 р.

Слушали:

п. 7. Доклад т. Раевского о положении обновленчества на Украине.

Постановили:

б) в отношении тихоновщины провести политику законного ущемления, т.е. всячески – через Советские, административные и прочие органы лишать их средств, при попытке передачи в руки тихоновцев приходов, по-возможности, акта не оформлять и не утверждать; распространение литературы, собрания, проповеди вне церкви – запретить; тормозить и, где возможно, – не давать разрешения на церковные ходы и т.д.;

в) в отношении обновленчества поставить перед ЦК КП(б)У и ЦК РКП(б) вопрос о необходимости вне-

1. Полную автокефалию Украин-

ской Церкви с утверждением таковой Всероссийским Синодом.

2. Украинизация богослужения.

3. Всяческие облегчения обновленцам, снижение налогов, помощь в изыскании средств, помещений и т.д.

п. 8. Об антирелигиозных комиссиях на местах.

Постановили: возобновить деятельность Комиссий при Губкомах.

п. 10. Об организации черносотенных групп среди тихоновцев.

Постановили: принять предложение т. Скрипника:

а) организовать мелкие группы черносотенцев-тихоновцев, не давая им объединяться и разрастаться в крупные организации;

б) для дискредитации этих групп связать их с контрреволюционными организациями.

п. 11. Об Иоаникии.

Постановили: Иоаникия завербовать, после чего информировать т. Логинова снести с ВУЦИКом о помиловании.

п. 12. О Криворожском деле.

Постановили: дело Гогомона прекратить, сотрудников ГПУ судить в Чрезвычайных Сессиях с опубликованием приговора.

п. 14. О налогах на приходы и на домостроения.

Постановили: исходя из параграфа 7 сего протокола, в губернских и окружных городах все виды налогов с тихоновцев взимать в максимальных размерах (на домостроение – не ниже 1%), а с обновленцев – в минимальном (на домостроение – не выше 0,25%).

ЦДЛГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2006, Л. 56.

Документ № 66

*Виписка з інформаційної доповіді
Катеринославського губліквідкому
за квітень 1925 року.*

Травень 1925 р.

Особенно важное событие произошло перед Пасхой, когда съехалось несколько греко-российских архиереев, и народ верный по выбору некоторых архиереев одаривал яйцами, а других – бил яйцами и прочими продуктами. На этой почве разгорелась сильная вражда между греко-российцами и обновленцами: одни – за одного архиерея, другие – за другого. Теперь же все стихло, и можно думать, что затишье надолго наступило, хотя отзвуки былых сражений тухлыми яйцами имеются.

Эти два момента в отношении раскола среди верующих следует отметить. Причина расколов – старые несоответствия веры с жизнью... Количество сторонников архиерея Иоаникия больше, чем приехавшего из Москвы архиерея Владимира.

В отношении чудес новостей нет среди православных...

Религиозные обычаи: посещение гробов на восьмой день Пасхи у православных, затем поминовение. К этому же роду обычаев следует отнести хождение на поля, освящение колодезцев. Разрешение на такие ходы давались РИКаами беспрепятственно. Жалоб от населения на невыдачу разрешений не было и окружками не отмечены в своих отчетах. Следует отметить обратное: РИКи слишком свободно давали разрешения на освящение колодезцев в связи с бездождем.

ЦДЛВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 197, С. 389.

Документ № 67

*З листа ЦК КП(б)У до
Криворізького окружного
партійного комітету
№ 3537.*

14 травня 1925 р.

Обращаем ваше внимание на нецелесообразность проведения антирелигиозной пропаганды только по поводу праздников. Необходимо уделять главное внимание материалистической работе, естественно-научной и сельскохозяйственно-крестьянской в крупных сельбудах.

Материал по сектанству очень ограничен.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2006, Л. 174.

Документ № 68

Зі статті «Крестини у кожевників».

17 мая в семье кожевников в Красном уголке состоялся маленький праздник.

Красный уголок постепенно наполняется членами союза, женами рабочих и комсомольцами. Все с нетерпением ждут первые советские «крестини» в нашем союзе.

Наконец приходят родители с маленьким Карлом, нареченным в память Карла Маркса.

После приветствий, в которых указывалось на большое значение в жизни союза сегодняшнего маленького «события» от коллектива юных ленинцев и членов союза поступает предложение зачислить новорожденного Карла в члены коллектива юных ленинцев и профсоюза.

В заключение «крестин» был сделан доклад о новом быте.

А. Хромой.

газета «Красный Горняк», 23 травня 1925 р.

Документ № 69

З листа адмінвідділу Криворізького окрвиконкому до НКВС.

19 червня 1925 р.

Громада села Пальміра (Петрівський район) перейшла з Собора Православних Єпископів України в греко-орієнтальську орієнтацію.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 1013, Л. 18.

Документ № 70

З протоколу № 3 засідання політ-бюро ЦК КП(б)У.

19 червня 1925 р.

Совершенно секретно

Постановили: Ввиду расформирования губернских комиссий по церковным делам, предложить Губисполкомам создать такие комиссии при окружных городах в следующем составе: Секретарь Окружкома (или председатель Окрисполкома), Заведующий Агитпропом, представитель Окротдела ГПУ, соблюдая в их работе строжайшую конспирацию.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2006, Л. 162.

Документ № 71

З політлиста секретаря Криворізького окружного партійного комітету за травень-червень 1925 року.

Липень 1925 р.

За эти месяцы была проведена на Октябрьском руднике большая агитационная кампания по закрытию церкви, находящейся на территории рудника. Рабочие почти единодушно подписались на подписных листах, со стороны же спецов было недовольство: многие из них считали необходимым существование этой церкви. Характерно, что женщины являлись главными

инициаторами и единодушно высказались за закрытие. Вообще, нужно отметить страшно возросшую активность со стороны женщин: они буквально запруживают собою все собрания и заседания по какой-угодно линии. Это нужно констатировать, как в городе на производстве, так и на селе. В отношении этой церкви ЦК необходимо будет поручить фракции ВУЦИКа закрытие оформить.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2135, Л. 106.

Документ № 72

Зі списку релігійних громад Криворізького округу.

1 червня 1925 р.

г. Кривой Рог

Наименование молитвенного дома	Религиозная группировка	Регистрация устава	Численность (чел.)
Николаевская	Греко-российская	18.12.1924	1000
Вознесенская		18.12.1924	1225
Покровская		23.12.1924	1200
Рождества Богородицы		23.12.1924	540

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 1014, Л. 52.

Документ № 73

**З директивного листа ЦК КП(б) У
до секретаря Криворізького
окружного комітету КП(б) У.
червень 1925 р.**

Секретно

Согласно постановления ПБ ЦК КП(б)У № 75 параграф 16 при Округных Партийных Комитетах должны быть организованы антирелигиозные Комиссии в следующем составе:

1. Секретарь Окрпарткома.
2. Заведующий агитпропом.
3. Начальник оперативного отдела ГПУ.

С правом совещательного голоса: Начальник отдела, начальник отдела кадров (по необходимости).

Перед комиссией стоят задачи:

1. Координация деятельности организаций, ведающих церковной политикой. Наблюдение за правильным проведением в жизнь политической линии по отношению к разным церковным группам.

2. Информация о состоянии религиозного движения в округе. Изучение и постановка учета религиозного движения (учет общин, влияние на верующих, методы работы, политфизиономия общин).

3. Наблюдение за проведением в жизнь директив ВАК. На ближайшее время (август-октябрь) Всеукраинская Антирелигиозная Комиссия ставит перед Округной Комиссией следующие задачи:

- а). Проведение выборочного обследования состояния религиозного движения в пяти селах округа (инструкция и материалы будут высланы);
- б). Проработка вопроса о политиче-

ском влиянии религиозных организаций на население;

- в). Учет сектанства;
- г). Пересмотр состава отдела культуров;
- д). Разработка вопроса о религиозном движении среди молодежи.

Протоколы Округных Комиссий должны высылаться в ВАК ЦК КП(б)У.

Предс. ВАК /подпись/ Клименко
Секр. ЦК КП(б)У /подпись/ Попов.
ЦІАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2006, Л. 8.

Документ № 74

**З відомості про кількість «чудес» і
релігійних звичаїв по Криворізькому
округу за I-II квартал 1925 року.**

Липень 1925 р.

В селе Марьинском Апостоловского района 26 января 1925 года обновилась икона. В селе Марьинском влияния религиозного на население не имелось, церковь посещалась, в большинстве, стариками.

Меры по ликвидации чуда. В связи с происшедшим был выезд на место обновления секретаря райкома КП, Начраймилиции, где было дано разъяснение в отношении появления обновленной иконы и селянство пришло в спокойствие, о чем было донесено Окрику, доклад Предокрика за исходящим № 10 от 31 января 1925 года.

В остальных сельсоветах чудес за отчетный период не происходило.

Отречение от сана:

1. Попович Зотий Алексеевич псаломщик при православной церкви в селе Шолохово – тихоновец. В июле 1924 года отрелся от сана и должности по своему желанию, занимается в на-

стоящее время домашним хозяйством в селе Шолохово.

2.Соболевский Марк – священник греко-росийской Петропавловской церкви в селе Федоровка, отрекся в 1924 году по своему желанию, занимается домашним хозяйством.

3.Завойланский Василий Платонович, священник Новониколаевской автокефальной общины, отрекся 13 января 1925 года по причине отрицания прежних убеждений, хлебопашец.

Начальник отдела по делам религиозных общин/подпись/Романовский.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 252, Л.Л. 104-105.

Документ № 75

З відомості про кількість церковних громад і число членів в них.

1 липня 1925 р.

Криворізький округ: синодальної православної (обновленці) – 21 громада, членів 17 853; старослов'янської (тихонівці) – 90 громад, членів 86 581; автокефальної (липківці) – 5 громад, членів 4 511; БО ПУПАЦ – немає; ДХЦ – немає; старовірців – немає; армяно-григоріанців – немає; греко-католиків – немає; лютеранців – немає; іудеїв – немає.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2007, Л. 63.

Документ № 76

З листа Криворізького окружного адмінвідділу до адмінвідділу НКВС УРСР.

31 липня 1925 р.

п. 4. Чи має право райвиконком втручатись у справи громади в тих випадках, коли проводиться боротьба двох угруповань, як наприклад: перша група віруючих з числа греко-російських бажає, щоб Іоаній відправляв у

церкви богослужіння, та взагалі дати відповідь про Іоанікійську течію, а друга група греко-російських в складі членів церковної Ради – не бажають і в церкву ні в якому разі не пускають.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 234, Л. 146.

Документ № 77

З листа адмінвідділу Криворізького округу до адмінвідділу НКВС про зречення і відмови від сану.

Липень 1925 р.

Онищенко Домиан Тимофеевич, псаломщик при Грушевской Святоиколаевской церкви отказался от должности псаломщика в церкви. По заявлению Онищенко на общем собрании КНС он громогласно заявил, что все то, что попы говорят, есть обман и издевательство над человеком. Сейчас безработный.

Примечание: в остальных сельсоветах не проведено никаких отречений. В селе Костромка псаломщик Павлоцкий отрекся от религии еще в 1920 году.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 252, Л. 104.

Документ № 78

З циркулярного листа ВАК при ЦК КП(б)У до антирелігійної комісії Криворізького округу.

18 серпня 1925 р.

Совершенно секретно

В целях разложения тихоновщины и липковщины, как группировок, проводящих антисоветскую работу, в начале сего года была начата подготовительная работа к созданию новой церковной группировки. Эта группировка должна иметь те преимущества, которые выдвигают тихоновцы и липковцы. Таким образом, чтобы эта группа

могла успішно боротися з тихоновцями, єпископи, возглавляющие ее должны быть «строгo каноничны» с точки зрения верующих масс, кроме того для борьбы с липковцами, играющих на шовинизме украинцев, эта группа должна возглавляться украинцем; для этого она должна стать на путь автокефальной Украинской церкви и украинского богослужения...

Группа «Собор Епископов Украины» с политической стороны является левым крылом тихоновщины, так как она стала на путь активной лояльности в отношении Советской власти.

Секр. комиссии/подпись/Викторина.
ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2006, Л. 21.

Документ № 79

3 листа адмінвідділу НКВС до Криворізького окружного адмінвідділу.

31 серпня 1925 р.

Адмінвідділ НКВС пояснює:

1. На терені України припускаютьс'я об'єднання для утворення релігійних громад лише в масштабі одного району. Тому посилятьс'я в матеріалах громад Апостолівського, Шолохівського та Михайлівського району на законодавство РРФСР, що припускає такі об'єднання в межах кількох районів, безпідставно і зазначені громади мусять існувати кожна окремо.

2. Благочинницькі ради старослов'янської (тихонівської) церкви існують без належного статуту, а значить юридично не оформлені, ніякої відвертої реєстрації робити, звісно, не треба, але всіх членів їх треба брати на особливий облік. Що ж торкається до розповсюдження відозв з матеріалами ре-

лігійної пропаганди, це має місце в вашій окрузі, серед старослов'янських громад, то такі відозви на підставі пункту «а» статті 145 Кодексу законів про народну освіту... підлягають попередньому перегляду органів Центрального Управління Друку; порушення цього переслідується по ст. 224 Карного Кодексу.

3. Утримання тих чи інших службовців культу – є справою доброї волі релігійної громади, ніякої вимоги, якою, безумовно, є наказ єпископа або благочинного тут не повинно бути, тим більше – не можуть проводитись на утримання службовців культу будь-які збори поза молитовними будинками... винних в порушенні правил про добровільні збори* треба притягувати до судової відповідальності.

4. Оскільки передача молитовних будинків тій чи іншій організації цілком належить компетенції адмінорганів, останні можуть надавати право і одній релігійній течії, що є серед членів даної громади, запрошувати до богослужіння маючогося в користуванні їх церкви бажаного для них служителя культу.

начальник Адмінвідділу НКВС
/підпис/ Гольберт.

* мається на увазі збір грошей, упор.
ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 234, Л. 145.

Документ № 80

3 політдоповіді секретаря Криворізького окружного комітету КП(б) У Чувиріна за липень – до 20 вересня 1925 року.

24 вересня 1925 р.

Состояние православной церкви характеризуется борьбой четырех течений, из них по количеству приходо-

наиболее сильными являются тихоновцы, имеющие 52 прихода, затем обновленцы – 22 прихода, липковцы – 6 приходов и, наконец, самой немногочисленной группой являются сторонники Аникия, так называемая тихоновская автокефальная, которая имеет 2 прихода в Никопольском районе. Обновленцы главным образом имеются в Пятихатском и, отчасти, в Адамовском районах. Автокефалисты-липковцы – в юго-восточной части округа. Кроме этих группировок имеется 25 приходов греко-российского направления, не входящие в упомянутые выше объединения и не признающие епископов.

Отчетный период характеризуется некоторым ослаблением обновленчества, организационным оформлением Иоаникийщины, усилением активности автокефалии и углублением враждебных группировок в самой тихоновщине.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2135, Л. 129.

Документ № 81

З циркуляру НКВС до окружного земельного управління та окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

3 жовтня 1925 р.

Об церковных усадьбах в сельских местностях.

На основании ст. 14 декрета от 22 января 1919 года «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» и ст. ст. 17 и 32 «Инструкции о применении законоположений об отделении церкви от государства», в отмену циркулярного распоряжения НКЗ от 20 ноября 1922 г. № 10192/1 «О церковных усадьбах и постройках» и в изме-

нение циркуляра НКВД от 7 июня 1924 г. № 108 разъясняем:

1. Все бывшие церковные усадьбы в сельских местностях, занятые различного рода постройками или садами, как находящихся в усадебной оседлости, так и вне ее, не находящиеся в ведомстве отдельных государственных учреждений, должны состоять в распоряжении соответствующих сельсоветов.

2. Усадьбы, на которых расположены предназначенные к использованию для богослужебных целей здания, церкви, молитвенные дома и т.п. передаются в пользование соответствующих религиозных обществ вместе с молитвенными зданиями на общем основании.

3. Бывшие церковные усадьбы, не имеющие построек или садов, не переданные в ведение государственных или общественных учреждений, должны передаваться в распоряжение тех земельных обществ, внутри земель которых они расположены.

4. Указанные в ст. 1 настоящего циркуляра усадьбы и постройки можно сдавать в аренду за плату отдельным лицам, в том числе и членам религиозных обществ.

Наркомвнудел

Наркомюст

Наркомзем

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2101, Л. 35.

Документ № 82

Зі звіту Криворізького окрвиконкому за 1924-1925 роки.

Жовтень 1925 р.

Религиозные движения: зарегистрировано уставов религиозных об-

ществ – 117.

Из них: греко-российских – 90, автокефальных – 6, обновленческих – 21.

Общее количество верующих – 105 345. Из них: обновленцев – 13 855, автокефалистов – 4 511, остальные – греко-российских обществ.

На Криворожье имеется религиозных движений – 4, а именно: греко-российское, автокефальное, обновленческое и иоаникейское.

Авторитетным течением является греко-российское. Обновленческое течение в последнее время начинает систематически увеличиваться за счет тихоновских приходо́в. Автокефальное течение – много слабее греко-российского, но тенденция автокефалистов проявляется в желанні увеличивать свои приходо́в за счет тихоновских приходо́в.

ЦЛАВОВУ, Ф. 1, Оп. 2, С. 3662, Л. Л. 24-25.

Документ № 83

**З доповідної записки до президії
ВУЦВК від інструктора ВУЦВК
Неуронова.**

Жовтень 1925 р.

Тасмно

Доповідна записка

За дорученням (Постанова Малої Президії від вересня цього року) мною під час поїздки в Криворізьку округу, було обслідувано справу відносно закриття Миколаївської церкви на руднику ім. Жовтневої Революції.

Зазначена церква належала раніш поміщиці – власниці шахти, що не побажала будувати церкву на селянській землі, а збудувала її в смузі рудничного виробництва, в деякій віддаленості від селянських населених пунктів.

Згідно умови, що заключена на цю церкву у вересні місяці цього року, вона мусить обслуговувати 926 віруючих, охоплюючи такі населені пункти: Петрово-Бажаново, в віддаленні 15 верст з населення 774 чол., Покровку в віддаленні 8 верст з населенням 324 чол., Дубова Балка – 0,7 версти з населенням 776 чол., Довгалівку – 2,5 версти, з населенням 100 чол., Новоукраїнку – 12 верст з населенням 191 чол., рудник Олександрійський – 8 верст з населенням 231 чол. і селище Зелений Кут – 15 верст з населенням 187 чол.

У травні місяці біжучого року робітники рудника Червоного Жовтня порушили клопотання про закриття зазначеної церкви, що його по заяві деяких відповідальних робітників Рудничного комітету та округових установ було підтримано селянством сусідніх сіл.

Під час з'ясування цього питання на місці виявилось, що з загальної кількості робітників (до 3-х тисяч – на зазначених рудниках) 75% ще не позбавилось від виконання релігійних обрядів. Відсоток відвідування церкви робітниками – малий.

У розмові з окремими робітниками, а рівно і з селянами, зазначено, що вони проти закриття цієї церкви, рахуючі, що для цього ще не прийшов належний час і що селянське населення, яке не зайнято на роботі в рудниках, буде дуже незадоволене закриттям зазначеної церкви.

Думка відповідальних робітників округи, по-перше, була така – аби зачинити церкву, але під час виїзду мого з представником Окрвиконкому, членом Президії останнього, на місце й розмов з відповідальними робітниками рудни-

ка, а також з окремими представниками робітників і селян, всі погодились на тому, що зараз церкву зачиняти не слід.

Окрім того, по заяві Завідуючого Відділом Культів Окрадмінвідділу в свій час було зачинено церкву при сел. Довгинцево. Зараз сусідні села, що належали раніш до цієї церкви, порушили клопотання про будівництво молитовного будинку для виконання релігійних обрядів. Піп зазначеної вище церкви на рудниках мешкає в с. Бажанове і знаходиться на утриманні селянства, що забезпечує його квартирою.

Рахуючи, що зачинення церкви в сучасний мент викличе небажані наслідки у взаємовідносинах поміж селянства, що працює на рудниках та селянством, зайнятим у сільському господарстві, а також можливі сімейні нелади, а також приймаючи до уваги, що по зачиненню зазначеної церкви селянство обслуговуватиме церква у Кривому Розі, в віддаленні від 10 до 15 верст від зазначених вище пунктів, – треба признати, що зачинити церкву зараз недоцільно і необхідно цілком і повністю приєднатись до висновку Наркомвнусправ, що визнав за необхідне тимчасово відхилити прохання робітників.

Організатор ВУЦВКУ

Інструктор/підпис/Неуронов

ЦДЛОВОУ, Ф. 1, Оп. 2, С. 3662. Л. 180.

Документ № 84

Виписка з квартальних звітів про діяльність адмінвідділу

Катеринославського губвиконкому про кількість релігійних громад на Криворіжжі в 1925 і 1926 роках.

Січень 1926 р.; червень 1926 р.

Релігійне угруповання або течія	на 1.01. 1925 р.		на 1.01. 1926 р.	
	Кількість груп	Кількість віруючих	Кількість груп	Кількість віруючих
Синодальна	15	4961	18	9385
Соборно-єпископальна	-	-	4	2235
Старослов'янська	192	15313 4	199	157205
Автокефальна	9	7555	14	12234
Попівське	-	-	-	322
Безпопівське	-	-	-	105

Відомості про службовців культу, що зреклись сану з 1 січня 1925 року по 1 вересня 1925 року.

Священиків – 2, псаломщиків – 1.

Зреклись з 1 вересня 1925 року по 1 червня 1926 року.

У старослов'янській – 2, Собор Єпископів – 1, автокефалістів – 1.

ЦДЛОВОУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 948, Л.Л. 15, 20.

Документ № 85

З доповідної записки ДПУ «Релігійні угруповання на Україні».

Січень 1926 р.

На январь 1925 г. было приходов: Лояльных: обновленческих до 2900; Итого 2900.

Антисоветских: тихоновских до 6000; липковских до 1500; Итого 7500.

На 1 январь 1926 г.:

Лояльных: обновленческих до

3500; Собор єпископов до 1500; ВПЦР, ДХЦ до 300; Итого 5500.*

Антисоветских: тихоновских до 3900; липковских до 1100; Итого 5100.*

...Линия на ведение каждой группы в отдельности и их характеристика рисуются в следующем виде: тихоновцы остаются в целом все так же крепко спаянными и материально сильными, как и раньше. И не удивительно – весь зажиточный элемент, как называют тихоновцы его – «религиозно сознательный элемент» на их стороне. Хотя тихоновщина организационно нелегальна, однако она настолько приспособилась к условиям, что работа от этого нисколько не страдает.

Пребывающие на Украине тихоновские епископы по старшинству продолжают опеку «сиротевшую паству».

Находящийся в Харькове Онуфрий опекать Криворіжжє, Кременчугскую, Зиновьевскую, Одесскую.

* так в документі

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2318, Л. 3.

Документ № 86

З листа адмінвідділу НКВС до Криворізького окрвиконкому.

11 лютого 1926 р.

Розглянувши обов'язкову постанову Криворізького окрадмінвідділу за 29 жовтня 1925 р. за № 4.52 «Про облік служителів культу « адмінвідділ НКВС пояснює, що служителі культу повинні подавати свої облікові картки для відмітки до Окрадмінвідділу або Райвиконкому при всякому виїзді їх з постійного місця проживання, незалежно від мети виїзду, а в параграфі 2 обов'язкової постанови сказано: «а також при ви-

їзді в релігійно-культовій справі», треба змінити так: «а також при виїзді з місця свого постійного проживання».

Тимчасово Начальник Адмінвідділу НКВС/підпис/Фадєєв

Експерт/підпис/Дибинський
ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 1013, Л. 51.

Документ № 87

З додатку до протоколу № 11 засідання політбюро КП(б)У.

26 лютого 1926 р.

Пропозиції комісії з питань про церковні справи. 3. Схвалити намічені Комісією репресії стосовно керівників (Потієнко, Гриценко і Шаравський) автокефальної церкви, висвітливши в пресі їхню контрреволюційну роботу. Доручити комісії вести подальшу роботу по розкладенню автокефалістів. 5. Рахувати необхідним більш ретельну реєстрацію і систематизацію всіх випадків втручання існуючих угруповань у політику, зокрема, під час виборної кампанії. 6. Признати можливим відкриття в Києві церковно-обновленського навчального закладу за прикладом Московської академії за умови утримання на свої кошти з кількістю слухачів не більше 50 осіб під суворим контролем ДПУ.

Секретар ПБ ЦК Ломакін

Дається за Чорта книга України, К, 1998, с.с. 49-50

Документ № 88

З листа адмінвідділу НКВС до Криворізького окрвиконкому.

Березень 1926 р.

Таємно

Адмінвідділ НКВС пояснює – при вирішенні справ з клопотаннями ста-

поросійських та автокефальних громад про видачу їм дозволу на влаштування молитовних зібрань в приватних будинках треба користуватися обіжником НКВС з 11 березня 1926 р. за 49/т.

Начальник Адмінвідділу НКВС
/підпис/ Ніковський

Зав. підвідділом культів/підпис/
Саратов

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 1013, Л. 21.

Документ № 89

**З листа до Криворізького
адмінвідділу від НКВС.**

20 квітня 1926 р.

Адмінвідділ НКВС повідомляє, що оскільки артикул 49 інструкції НКВС та НКО з 11 листопада 1920 р. прямо зазначає, усуває або зобов'язує усувати членів п'ятидесятки відповідної релігійної громади в церковних та молитовних будинках речі, які можуть образити революційні почуття громадян радянської республіки, треба виконувати пряму вказівку інструкції і вилучати з молитовних будинків подібні до вище наведених речі, приміром, зображення двоголового орла, різні написи, що нагадують про царську династію та їх прибічників тощо, при цьому самі речі, коли ці зображення або написи можна знищити або зафарбувати, не вилучаються, скажімо, з хреста можна зняти двоголового орла, залишивши самий хрест і таке інше.

Начальник Адмінвідділу НКВС
/підпис/ Ніковський

Зав. підвідділом культів/підпис/
Саратов

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 1013, Л. 26.

Документ № 90

**З листа адмінвідділу НКВС до
Криворізького окрадмінвідділу**

23 квітня 1926 р.

Таємно

З приводу надісланої до НКВС заяви єпископа синодальних релігійних громад Катеринославської та Криворізької округ Амвросія, що клопочеться про видачу йому дозволу на право відвідування синодальних громад зазначених округ без попередньої при кожному виїзді до цих громад реєстрації в відповідних РВК. Наркомвнуправ повідомляє, що в даному разі належить пристосувати обіжник НКВС від 2 листопада 1925 р. за числом 50, що за ним для відвідування службовцями культу, що обслуговують декілька громад, попередню кожен раз реєстрацію в відповідному РВК вимагати не треба, а такі службовці культів відвідують ці громади, маючи на своїй реєстраційній карточці напис Окрадмінвідділу про право на таке відвідування без окремого взяття на облік та зняття з нього в райвконкоммах округи.

Наркомвнуправ/підпис/нерозбірливо

Нач. адмінвідділу/підпис/Саратов
ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 1013, Л. 23.

Документ № 91

**Стаття «Лист в редакцію,
1 травня 1926 р.»**

Товарищ редактор!

Не откажіте поместить в Вашей газете следующее:

Состоя служителем религиозного культа (псаломщиком) с 1921 года, в международный праздник, день 1 Мая, я в церкви публично отрекся от своих ре-

лигиозных убеждений, ибо убедился в ложности тех верований, какие с давних пор проповедают попы темной и несознательной массе, с целью своей наживы.

В международный пролетарский день, отрекаясь и разоблачая перед массой всю сущность религиозного дурмана, я решил начать новую, честную, свободную от всяческих религиозных суеверий жизнь.

Да здравствует 1 Мая – освобождение трудящихся от ярма мирового капитала и его орудия – религиозного гнета.

Бывший псаломщик Александр Невской церкви при станции Долинская, Василий Иванович Сапсай.

Газета «Красный Горняк», 22 травня 1926 р.

Документ № 92

Зі звіту Криворізького окрвиконкому за квітень-жовтень 1926 року.

Листопад 1926 р.

Взято службовців культу на облік 118 чоловік (без двох районів).

Релігійних громад в окрузі мається: греко-російських – 90; синодальних – 20; автокефальних – 7; старообрядських – 1.

ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 3, С. 1289, Л. 82 зв.

Документ № 93

З листа адмінвідділу НКВС до Криворізького окрвиконкому.

18 листопада 1926 р.

Тасмно

Адмінвідділ НКВС пояснює, що листом НКВС з 11 листопада 1926 р. на число 3100/203 передбачається зняття з обліку служителів культу при великому виїзді їх з місця постійного мешкання, (на постійне мешкання чи тимчасове) так само в обіжниках НКВС за чи-

слами 86 та 89, як і взагалі у всіх відповідних директивах НКВС, встановлюється обов'язково для служителів культу залишення на обліку при переїздах на тимчасове мешкання в справах культу в межі іншого району. Тому Вам необхідно фіксувати в облікових картках служителів культу також тимчасове перебування їх в межах району.

Начальник Адмінвідділу НКВС /підпис/ Ніковський

Зав. підвідділом культів /підпис/ Дубінін

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 1013, Л. 49.

Документ № 94

З переписки ВАК при ЦК КП(б) У з партійними організаціями.

10 січня 1927 р.

Витяг з приватного листа.

Диспут был устроен местной организацией безбожников. Спешу передать впечатление. С одной стороны, детский комсомольский лепет, каламбуры, парадоксы, назойливое повторение прескучных, всем надоевших фраз, полных кощунства, отвратительных по своей непристойности и беззастенчивости; с другой стороны – серьезные научные доводы. Характерно следующее: в числе оппонентов (десять с каждой стороны) был викарный епископ Серафим. Вышел низенький, седенький, в простой поповской рясе человек с аскетическим лицом и начал застенчиво тихим домашним русским языком, извиняться за то, что для многих речь его будет мало понятною, так как он немец и плохо владеет русским языком... По мере того, как он начал говорить, в театре постепенно водворилась необычная, по теперешним правилам и условиям, тишина.

Впечатления этого я никогда не забуду. Епископ был вдохновлен, лицо его было проникнуто какой-то возвышенной мольбой, взор был обращен все время ввысь. К концу его речи тысячеликий зверь превратился в молчаливого сфинкса и застыл. Вот он кончил, и раздались такие аплодисменты, каких не слышали стены нашего окружного театра, даже во времена гастрольных выступлений М.И.Кузнецова и Л.И.Лировского.

Я просидел до трех часов ночи и ушел, не дождавшись конца. Нестерпимо противно было слушать после выступления епископа пустые, бессодержательные речи умалишенных.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2494, Л. 3.

Документ № 95

З листа НКВС до Криворізького адмінвідділу.

11 лютого 1927 р.

НКВС рекомендує задовольнити прохання староросійської громади Софіє-Гейківки, яка два роки просить про спільне користування (почергове) церквою.

Голова общини Кулиж Давид, член правління Захарченко Андрій, секретар Дегтяр Пантелеймон. Община нараховує 190 чоловік. Синодальна – 828 чоловік, користується близько двох літ церквою.

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 1012, Л. 4.

Документ № 96

З переписки адмінвідділу Криворізького округу з НКВС.

Березень 1927 р.

Зовсім таємно

Криворізький Окрадмінвідділ по

справам культу доводить до належних розпоряджень, що згідно клопотанням грекоросійської (тихонівської) громади с. Софіє-Гейківка на передачу їй паритету на користування Софієгейківським молитовним будинком, разом з місцевою синодальною орієнтацією в тому ж селі, з свого боку рахує за недоцільне до такої угоди, перш всього, що грекоросійська громада с. Софіє-Гейківки по своєму кількісному складу менше на 80 % за синодальну, а друге те, що як буде дано паритетне користування одним будинком двом громадам, то грекоросійська громада, яка по своєму майновому, а також і в агітаційному складі дуже сильна і вона зможе задушити, тобто перетягти на свою сторону синодальну групу, а третє те, що в Криворізькій окрузі синодальні орієнтації недавно організовані і дуже слабкі, і виділити в спільне користування молитовного будинку може вплинути на хід подальшої роботи і, взагалі, Окрадмінвідділ рахує за недоцільне дачу одного молитовного будинку двом громадам.

І якщо грекоросійська група намагатиметься паритетного користування для виконання своїх релігійних потреб, то Окрадмінвідділ, з свого боку, міркує за доцільне пропонувати грекоросійській групі про спорудження нового молитовного будинку, котрий зможе задовольнити релігійні потреби.

А що торкається дачі одного молитовного будинку в користування двом громадам по мотиву попереднього зауваження буде недоцільно.

Це питання обмірковане і погоджене з Відповідним Органом.

Зав. Окружного адмінвідділу/підпис/ Бондар.

Зав. підвідділу культів/підпис/не-розбірливо

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 1012, Л. 2.

Документ № 97

З тез доповіді агітаційно-пропагандистського відділу ЦК на оргбюро ЦК КП(б)У про релігійний рух та антирелігійну пропаганду.

24 квітня 1927 р.

Останнім часом посилювся процес вдавання до релігії чималої частини дрібнобуржуазних та інтелігентських кіл (при зменшенні питомої ваги робітників). Число громад зросло близько двох разів. Охоплення релігійними громадами дорослого населення на Україні на 1 січня 1927 р. становить 38-81 %. На селі релігійний резерв не менше 85 %. До 53 % в громадах – жінки. За віком найбільш охоплена група 18-21 років (до 51% і більше), далі 21-26 років. Письменних по селах 51-52 %. В містах до громад входять від 14 до 20-22 % дорослих, жінки – до 62 %.

Діяльність релігійного апарату характеризується підвищенням активності всіх без винятку релігійних угруповань. Активність відмічається не тільки в піднесенні форм суто релігійних, а і втручанням в суспільно-політичне життя, починаючи з спроб вплинути на хід політичних кампаній, що проводить партія і влада, кінчаючи пусканням різних контрреволюційних поголосок і т.д.

З цієї причини (відділення від держави і відсутність підтримки) релігійники примушені всілякими мотивами та способами розвивати свою апологетику (захисну) роботу (роз'їздні проповіді, навчання катехічні в церквах,

курси перепідготовки керівників, видавнича діяльність).

У 1914 році на території сучасної України православних єпископів було 26, а на 1 січня 1927 р. – 96, священників 10565, зараз 10657 (не дивлячись на велику кількість розстриг), більше число релігійних осередків при зменшенні на 24 % молитових будинків. Вийшло релігійних журналів в 1926–1927 роках – 35 книжок тиражем 183 тисячі.

Стан антирелігійної пропаганди.

1. Антирелігійна пропаганда за останні роки в усіх напрямках була послаблена або набула однобічного, по суті перекрученого характеру, а найчастіше зовсім крикливого.

Тоді на місцях було заборонено проведення антирелігійної роботи, щоб уникнути прикрих помилок, що траплялись раніше в її практиці. Масові періодичні видання відмовляються від антирелігійних матеріалів з причини, що це відштовхує від них підписчиків і читачів. Видавництва, посилаючись на нерентабельність антирелігійних видань, неприпустимо скорочують число їх, а здебільше й зовсім виключають їх з своїх планів (за 1926-1927 роки на Україні видано три книжки) ...

III. Практичні пропозиції щодо підйому антирелігійної пропаганди.

1. Підняти попередню директиву ЦК про піднесення антирелігійної пропаганди.

2. Необхідно забезпечити елементарно антирелігійної пропаганди по всім без виключення клубам, червоним куточкам та казармам. Розробити спеціальні заходи щодо постанови антирелігійної пропаганди серед нових кадрів робітництва. Звернути увагу на охо-

плення антирелігійною роботою жінок.

3. ЦК ЛКСМУ доручити... поставити собі за завдання ідейно роззброїти та нейтралізувати всі заходи релігійників, щодо спеціальних форм релігійної роботи серед молоді.

4. Підвідділу національних меншин розробити питання про постановку антирелігійної роботи серед населення національних меншин.

5. Підкреслити, що організації Спільки Безвірників як у місті, так і на селі, – є за основну організаційну форму й метод антирелігійної пропаганди.

6. Агітаційно-пропагандистському відділу та Оргвідділу ЦК доручити підсилити кваліфікованими антирелігійними робітниками центральні установи (НКВС, Головліт, Прокуратуру, ДПУ).

7. Надалі агітаційний та книжковий ринок забезпечити антирелігійною літературою.

8. В масових газетах необхідно вміщати антирелігійні матеріали.

9. Найширше використовувати масові художні форми для антирелігійної пропаганди (кіно, театр, а також радіо).

а). Вжити засобів для організації влітку центральних антирелігійних курсів підвищеного типу.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 249А, Л. 17.

Документ № 98

Зі статті «Бог и загробная жизнь»

После многих наезжающих к нам «известных» лекторов, довольно хорошее впечатление оставил своим марксистски выдержанным рефератом «О боге и загробной жизни» профессор Иванов...

Об оппонентах.

Выступившие евангелистики пытались кликушеством, чтением священного писания взять аудиторию «на бога».

Батюшке от Николо-Козельской паствы следует отдать должное: за 40 верст из глухого поселка прибыл взводный от православия на диспут. Генерал-епископы Криворожья сдрейфили.

Упрямо, по-семинарски, зачитывал старый батюшка доводы по Челканову, подкрепляя «вездесущее божье» – физикой, неделимость – химией, непознаваемость – психологией, необъятность – геометрией и зачатие при закрытой матке – медициной. Устарел батюшка, а держался крепко...

Г. Новиков

Газета «Красный Горняк», 17 червня 1927 р.

Документ № 99

З листа до завідуючого відділом культів при Криворізькому окрвиконкомі від адмінвідділу НКВС.

27 серпня 1927 р.

Тасмно

Тов. Абрамчук!

1. Ваше розуміння інструкції НКВС за № 70 неправильне: коли службовець культу переїздить з даної округи в іншу на постійне проживання, Окружний адмінвідділ мусить надіслати до Окружного адмінвідділу тієї округи, де він буде постійно мешкати, облікові картки і повідомити про цей переїзд НКВС...

2. Антиміс – є річ культового майна, і тому його треба записати до загального списку цього майна: отже, антиміс може передаватись у користування

п'ятидесятки релігійного об'єднання разом з усім іншим культовим майном; в разі небажання громади передати антиміс в користування п'ятидесятки, якій передається все культове майно, винних в цьому особисто притягати до судової відповідальності як за схованку культового майна.

3. В даний час Адмінвідділ НКВС переглядає звітність по підвідділу Культів, так що протягом ближчого місяця ви отримаєте від НКВС нові інструкції в цій справі; поки залиште попередній порядок заповнення облікових карток релігійних громад в райадмінвідділах.

4. Ваші інформації про поліпшення роботи по культух та про церковну ситуацію в Кривому Розі приймаємо до відома.

Начальник Адмінвідділу НКВС
/підпис/ Шевський
Експерт/підпис/Обинський
ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 967, Л. 22.

Документ № 100

З циркуляру НКВС УРСР про передачу державним організаціям майна закритих церков.

1 серпня 1928 р.

До всіх окрадмінвідділів.

НКВС УРСР пропонує при реалізації культового майна з ліквідованих молитовних та самих молитовень, додержуватись такого порядку:

1. Всі речі культового майна з коштовних (дорогоцінних) металів передаються до державного сховища НКФ.

2. Всі речі культового майна з міді, польського срібла та інших кольорових (недорогоцінних) металів передаються через відповідні виконкоми

«Комцветфонду» (комісія для утворення спеціального фонду фінансування металургії кольорових металів при Президії Вищої Ради Народного Господарства, згідно постанови ЦВК і РНК з 18 січня 1927 р. (3.3. СРСР, 1927 р. № 6, арт. 55) та обіжника НКЗС з 25 липня 1927 р. № 560).

3. Всі речі культового майна історичної, мистецької та археологічної вартості передаються до відання відповідних державних музеїв, що у відданні Головополітосвіти НКО.

4. Всі речі так званого священного характеру (свячені), приміром: ризи, коровги, покрівниці тощо передаються в користування п'ятидесятки релігійної громади, що в її віданні є суміжний молитовний будинок відповідного культу для перенесення в цей будинок, де їх потрібно включити до загального інвентарного списку культового майна.

5. Всі речі культового майна обіходного характеру (меблі, килими і т.п.) належить зараховувати до державного фонду і реалізовувати згідно арт. 11 постанови ЦВК і РНК СРСР з 11 червня 1926 р. «Про вивласнення державного майна»...

6. При реалізації закритих молитовних будинків треба насамперед встановити технічну непридатність шляхом складання відповідного акту технічного огляду будинку комісією у складі представників Адмінвідділу, Фінвідділу, від місцевого (комунального) господарства, а так само представників Окрмузею та груп віруючих, що в їх користуванні був зазначений молитовний будинок. Увага: на обліку місцевих виконкомів є лише такі молитовні, що не є у віданні музейних органів, а так само

не використані Окрвиконкомом для культосвітніх потреб (шкіл, клубів, читалень і т.п.).

7. Коли технічну непридатність даного молитового будинку встановлено, згідно зазначеному в артикулі 6 цього об'їжника актом огляду комісії, тоді реалізація цього будинку проводиться згідно з артикулом 9 постанови ЦВК й РНК СРСР з 11 червня 1926 р. (З.З.СРСР, 1926 р. ч. 42 арт. 305) з тим, що одержані від продажу його кошти поступають на прибуток місцевих рад за належністю (згідно з арт. 15 цієї ж постанови).

Народний Комісар Внутрішніх Справ /підпис/

Член Колегії НКВС /підпис/

Начальник Адмінвідділу /підпис/
Барабаш

ЦДАВОВУ, Ф. 5, Оп. 2, С. 947, Л. 11.

Документ № 101

Зі статті «Походом ідемо проти вікового ворога».

Зріст безвірництва – здебільшо стихійний – ні в партосередках, ні в клубах, ні в хатах-читальнях, ні в комсомолі не налагоджено систематичної антирелігійної роботи. «Сонне царство» прокидається, як звичай, два рази на рік – на великдень і на різдво.

Єдине добровільне антирелігійне товариство – спілка безвірників – за таких умов не може перетворитися на масову організацію, що здатна була б протиставити свій вплив релігійному натиску. Кампанії повинні тільки заострювати найударніші моменти в послідовній систематичній роботі.

Отже, враховуючи всю складність сучасної політичної обстановки, всю

загостреність класової боротьби і одвертий наступ глитаїв, ми повинні налагодити планову, повсякденну боротьбу з релігією.

Газета «Черволий Гірник», 22 грудня 1928 р.

Документ № 102

Зі статті «Релігія та горілка ворог культурної революції».

Піп та шинкар з давніх-давен були ворогами всілякої культури і всякого прогресу. Релігія та горілка стоять і тепер упоперек дороги культурної революції...

Піп (релігія) та горілка (пияцтво) затримують господарський та культурний розвиток не тільки поодиноці, але й спільно, допомагаючи один одному. Релігія плодить пияцтво, пияцтво підтримує релігію. Найжорстокіше пияцтво, найтриваліші прогули бувають після «святих» празничків. Пияцтво, обжорство, бешкетні, нахабство, венеричні хвороби, побої по селах – все це супутники релігійних свят, що їх влаштовує «свята» церква. З другого боку, церква не відстає від горілки – релігія затуманює свідомість людини, принижує її культурний рівень: замість розумних та здорових (культурних) розваг, затуманений релігією п'янюга просуває руку до чарки.

Спільними зусиллями релігія і горілка боряться проти культури.

Газета «Черволий Гірник», 23 грудня 1928 р.

Документ № 103

Зі статті «За новий побут проти п'яного Різдва».

Настала чергова божа комедія – «Різдво Христове». Святий агітпроп буржуазії – церква готується до пиш-

ної «служби божої».

Різдво – це одна з найбільших попівських агітаційних кампаній. Як і всі попівські кампанії – різдво має чіткий політичний зміст... Скорися, кинь класову боротьбу і всі думки про неї, «возрадуйся» невідомо з чого й лізь у пащу капіталу та його прихильників. В цьому гасло християнського миру; у заклику до відмовлення від класової боротьби – центральна політична ідея різдва...

Видушини – обжорство та пияцтво. Будь ласка, розважайтеся! В якому хоч християнському селі панує трійця: бог, горілка і матюки.

Організаторів християнських свят – буржуазну владу робітнича маса вигнала 11 років тому. Але залишився ще попівський апарат, до якого маси звикли й який орудує під час свят. Залишилась непманівська та глитайська буржуазія, яка бореться за вплив на маси та керує попівською роботою...

Свята підривають народну силу, підривають господарство країни.

Свята руйнують радянську людність, п'яним чадом заливають культурні прагнення.

Свята точать і родинний побут, заносячи сюди численне лихо.

Боротьба проти цих днів «дива», народного одуріння та попівської пропаганди – найважливіше завдання нашої громадськості. До цієї боротьби треба прилучити широкі маси трудящих.

Треба широко розгорнути кампанію за перетворення свята на розумний відпочинок.

Тільки так ми зможемо викорчувати з нашого побуту гнилі пні релігії.

За новий побут! За культурну революцію!

Газета «Червоний Гірик», 25 грудня 1928 р.

Документ № 104

З доповідної записки ЦК КП(б) У про діяльність релігійних організацій.

Березень 1929 р.

Було констатовано, що поруч з процесом відходу від релігії значних шарів трудящих, ми маємо політичний процес активізації релігійного апарату, який, опираючись на куркульські верстви населення на селі і непманські – міста, почали поширювати свій вплив на селянські маси, а в місті – на частину робітників. Релігійний апарат удосконалив методи і зміст своєї пропаганди, застосовує допоміжні організаційні форми (різні гуртки, сестринства тощо) та навіть намагається посісти позиції наступу на ідеологічному фронті (поширення видавничої діяльності, зміцнення ідеологічної підготовки свого активу тощо). Одним з елементів пристосування релігійників – є їх намагання мобілізувати маси, проголошення лояльності до Радянської влади.

Ми можемо додатково встановити таке:

По-перше. За останні місяці маємо абсолютне збільшення кількості випадків відкритих та прихованих виступів релігійних організацій та їх активу в купі з куркульсько-непманськими елементами проти політики партії. Усі ці прояви зростання активності релігійного апарату відбуваються рівнобічно з нашим тиском, що все підсилюється на капіталістичні елементи і є ні що інше, як форма протидії цих елементів. Та-

ким чином... релігійний апарат, що являє собою єдино можливу в наших умовах антирадянську організацію, все виразніше входить в роль організаційного оплоту контрреволюційної пропаганди в нашій країні, перетворився в своєрідну партію куркульства. Цю роллю в сучасний момент виконують всі без виключення релігійні осередки в незалежності від того, до якої саме релігійної течії належить саме цей осередок, в незалежності від того, яку позицію у відношенні до Радянської влади проголошує офіційно релігійний центр. Від цієї подвійності (лояльні декларації синодів, з'їздів, ворожі виступи агентів, що ведуть релігійну пропаганду) діяльність релігійних організацій набуває особливо шкідливого характеру.

По-друге. За останні місяці все виразніших форм набуває зворотній процес виживання масами релігійності. Цей процес відбивається: а) в піднесенні зацікавленості з боку передових і в тому числі досить широких мас робітництва й селян до справи активної боротьби з релігією і її формами (наприклад, спілка Безвірників збільшилась з 50 до 160 тисяч);

б) в підтримці громадського руху на користь закриття молитових будинків (за 1928 і I квартал 1929 року закрито більш як 130), при чому, в кампанію по закриттю молитових будинків була втягнена велика кількість трудящого населення – майже у всіх містах України, а так і в багатьох селах під час перевиборів рад було внесено до наказів вимоги закриття молитовень;

в) в відмові від святкування релігійних дат (наприклад Різдва), зростанню відмов з боку селян приймати

дома попів;

г) в відмові робітничих колективів обслуговувати потреби релігійних організацій (друкування релігійних видань, ремонт церков, надання молитовням електроенергії тощо);

д) в подальшому зниженні в селах кількості релігійних обрядів, що виконуються при народженні, весіллі та похороні.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2917, Л. 75.

Документ № 105

З доповідної записки ДПУ про пасхальний антирелігійний карнавал.

28 травня 1929 р.

Вночі под Пасху Союзом Безбожників і комсомольськими організаціями, почти повсеместно були устроєні антирелігійні карнавальні шествія. Благодаря недостаточной організації все эти карнавали прошли очень бледно, при незначительном количестве участников. Карнавали вызвали резко отрицательное настроение и не только среди верующих, но и среди служащих, интеллигенции и небольшой части рабочих.

Со стороны участников карнавалов зарегистрировано несколько случаев хулиганских выходок по отношению к верующим, как-то: бросание горящих ракет в толпу молящихся, устройство танцев в церковных оградах.

Основная масса верующих расценивает карнавал, как открытое выступление властей против религии и незаконное хулиганство, до сего времени строго пресекаемое. В карнавальцев бросали камни, песок, ругали их площадными словами и т.д. Некоторым

участникам карнавала разбили головы.

Участие в карнавалах еврейской молодежи повлекло за собой активную антисимитскую агитацию со стороны верующих. Священники утверждают, что Соввласть ошиблась, организовавшая карнавалы, так как они дали обратные результаты, вызвали небывалый подъем религиозности в массах. Еврейская верующая масса так же отрицательно отнеслась к устройству карнавалов, опасаясь, что эксцессы могут перейти в погромы.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2994, Л. 23.

Документ № 106

**З доповідної записки ДПУ про
ексцеси на релігійному ґрунті на
Україні за травень-червень 1929
року.**

Липень 1929 р.

В селе Березовка Криворожского округа милиция по поручения Окротдела ГПУ арестовала попа, бывшего петлюровца Колоса. После увоза попа из села, верующие, преимущественно женщины, в количестве до 300 человек подались к сельсовету и требовали освобождения попа. Из сельсовета силой был вытаснен во двор председатель и дежурившие там комитетчики. В толпе были выкрики: «Бей председателя, коммунистов, комсомольцев!» «Дайте знать другим селам! Пусть соберется побольше людей – освободим батюшку!»

По делу арестовано 8 человек.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, с. 2994, Л. 160.

Документ № 107

**З доповіді ДПУ про вплив
священослужителів в
Криворізькому окрузі за III квартал
1929 року.**

Жовтень 1929 р.

Пассивность, наблюдающаяся в работе Союза Безбожников, на руку полам, которые, пользуясь упадочным состоянием культурно-просветительной работы, удачно конкурируют с Союзом Безбожников. Они привлекают селян в церковные хоры, устраивают различного рода богослужения, при чем, агитаторы, обходя дворы, настойчиво агитируют за вступление в их общину.

ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, С. 2994, Л. 65 зв.

Документ № 108

Зі статті «Діти матимуть клуб».

Ми, група гданцівців, зачитавши в «Червоному Гірнику» дописа про передачу приміщення Миколаївського собору для дитячого загальноміського клубу, приєднуємося до думки освітян, що підписали цього листа.

Вважаємо за вчасне припинення будь-яких бемкань і вимагаємо негайно дзвони передати індустрії на потреби електрифікації та на тракторні колони, а приміщення собору – дітям та їх клубу.

Підписи: Л.Кривошеев, В.Орел, А. Сучимка, Б. Апанащенко, К. Гукалов та інші (всього 41 підпис).

Газета «Червоний Гірник», 26 листопада 1929 р.

Документ № 109

З листа Криворізького окрадмінвідділу до НКВС.

5 грудня 1929 р.

Тасмно

Криворізький Окрадмінвідділ по

справах культу просить терміново дати розпорядження щодо реалізації культмайна з переданих молитових будинків під культпросвітні установи, а саме:

1. Чи можна давати безкоштовно ризи та інше облачення драматичним гурткам, продавати так як з публічних торгів чи ні.

2. Куди передавати різну меблю, як то: шафи, столи та інше.

3. Чи можна продавати Утильзбору всю церковну бібліотеку, яка не має історично-художнього значення.

4. Що робити з іконами, коли немає другої рельгромади для передачі.

5. Куди поступають кошти, виручені від продажу культмайна, дзвонів і т. і., чи на бюджет ОАВ, чи тій сільраді, де зачинає молитовня.

6. Чи виплачує Рудметалторг повну вартість за дзвони, чи 5 %.

Начальник Окрадмінвідділу/підпис/Вільчинський.

Інспектор культів/підпис/Скрипник.

ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп 7, С. 173, Л. 77.

Документ № 110

З рубрики «У наступ на класових ворогів у ризах».

Куркулям не повезло.

В с. Лозоватці Криворізького району було зроблено перепис релігійників та антирелігійників. Під час перепису куркулі та їхні прихвостні агітували селян, щоб вони не давали своїх підписів. Але з перепису вияснилось, що релігійників на 8-й дільниці села в 1928 році було 150, а тепер лише 50.

Дарма агітували куркулі та їхні прихвостні, біднота та середняки ухвалили передати церкву під будинок

культури.

Прискорити відбирання церкви.

Ми, учні 3-ї групи «А» 1-ї трудшколи, вимагаємо від міськради прискорити темп закриття Миколаївського собору і передачі церкви під дитячий клуб.

Ми заявляємо, затемнити вже годі нас та трудящий люд м. Кривого Рогу. Всякі відволікання цього питання є недооцінка всіх можливостей культурно-го будівництва нашої країни.

34 підписи.

Газета «Червоный Гірник», 12 січня 1930 р.

Документ № 111

З рубрики «Релігія – ворог соціалістичного будівництва».

За гарним прикладом дітей.

В с. Михайлівці Казанківського району за ініціативою комсомольського осередку піонери організували антирелігійну демонстрацію.

З гаслами та плакатами піонери з учнями пройшли всі вулиці з вимогами – «Віддайте приміщення церкви під семирічку!», «Церковні дзвони – на індустріалізацію!» На майдані відбувся мітинг комсомольців, піонерів та школярів. Мітинг дітей залучив до себе батьків, що підписались про передання приміщення церкви на школу, а дзвони – на індустріалізацію, на мітинзі ухвалили ходатаювати перед ВУЦИКом про затвердження їх вимог.

Орко Будяк.

Газета «Червоный Гірник», 5 лютого 1930 р.

Документ № 112

З рубрики «Церкви – трибуни контрреволюції».

Церква на замку.

На Вознесенськiм майданi м. Кривого Рогу є церква. Попи відмовились в нiй правити «службу божу». Вони заявили, що вже прийшов край релiгiйному дурману.

2 лютого, коли бабусi прийшли помолитися богу, то побачили великий замок на дверях. Покрутили головами старi бабусi та й пішли додому. Думають, де ж попи? Де наші святителi? Церква просить, щоб її зачинили.

Газета «Червоий Гiрник», 28 лютого 1930 р.

Документ № 113

З обiжника НКВС «Про реалiзацiю культового майна з закритих молитовень».

6 березня 1930 р.

Таємно

Щоб упорядкувати справу з культовим майном з коштовних (дорогоцiнних) металiв, другоступеневого лому кольорових металiв тощо Адмiнуправлiння НКВС пропонує прийняти до керiвництва таке:

I. Всi позолоченi речi (iкони, iконостаси тощо) в закритих молитовнях передати Московськiй Утильзаготконторi № 1 (м. Москва, пл. Олександрiвська, 94), повiдомивши його про наявнiсть таких речей поштою.

II. Коштовне начиння з дорогоцiнних металiв (платина, золото, сiрблo) передається з закритих молитовень до державних сховищ.

III. Кольоровi метали, а саме: дзвони, пiдсвiчники, канделябри тощо з закритих молитовень передаються Рудметалторгу по цiнах, що передбаченi в листi Адмiнвiддiлу з 4 сiчня 1930 р. № 313, розiсланому всiм Окрадмiнвiддiлам.

IV. Речi так званого священного характеру (ризиди, корогви, покривницi тощо), крiм тих, що їх не беруть на облiк (антимiси, ритуально-сакральнi речi, дароносицi тощо) передаються органiзацiям Держторгу, згiдно цiлком таємного листа вiд 12 грудня 1929 р. число 4313/313.

V. Культовi речi, а саме: iкони, iконостаси тощо, що не мають iсторико-мистецькoї цiнностi, з закритих молитовень передаються до вiдповiдних сховищ i, якщо їх не можна використати для будь-яких потреб, – знищувати сплановано, (але ж цю роботу проводити так, щоб це не ображало почуття вiруючих).

VI. Майно обiходного характеру (меблi, килими тощо) належить захищувати до державного фонду i реалiзовувати згiдно з п. 11 Постанови ЦВК i РНК СРСР з 11 червня 1926 р. «Про вивласнення державного майна» (З.З. СРСР 1926 р. ч. 42, арт. 305).

Увага: речi, якi не можуть реалiзуватися через їх непридатнiсть або коли немає покущiв, можуть переходити на громадськi потреби.

VII. Культове майно iсторичної, мистецькoї та археологiчної вартостi передавати до вiдповiдних державних музеїв i у вiддiл Головополiтосвiти НКО.

VIII. Всi вищезгаданi речi (крiм iсторичних, мистецьких, археологiчних виробiв) передавати до вiдповiдних органiзацiй за плату по згодi Окрадмiнвiддiлу з цими органами.

IX. Цей обiжник видано на пiдставi Постанови РПО СРСР з 5 липня 1929 р. «Про використання другоступеневого лому кольорових металiв» (опублi-

ковано в газеті «Економическая Жизнь» за 23 липня 1929 р. та 3.3. СРСР, 1929, ч. 46, арт. 405).

Заступник Наркомвнудсправ/підпис/ Яхимович

Заступник Начадмінвідділу управління НКВС/підпис/Олійник
ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 7, С. 173, Л. 52.

Документ № 114

З листа Держторгу УРСР до адмінвідділу Криворізької міськради.

9 березня 1930 р.

...Євангелії в оригінальних оправах ми цінуємо від 2 до 10 крб., інші священні книги на російській та єврейській мовах покупаємо як макулатуру на віс...

Голова Правління/підпис/Берлін
Заступник Голови Правління/підпис/Макаренко
ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 7, С. 173, Л. 47.

Документ № 115

Із заяви віруючих громади с. Мусіївка до Криворізького окружного адмінвідділу с проханням не закривати церкву.

20 березня 1930 р.

... Ніхто з членів общини на закриття 20 березня 1930 року згоди не давав, а проте – церкву закрили, та ще й як закрили – скільки надруганія було, скільки коштунства, то цього не можна й розказати. Закрили її чужі люди, що до релігії і нашої общини зовсім не причасні. Збирали вони підписи на дальніх рудниках і в конвойних, і в службовців, і з штундів, і по школах у дітей та у таких, котрі ще не можуть

розрізнити правої руки від лівої, і це все було фіктивно, бо дітям добавляли годків, щоб були дійсні, ще й ходили у Гейківську школу одбирать підписи.

Прийшли недобрі люди із ломами та сокирами і давай громити нашу святиню, поламали і потрошили геть все чисто, додумалися до того, що політрук Кушпіль надів на начальника ДОПРу Андреева ризи святі – хіба це не коштунство? Як тільки і наші дивились на таке глумління? Люди наші до того залякані то Соловками, то Мурманами..., що бояться й слово сказати про церкву, щоб їх не займали.

Як прийшло діло, щоб зняти хрест із церкви, політрук Кушпільев пропонував громадянам зняти хреста, а громадяни, щоб отчипитися від них, сказали Кушпільеві, щоб він сам зняв, той розбувся, поліз на церкву й скинув хреста на землю так, що той аж на куски розбився, а замість хреста повісив червоний прапор – воно прапор гарна штука, тільки не на церкві. А то прапор повісили на церкві, а дзвони забрали до ДОПРа і тепер у нього там дзвонять, – серце наше кров'ю скипає, як почуємо усякдень того дзвона, – це знущання над нами. Ще й ікон святих не відчипили, як із церкви зробили клуб, откривали так: прийшов у церкву Кушпіль із красноармієм, накликав туди дітей і давай грать, а діти танцювали кругом стовпів, що є у церкві. Дивлячись на це, один розумний чоловік спитав у Кушпільа, хіба це культура? А той відповідав: «Та на перший раз буде гаразд».

У Мусіївці дворів 70, є два червоні кутки, приміщення просторі, а у ДОПРа є постійний клуб – чоловік на 30. Просимо і молмо кого слід, оддайте

нам церкву. Це зосталася одна наша утіха, не однімайте її у нас.

Просителі.

20 березня 1920 року.

ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 7, С. 382, Л. 29.

Документ № 116

З листа адмінвідділу НКВС до начальника криворізької міліції.

29 березня 1930 р.

На Ваше прохання пояснити Вам як реалізовується культмайно з закритих молитовень та куди здаються кошти від реалізації культмайна ЦАУ НКВС пояснює: культмайно суто релігійного характеру: Тори, ризи, покривниці тощо можна здавати Держторгу, якщо не буде бажаних віруючих з інших молитовень взяти до культмайна.

Культмайно обіходного характеру реалізується, а кошти передаються на культурні нужди місцевого району.

Увага: Коли культмайно обіходного характеру за відсутності покупців не може реалізовуватись, можна передавати до шкіл або іншим культурним установам.

Заступник Начальника Адміністрації/підпис/ Шишкін

Інспектор Культів/підпис/ Кузнецов

ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 7, С. 173, Л. 4.

Документ № 117

З доповідної записки голові окреиконкому від члена ОВК Шерстюка А.Г.

30 березня 1930 р.

По дорученню ОВК від 23 березня 1930 року розібрав справу з зачиненням церкви в селі Мусіївці...

З'ясував наступне:

1. Ініціатором по відбиранню церкви був осередок воєвоєничих безвірників, який організував біля себе незаможного-середняцький актив, головним чином членів колгоспів... Одночасово розпочався збір підписів серед віруючих селян про відбирання церкви.

Також було обговорено питання про відбирання церкви на зборах комсомольського осередку, гуртках безвірників, на зборах созів, артілей, комуністів, кущових зборів членів союзів та артільних зборів жінок та конвойної команди. На всіх зборах було узвалено відібрати церкву під клуб.

2. Кампанія по закриттю церкви велась з грудня 1929 по лютий 1930 року, яка закінчилась мітингом в селі Мусіївці, на котрому було присутніх 300 чоловік, де було узвалено зачинити церкву та обрати комісію у складі семи осіб для опису та ліквідації церковного майна.

3. Комісія після опису церковного майна передала його в райадмінвідділ, який, в свою чергу, по розпорядженню окружного адмінвідділу здав його Госторгу.

4. Відбирання церкви через райадмінвідділ – президію РВК, ОВК та ВУЦВК не було оформлено та й не вжито заходів для своєчасного інформування.

5. Користуючись з того, що відбирання церкви не оформлено, благочинний міста Кривого Рогу та піп Зінчевський (отець Петро) розпочали вести кампанію серед селян, які приходили на сповідь в Миколаївську церкву, про можливість та необхідність відчинити церкви знову, що церква взята злочинно, без відома вищестоячої влади міс-

цевими законопорушниками і, що її хоч і пізно, але можна відібрати назад. Агентом по проведенню роботи по поверненню церкви була Суботіна Афанасья, 68 років, яку отець Петро послав за порадою до благочинного. Благочинний дав раду як можна повернути церкву, надіслав Суботіну Афанасью до отця Петра, щоб останній написав заяву. Отець Петро написав заяву та направив Суботіну знову до благочинного. Благочинний дав раду як треба збирати підписи. Суботіна Афанасья, приїхавши в село, приступила до збору підписів.

6. Списки складали не під гаслом «хто хоче повернути церкву – підпишуй, а, головним чином, під гаслом «хто віруючий – підпишуй». В підтвердження цього викликані підписавши листи громадяни Задорожній, Задвірний, Кузнецов, Тупченко та інші кажуть, що їм церква не потрібна, вони можуть молитись і вдома і що вони підписались в тому, що віруючі.

... Крім того голова двору записував всю сім'ю без згоди її членів. Особливу ініціативу в цій справі проявили родичі розкуркулених, які позаписували в списки членів родин, котрі сидять в БУПРі, а то одна і та ж особа підписувалась двічі. Взагалі підписів по поверненню церкви мається близько сотні.

Підписів про зачинення церкви більше 300, що становить 63 % віруючих, та як урахувати присутніх на мітингу 300, які винесли рішення про зачинення церкви, то звідци видно, що більшість селян активно стояли за зачинення церкви.

Крім того комісія рахує необхідним зазначити, що церква стара і без капі-

тального ремонту грозить обвалом.

Висновки:

1. Церкву забрали не на підставі закону, закон про зачинення церкви порушено.

2. За зачинення церкви висловились більшість селян.

3. За повернення висловились меншість, члени колишніх зажиточних та куркульських родин, старух та частина підписів записана штучно.

4. Церква стара і потребує ремонту.

5. Все забране в церкві майно здано в Госторг та Госбанк.

Виходячи з вищесказаного комісія вважає:

1. Прохання більшості громадян Мушіївської сільради про зачинення церкви задовольнити. Церкву в селі Мушіївка зачинити, про що прохати ОВК підняти клопотання перед ВУЦВК.

2. Сільським організаціям піднести масову роз'яснювальну роботу, щоб розбити попівську агітацію, яка шляхом організації куркулів, використовуючі темні елементи села, головним чином жіноцтво, підбурює його на боротьбу за церкву.

член ОВК/підпис/Шерстюк

члени комісії/два підписи/.

30 березня 1930 р.

ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 7, С. 382, Л.Л. 29-30.

Документ № 118

З обіжника НКВС до всіх окрлітів.

Березень 1930 р.

Укрголовліта пропонує Вам провести перевірку всіх бібліотек та книжкових скарбів при церковних громадах.

При цьому треба користуватись такими положеннями:

1. Вилучити всю літературу нерелігійного змісту і, якщо вона може бути використана в других бібліотеках, передати її до культмасових бібліотек.

2. Залишити по церквах також ту літературу, що необхідна для виконання релігійних культів.

3. Решту релігійної літератури сконцентрувати в спеціальному приміщенні по виборі Окрліту (краще при місцевому музеї або окружній бібліотеці) і перегляд її доручити компетентній комісії із спеціалістів і представників окружної філії «Войовничий Безвірник», Окрпарткому ПК ДПУ і Головліту.

Примітка: ...в). внаслідок великого попиту на релігійні книжки за кордоном частину виділити до експортного фонду. г). решту книжок, що не являють собою ніякої цінності здати на паперові фабрики, згідно існуючих правил, після детального перегляду...

ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 7, С. 173, Л. 45.

Документ № 119

Зі статті «Наступ на релігію не послаблювати».

До пасхи залишилось вже мало часу. Клуби, осередки «Войовничих Безвірників» ще нічого практичного не зробили, щоб зірвати машкару з ворога, що ховається за релігійними завісами.

Окремі керівники культурних установ навіть мають шкідливу думку про антипасхальну кампанію: «У нас, мов, всі безвірники, виробництво соціалістичне, а тому зайве проводити антипасхальну кампанію». Це не що інше, як недооцінення антирелігійного фронту. Таке розуміння посилює релі-

гійність, дає можливість релігійним і сектантським організаціям посилювати свою роботу.

На таке примиренство треба спрямувати вогонь. На релігію треба наступати. Релігійні організації – це організації, що тягнуть назад, вони нам ворожі. А тому, наступ на релігійників ні в якому разі не послаблювати, а рішуче наступати. Водночас вести рішучу боротьбу з перекручуваннями на антирелігійному фронті... Готуючись до антипасхальної кампанії, не слід чекати до самого дня пасхи і тоді по-парадному констатувати, що пасха – це дикунство. Треба проводити систематичну планову роботу серед робітників, доводячи їм на практиці, як релігія пригноблює, запаморочує мозок людини безглуздям.

Також підрахувати серед трудящих ті збитки, що дає релігія виробництву, як вона притупляє свідомість робітників.

Організовувати дитячі демонстрації, карнавали проти релігії – ворога п'ятирічки.

Всі в похід проти релігії! Жодного прогулу в дні пасхи не повинно бути.

Зотович

Газета «Червоний Гірник», 11 квітня 1930 р.

Документ № 120

З протоколу наради в Криворізькому окрвиконкомі у справі концентрації архівів та друкованих матеріалів.

17 травня 1930 р.

Слухали:

1. Про концентрацію архівів та друкованих матеріалів.

Ухвалили: Увесь архівний матеріал

та друковані книжки з закритих моливень поступають виключно у відання Округового Архіву.

ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 7, С. 173, Л. 38.

Документ № 121

Зі статті «Віддайте Миколаївський собор дітям».

Робітники шлаково-цегельного заводу вдруге надіслали свою резолюцію міськраді. Вони оголосили себе добровольцями й попросили доручити їм знімати церковні дзвони.

Міськрада мовчала. Не сприймала, не відчувала вимог робітників і службовців, не спромоглася прочитати тих вимог, на замащених, іноді мастилом, іноді червоною рудою списках.

А дзвони бевкали і бевкали – зранку і ввечері.

Купи списків наростали на столах міськради, купи вимог, що зливалися в одну вимогу:

Дітям – клуб, дзвони – на індустріалізацію.

А там традиційна чумацька повільність, – позіхаючи палила цигарки, вгорталась димом і, скося позираючи і риплячі, їхала повз купи списків.

Під бевкання дзвонів зросли вимоги окрнарди робселькорів окрпрофради. Держинська райрада безвірників запитувала, спілка робос запитувала, під натиском працюючих мас, а «чумацькі традиції» міськради продовжувались:

– Не спішіть... хіба приспичило?..

Багато пройшло часу... Не витримав і віз міськради... кількох тисяч підписів, що в візерунках літер ховали рішучу, важчу від чумацької солі, вимогу.

Хоч через два місяці, а відчула міськрада таку вимогу й 27 січня пише папірці до окрвиконкому та Адмінвідділу. Адмінвідділу сповіщалося, що міськрада приєднується до вимог працюючих і ставить питання перед урядом про відібрання церкви, а тому подає матеріал для остаточного оформлення.

ОВК сповіщалося, що міськрада погодилась з вимогами працюючих і ставить питання перед Урядом про відібрання церкви.

25 лютого Держинська райрада СВБ надіслала доповнюючий матеріал до міськради, з проханням повідомити про наслідки...

2 березня міськрада запитує Адмінвідділ...

Не можна довести, що саме вплинуло й на кого у справі відібрання Миколаївського собору.

Треба тільки констатувати, що ні політосвіта, ні міськрада, ні Адмінвідділ, ні Окрвиконком не знають де списки, де протоколи, резолюції зборів щодо відібрання зазначеного собору. Політосвіта припускає, що підписів було тисяч до десяти...

Невже ці «належні» установи та організації вважають за «перекручення» вимоги тисяч і тисяч пролетарів міста відібрати церкву від двох десятків стариків і передати її для дітей.

Висновок від цього ще не зроблено, просто нічогосінько, щоб здійснити вимоги працюючих міста.

Від такого ставлення до вимог працюючих тхне опортунізмом.

Дзвони бевкають обридливо й довго.

Вимагаємо здійснити прохання

працюючих.

Церкву – відібрати.

Дзвони – на індустріалізацію.

Микола Олійник.

Газета «Червоний Гітлик», 9 серпня 1930 р.

Документ № 122

Зі статті «Дзвони на індустріалізацію».

Уся маса пролетарів подала свій голос про зняття дзвонів з Криворізької церкви, що міститься у самому центрі. З надзвичайним піднесенням підхопили пролетарі ініціативу усіх шкіл про закриття Миколаївської церкви. За зняття дзвонів подало підписи 13 тисяч пролетарів. Але через надання уваги поточним бойовим кампаніям, кампанія за зняття дзвонів на деякий час була трохи зменшилась.

Та зараз до редакції надходять щодня вимоги нових і нових колективів пролетарів за зняття дзвонів. У своїх вимогах трудящі Кривого Рогу пишуть:

Ми не раз заявляли про потребу зняття дзвонів з усіх церков. На частині цих розплідників темряви та омани вже знято дзвони, а деякі приміщення передано під школи, будинки колективіста тощо. Але досі чомусь продовжують бемкати дзвони на Миколаївській церкві. Ми ще раз нагадуємо про свої вимоги і вимагаємо від органів влади негайного зняття дзвонів...

Газета «Червоний Гітлик», 2 грудня 1930 р.

Документ № 123

Зі статті «Тисячі тон металу гине на дзвінницях...»

Міськрада повинна поставити питання перед відповідними органами

про негайне зняття з дзвіниць дзвонів, усіх до одного. Кожний кілограм металу треба використати за призначенням, а не для оману трудящих. Вимагаємо від міськради негайних заходів.

Тепер, коли ворог роздзвявив свою пашу, коли загроза війни збільшується з кожним днем, робітники подали свої вимоги зняти дзвони і перелити їх на потрібний країні метал. І зараз ці вимоги остаточні. Ніяких відстрочок. Дзвони треба негайно зняти і віддати нашим велетням-завам для переробки...

Ми вважаємо за неприпустиме, щоб тепер, коли країні портібен метал, коли для справи революції цінна кожна варганка, кожна чущка, щоб на дзвінницях пропадало тисячі тон потрібного нам металу.

Робітники, трудящі маси вимагають зняти дзвони.

Дзвони будуть зняті!

Переможець.

Газета «Червоний Гітлик», 3 грудня 1930 р.

Документ № 124

З рубрики «Трудящі маси вимагають».

Негайно зняти дзвони.

Тоді, як по країні лунають непереможні пісні індустрії, темні сили оманої релігії домагаються скористатися з темряви, що ще панує над часткою людності, і цим самим прислужитися світовому імперіалізму. Для цього використовуються церкви, зокрема, дзвони.

Ми, робітники та службовці будівництва Укржитлоспілки, вимагаємо від органів влади негайно зняти дзвони з усіх дзвіниць. Дзвони в церкві, що

міститься у самому центрі Кривого Рогу, вимагаємо зняти негайно.

Збори робітників та службовців.

Нам потрібен кольоровий метал.

Ми, робітники деревообробної фабрики, докладаємо всіх сил на виконання покладених на нас нашою п'ятирічкою обов'язків. Ми використовуємо з особливою бережливістю кожен дошку, кожен цвяшок тощо. Ми розуміємо, що для поширеного будівництва соціалізму потрібен метал.

Ми заявляємо свій категоричний протест проти того, що й досі висять на дзвінницях дзвони. Вимагаємо негайно зняти всі до одного дзвони з усіх дзвіниць. Протягом трьох днів треба зняти дзвони з Миколаївського собору.

Кольоровий метал, вилитий заводами експлуататорів-капіталістів у знаряддя омиани трудящих – дзвони, треба негайно перелити на метал, потрібний для соціалістичного будівництва.

Ми певні того, що всі трудящі Кривого Рогу та всього району ще раз подадуть свій голос про зняття дзвонів. Це також буде відповіддю міжнародному імперіалізму на його вилазки.

Робітники деревообробної фабрики.

Газета «Червоний Гірник», 5 грудня 1930 р.

Документ № 125

Зі звернення Криворізького міського партійного комітету до партійних, профспілкових і комсомольських організацій.

14 грудня 1930 р.

Надходить різдвяне свято, що має викликати підвищення активності в церковників та релігійників...

Різдвяне свято в поточному році – є лише чергова кампанія класового воєнства проти основних чергових заходів компартії та радянської влади. Глитай, спекулянт, прогульник і шкідник разом з попівством під маркою релігії силкуватимуться негідними способами стати на заваді нашим заходам, що зараз пролетаріат СРСР проводить в життя в спосіб посиленого соціалістичного наступу.

Класові вороги, під машкарою релігії намагатимуться використати різдво для збільшення плинності робочої сили на виробництвах, дезорганізації виробництва, збільшення прогулів, агітації за дрібнобуржуазну зрівнялівку тощо. Агітуючи за святкування різдва проти соцбудівництва наші класові вороги подають руку міжнародній контрреволюції, що готує збройну навалу на СРСР – гартовану цитаделю пролетаріату цілого світу.

Особливо слід сподіватися на ворожу агітацію від релігійників проти успіхів соцбудівництва на селі, проти зміцнення й зростання колгоспів, проти машинізації й хліборобства, проти хлібзаготівель, проти зростання культурного й нового побуту на селі...

Ще більше впертості в боротьбі за високі темпи будівництва соціалізму, зокрема, нашого Криворізького металургійного велетня, підвищуючи чимраз боротьбу з відставанням у видобутку і відвантаженні руди, дбаючи за 100-відсоткове виконання плану хлібзаготівель, за зміцнення колгоспів.

Дні 25 грудня і 7 січня – оголосимо днями вдарної праці, не допустимося жодного прогулу в дні різдва та водохрещення.

Утворимо вдарні госпрозрахункові бригади імені Войовничого Безвірника...

Геть релігійне свято – різдво!
Хай живе переможний поступ соціалізму!

Агітмас МПК
Культсектор МПР
Агітмас МК ЛКСМ
Міськрада СВБ

Газета «Червоий Гірник», 15 грудня 1930 р.

Документ № 126

Зі статті «Як ви готові до «Різдва»?

Релігія – остання підпора класового ворога. Повними виходами на роботу дамо відсіч релігійникам. Жодного прогула в день «різдва»... Райпрофрада повинна сьогодні ж кинути актив на перевірку підготовки, на посилення підготовки, для налагодження роботи по антиріздвяній кампанії. Наведене доводить, що частина профспілок очікує, що частина профспілок навіть не знає про наближення «різдва». А коли так, значить підготовка відсутня. А коли так – належна пролетарська відсіч попівсько-куркульській агітації також відсутня.

Мірою, не менше від профради, за проведення антиріздвяної кампанії відповідають самі низові профосередки, відповідають партійні та комсомольські організації. Цієї відповідальності ніхто ні з кого не знімав. Вона покладена громадсько-політичними завданнями, вона покладена з ненавистю пролетаріата до облуд релігії. «Різдво» повинно одержати гостру пролетарську відсіч, як і інші релігійні «свята». Куркульсько-попівській агітації за

святкування, їх політиці щодо зриву виконання завдань треба дати належну відсіч...

Не знати ролі релігії, не знати засобів боротьби класового ворога – значить не бути учасником боротьби пролетаріату, не бути бійцем за соціалістичне будівництво. Пролетаріатові й релігії не по дорозі!

Війна, жорстока війна релігії, війна всіляким «різдам», війна попівській агітації, натомість – вперта боротьба за виконання завдань, за наше будівництво. Така відповідь повинна бути втіленою в усю роботу, в усю підготовку до попівського «різдва».

Мих. Половецький.

Газета «Червоий Гірник», 23 грудня 1930 р.

Документ № 127

З рубрики «Тисячі трудящих вимагають».

1217 гірників Ленінської вимагають знести дзвони.

Ми, робітники Ленінської рудні вимагаємо негайно зняти дзвони Олександрівської церкви на рудні Червоногвардієць. На зборах ми обговорили, що державі зараз потрібні кольорові метали, які гинуть на дзвінницях. Дзвони треба негайно зняти.

Ми неодноразово вже ставили питання про це. Тепер ми огногосно стверджуємо свої ранішні постанови. Вимагаємо від органів влади виконати вимоги робітників.

Церква зовсім не потрібна. Нам потрібне приміщення для культурної роботи. А метал із дзвонів вимагаємо негайно передати нашим заводам.

Вознесенську церкву – під музей.

Деякий час тому робкори підноси-

ли питання на сторінках «Червоного Гірника» про відкриття у Кривому Розі музею. Музей досі був би відкритий, але за браком приміщення Криворіжжя музею не має...

Найкращим приміщенням для музею буде Вознесенська церква. Велике і світле приміщення не повинно використовуватись для розповсюдження темряви. Крім цього ця церква міститься недалеко від центру міста...

Приєднуємо свій голос.

Ми, співробітники Артемівської міліції, приєднуємо свій голос до гірників Криворіжжя і вимагаємо негайно зняти дзвони з Вознесенської, Покровської, Миколаївської та інших церков.

Газета «Червоний Гірник», 28 грудня 1930 р.

Документ № 128

Про заходи до сприяння збору металобрухту (з листа НКВС до Криворізького міськвиконкому).

Грудень 1930 р.

в). Розробити план вилучення металевих огорож, парканів та інших металевих виробів (вивіски, навіси над дверима тощо) ... в домоволодіннях, цвинтарях, базарах тощо, залишивши їх, в разі потреби, на дереві;

є). на виконання цього РВК і міськ-ради повинні видати постанову, про обов'язкову (за встановлену плату), здачу металобрухту організаціям «металолом», передбачивши в них здачу всього металобрухту, залізних металевих огорож, парканів тощо... здачу металевих хрестів на ліквідованих цвинтарях тощо.

ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 6, С. 216, Л. 108.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1918 рік

20 січня (2 лютого). РНК РРСФР прийняла «Декрет про відділення церкви від держави і школи від церкви». Опубліковано в пресі 23 січня.

Березень. Катеринославська рада прийняла рішення не святкувати Масляну «в момент, коли пролетаріат напружує всі сили у боротьбі з економічною розрухою в республіці». 1 квітня. В колективному договорі гірників Криворізького басейну з роботодавцями відмічалось, що робота в святкові дні принципово відкидається, допускається лише в особливих випадках, при оплаті в подвійному розмірі.

В 1918 році радянська влада офіційно оголосила святковими днями: 1 січня – Новий рік; 22 січня – День пам'яті про події 9 січня 1905 року; 12 березня – День скинення самодержавства; 18 березня – День Паризької Комуні; 1 травня – День І Інтернаціоналу; 7 листопада – День пролетарської революції.

1919 рік

1 січня. Директорія прийняла декрет про автокефалію УПЦ, оголосивши її незалежною і відділеною від Московського Патріархату.

22 січня. РНК України затвердила декрет аналогічний російському про відділення церкви від держави і школи від церкви, але залишила релігійним громадам право юридичної особи.

Січень. Згідно циркуляру Наркомпросу УРСР в школах Криворіжжя заборонено викладання основ релігійних вірувань, натомість введено суспільно-політичні дисципліни.

20 лютого. Згідно декрету РНК УРСР законними визнані тільки ті шлюби, які зареєстровано у ЗАГСах.

28 травня. Згідно декрету РНК УРСР релігійні обряди з масовою участю віруючих за межами «культових споруд» могли проводитись тільки з дозволу місцевої влади, за яким необхідно звернутись за 2-3 дні до проведення запланованого заходу. Влада могла заборонити акцію, якщо на її погляд, це порушувало громадський порядок, або супроводжувалось «замахом» на права інших громадян, або з «особливого положення місцевості».

24 серпня. ЦВК України оголосив введення святкового Дня радянської пропаганди, в сценарій якого входили антирелігійні заходи.

1920 рік

1 травня. Проведено першу «антипасхальну» кампанію в Кривому Розі, яка вилилась у форми, що ображали релігійні почуття віруючих (танці біля храмів, спалення опудал священників, співи та викрики під час служби). Згодом ці дії були офіційно засуджені.

19 травня. Згідно рішення І Всеукраїнської наради голів губернських та повітових виконкомів реалізацію положень декрету про відділення Церкви від держави покладено на загальні підвідділи відділів управлінь виконкомів губернських та повітових рад.

Травень. Створено підвідділ ЗАГСу в Кривому Розі, куди необхідно було передати метричні книги місцевих церков.

3 липня. Реалізацію декрету про

відділення Церкви від держави передоручено місцевому відділу НКЮ УРСР.

Липень. Згідно циркуляру ЦК КП(б)У місцевій повітовій парторганізації «рекомендується» змінити напрям діяльності «просвіт», перетворивши їх з органів «куркульського впливу в органи комуністичної освіти і розшарування села».

1 серпня. Постановою РНК УРСР релігійні громади позбавлено прав юридичної особи.

1 жовтня. Отримано циркуляр НКВС УРСР № 44 і Головного Управління Комунального Господарства про припинення реквізицій «молитових будинків» всіх віросповідань.

Грудень. При партійних комітетах повіту створено агітпропи, а при волосних военкоматах – політпроси, які повинні займатись антирелігійною пропагандою серед червоноармійців та громадянського населення.

1921 рік

Січень. В Кривому Розі організовано комісію по відділенню Церкви від держави у складі 3-х чоловік.

26 березня. Оpubліковано декрет ВЦВК, де служителям релігійних культів заборонялося надавати роботу в органах юстиції, землеробства, продовольства, управління, в робітничо-селянській інспекції (РСІ), волосних виконкомах рад та їх органах, а також сфері народної освіти.

10 квітня. Затверджено постанову ВУЦВК «Про комітети незаможних селян», згідно якої монахи, священники, диякони, псаломщики і «взагалі духовні особи всіх церков і релігійних культів» позбавляються права вступу в

КНС, користування землею на території України за виключенням своєї землі, що не перевищує «трудової норми і обробляється своєю працею». Ті, хто не мав землі раніше, могли отримати її у випадку зречення сану, відмови від «паразитичного існування», «експлуатації релігійних забобонів».

13 квітня. Колгосп «Красная Зоря» Петрівської волості прийняв рішення розташувати дитячий притулок в будинку священника.

22 квітня. ВУЦВК постановою № 87 відмінив всі постанови виконкомів і ревкомів про реквізиції «молитових будинків» для будь-якої мети за деякими виключеннями.

28 травня. Криворізький Польовий штаб № 1 прийняв рішення про вилучення всіх книг духовного змісту зі шкіл повіту.

10 червня. Ряд партійних функціонерів повіту (Кацман, Хедекель, Павловський, Соколан, Фейтліхер) звинувачені в укладанні церковного шлюбу. Створено спеціальну комісію повітового парткому для розслідування.

23 червня. В с. Братолюбівка відбувся хресний хід з оновленою іконою. Священик зібрав 300 тисяч крб. на ремонт храму.

28 червня. При Криворізькому політбюро організовано спеціальну комісію з представників церкви, влади і громадських організацій для експертизи оновлених ікон.

1 липня. При повітовому відділі юстиції створено ліквідаційний підвідділ по виконанню декрету про Церкву.

9 липня. По факту оновлення ікон заарештовано 9 чоловік. Відкритий процес планується провести під час ро-

боти повітового з'їзду рад.

10 липня. Циркуляром ЦК і Агітпропу ЦК КП(б)У про антирелігійну пропаганду здійснення останньої було покладено на культпросвіти всіх рівнів. Атеїстична пропаганда повинна вестись об'єднаними силами підвідділів політпросу: політагітації (лекційної секції), наукової пропаганди і художнього сектору під керівництвом агітпропів парткомів.

20 липня. Створено повітову комісію по антирелігійній пропаганді з 6-ти чоловік, голова Стопелов.

Липень. ДПУ почало боротьби проти громад УАПЦ, в якій бачили політичну силу, що об'єднує «вірних синів України».

В Петрівській волості зафіксовано багато випадків оновлення ікон.

Повітовий агітпроп отримав тези ЦК КП(б)У по антирелігійній пропаганді. Робота зводилась до витіснення релігії і заміни її «вченням про класові протиріччя і класові інтереси, про матеріалістичну пролетарську культуру»; заміни вчення про «надісторичну цінність християнства як вищої громадської моралі» діалектичним матеріалізмом; перетворення матеріалістичного пролетарського атеїзму у «загальне світосприйняття майбутнього безкласового трудового комуністичного суспільства».

9 серпня. Згідно постанови пленуму ЦК РКП(б) повітовому парткому дана установка, що головна задача антирелігійної роботи повинна зводитись до того, «щоб на місце релігійного світосприйняття поставити струнку комуністичну наукову систему, що обіймає і пояснює питання, відповіді на які до цього часу селянська і робіт-

нича маса шукала в релігії».

10 серпня. Місцевий відділ ЧК отримав циркуляр ГубЧК про посилення боротьби з духівництвом та вербовку з їхнього середовища інформаторів, сприяння поглибленню розколу між різними релігійними течіями.

Серпень. Отримано циркуляр ПБ ЦК КП(б)У, де рекомендується не підтримувати жодної з українських церковних груп, всіляко протидіяти їх шкідливому впливу на молодь.

Згідно рішення пленуму ЦК РКП(б) від 9 серпня 1921 року в повіті почали виключати з партії комуністів, що не порвали «зв'язку з релігією будь-якого культу».

Згідно розпорядження НКВС УРСР замість ліквідаційних підвідділів були створені ліквідаційні комісії (ліквідкоми).

Циркуляром НКЮ УРСР виконання релігійних обрядів: хрещення, вінчання, поховання тощо дозволялось тільки після їх реєстрації в органах ЗАГСу.

9 вересня. Згідно циркуляру НКВС УРСР житлові будинки для церковного притчу, як в містах, так і в селах повіту, могли бути реквізовані «як і будинки приватних громадян», а служителі культу виселені.

Друга половина вересня. КНС почали активну боротьбу з «релігійними забобонами» на підставі відозви ЦК КНС при НКВС УРСР від 14.09.1921 р.

11–27 жовтня. Представники духівництва Криворізького повіту прийняли участь у роботі Всеукраїнського Православного Собору (м. Київ), на якому була створена Українська Авто-

кефальна Православна Церква (УАПЦ).

Жовтень. Отримано циркуляр НКВС УРСР, який ще раз підтвердив «тимчасове положення про організацію місцевих органів Радянської влади і порядку управління», прийняте в 1919 році, про позбавлення політичних прав служителів всіх культів.

Листопад. Повітовий партійний комітет отримав директиву від Першого секретаря ЦК КП(б)У Д.Лебеда з вимогою почати збір виробів з золота та срібла у вигляді пожертв від організацій та приватних осіб.

31 грудня. Надійшов циркуляр політуправління Харківського військового округу про початок підготовки до вилучення церковних цінностей при сприянні і участі віруючих, яких планувалось використати у справі обліку цінностей.

Протягом року. Владою організовано проведення ряду антирелігійних кампаній, що включали диспути, постановки п'єс атеїстичного спрямування. Ці заходи проходили в робітничих клубах. При школах всіх типів розпочато читки газет з матеріалами антицерковного змісту, проведено відповідні лекції та бесіди.

1922 рік

21 січня. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У розглянуто питання «Про вилучення з церков золота і срібла на користь голодуючих». Вирішено в Катеринославську губернію направити директиву про початок агітації серед населення за збір дорогоцінних металів з діючих церков.

Січень. Перевірка показала, що по-

вітова комісія по відділенню Церкви від держави протягом кількох місяців ніякої роботи не проводила.

23 лютого. ВЦК РРФСР затвердив декрет про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. Місцевій повітській владі пропонувалось конфіскувати з церковного майна всі цінні предмети з золота, срібла та каміння, «вилучення яких не може суттєво зачіпати інтереси самого культу».

Лютий. Всеукраїнська нарада завідуючих агітпропів і організаційно-інструкторських відділів міськомів КП(б)У рекомендувала всіляко заострювати боротьбу між РПЦ та УАПЦ, бо «чим жорстокіша буде ця боротьба, тим вигідніше і корисніше це для нас».

8 березня. ВУЦВК прийняв декрет за підписом Г. Петровського «Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим», який, в основному, дублював декрет РРФСР.

Кінець березня. Розпочалася кампанія по вилученню церковних цінностей у Криворізькому повіті.

Початок квітня. Отримано циркуляр губвиконкому, де рекомендувалось провести нове вилучення церковних цінностей.

28 квітня. Надійшла телеграма з Харкова про складання окремих списків на церковні цінності, не змішуючи їх з «цінностями загального порядку і з закритих церков».

30 квітня. Встановлено нові терміни для завершення кампанії по вилученню церковних цінностей – до 20 травня 1922 року.

8 травня. В повіті розпочалась повторна конфіскація церковних цінностей.

20-22 травня. Організовано підготовку та проведення «комсомольської пасхи» у формі, що ображала почуття віруючих.

4 липня. Створено секретну «Всеукраїнську Антирелігійну Комісію при ЦК КП(б)У» як «керівний центр по антирелігійній пропаганді в республіці». На неї покладалось «здійснити розвал церкви по класовій, національній і територіальній ознаках».

10-11 липня. На партійній конференції Криворізького повіту було відзначено, що церковних цінностей зібрано мало в зв'язку з тим, що більшість храмів недавно засновані і не накопичили великих багатств.

Липень. Отримано циркуляр НКВС УРСР, який заборонив духовним особам займати посади в системі народної освіти.

15 серпня. З Катеринославського губкому отримано вказівку про надання дозволу на проведення зборів і з'їздів лише обновленському духовництву, а прибічникам патріарха Тихона – заборонити це; ініціаторів заарештовувати і притягати до суду.

22 серпня. Згідно вказівки ЦК КП(б)У, всі принципові питання, що стосуються відділення Церкви від держави, необхідно узгоджувати з Всеукраїнською антирелігійною комісією.

6 вересня. Постановою ВУЦВК повітової ліквідаційної комісії передано у відання НКВС УРСР. Роботу по відділенню церкви на Криворіжжі покладено на завідуючого повітовим відділом управління НКВС, а у волостях – на виконкомі місцевих рад.

Вересень. Зі звіту Криворізького агітпропу за вересень: «розкол церкви

проходить як і раніше. За останній час спостерігається перехід до Тихонівської і Автокефальної церкви. Нами проводиться активна через відповідні організації робота по розколу».

Листопад. Зі звіту Агітпропу за листопад: «Значна частина духовництва і мирян в повіті приєдналась до Живої Церкви».

Грудень. Зі звіту агітпропу: «В зв'язку з підготовкою «комсомольського різдва» попи в церквах проводять агітацію, мовляв, вони не гарантують, «що комсомольці не ввірнуться до церкви». Пройшла кампанія «комсомольського різдва» з «публічним політичним судом над Христом», вечорами в клубах з лекціями про походження міфів і легенд про Христа, читаннями витягів з повісті М.Гоголя «Ніч перед Різдом» тощо.

Кінець року. В Криворізькому повіті почали створюватися гуртки політграмоти та самоосвіти з гострим антирелігійним та антицерковним спрямуванням, з вивченням таких тем: «Церква – знаряддя державної влади», «Матеріальні інтереси державної церкви», «Прибутки і багатства церков і монастирів», «Реакційна роль церкви» тощо.

1923 рік

Лютий. Перше релігійне чудо на Україні (в поточному році), яке отримало великий громадський резонанс, зареєстровано в селі Миколаївка II Криворізького повіту, – у жителя Гальчука оновились ікона. До неї на моління почали приходити десятки людей, приносячи різні дари. Експертиза ДПУ встановила, що «оновлення» було зроблено штучно. Власника заареш-

товано та притягнуто до відповідальності.

4 квітня. Отримано наказ по Губ-ЗАГСу № 1 «Про заборону служителям культів здійснювати релігійні обряди раніш наданої довідки про реєстрацію в місцевому відділі ЗАГСу».

Квітень. Вулиці Миколаївську (на честь церкви Св. Миколая) та Церковну перейменовано на Леніна та Дзержинського.

Відбувся повітовий з'їзд Живой Церкви, який засудив діяльність патріарха Тихона.

Представники обновленців разом з державними службовцями провели пошук та вилучення цінностей, схованих в тихонівських приходах під час проведення кампанії 1922 року.

Травень. Зачинено церкву Олександра Невського при станції Долгінцево, культове майно передано місцевому драматичному гуртку.

В Криворізькому окрузі збільшилась кількість переходу віруючих до громад Живой Церкви.

Червень. Отримано лист від ЦК КП(б)У з рекомендаціями партійним і радянським органам «широко йти назустріч усвідомившим свою помилку священикам, оточити їх атмосферою довір'я, сприяння і, по-можливості, широко використовувати для антирелігійної пропаганди», так як вони «є добре знаючими селянську масу і вміють до неї підходити». Рекомендовано допомагати зреченцям швидше знайти роботу, бо це прискорювало б «розклад православного духовництва і церкви».

Надійшов лист ЦК КП(б)У про впорядкування роботи антирелігійних семінарів, які готують пропагандистів

для села.

Циркулярний лист ЦК КП(б)У до окружкому партії з рекомендацією надати допомогу ЛКСМУ «силами підготовлених пропагандистів, літературою та наочними приладдями для антирелігійної пропаганди серед безпартійної молоді», якій пропонувалось відмовитись від старих поглядів щодо моралі буржуазного суспільства.

15 липня. Патріарх Тихон оголосив анафему обновленцям і сповістив православне духовництво про своє повернення до керівництва РПЦ.

18 липня. Видано циркуляр НКВС за № 11417 «Про вилучення цінностей в храмах, тимчасово залишених комісією Помгол».

Липень. Отримано циркуляр НКВС УРСР про відібрання підписки у кладовищенських комітетів і релігійних громад про те, що вони не будуть перешкоджати похованню атеїстів та тих, хто при житті належав до інших релігійних конфесій.

Затверджено циркуляр про накладання податку на будівлі релігійних храмів на підставі постанови ВУЦВК від 16.08.1922 р. «Про місцевий бюджет».

Серпень. Заарештовано і відправлено в Харків криворізького єпископа Онуфрія (Гагалюк). Для звільнення свого пастиря віруючі міста і сіл направили кілька делегацій до Харкова, які побували в ВУЦВК, РНК УРСР, звертались до Г. Петровського. Не дивлячись на десятки тисяч підписів з проханням повернути опального владуку в Кривий Ріг, його було залишено в столиці.

25 вересня. НКВС СРСР надіслав

циркуляр про повернення виборчих прав громадянам, які були раніше служителями релігійних культів, але порвали з Церквою під час революції.

Вересень. Згідно статті 6 «Положення про державний прибутково-майновий податок», священнослужителі потрапили в розряд осіб «вільних професій» і почали обкладатись підвищеними зборами.

Серединя грудня. Згідно рішення Катеринославського губкому КП(б)У, у всіх селах Криворізького повіту введено «інститут читців» для колективної читки газет.

Грудень. Заборонено публічні відправи ювілеїв духовних осіб, що засуджені або знаходяться під слідством.

Кінець року. Замість заарештованих єпископів-тихонівців в Катеринослав направлено чотирьох обновленських ієрархів: Афанасія, Іоана Славгородського, Сергія і Миколая.

Протягом року. Неодноразові спроби місцевої влади перенести неділю, як релігійне свято на інший день тижня, закінчились невдачею.

1924 рік

5 січня. Антираелігійною комісією при ЦК КП(б)У затверджено циркуляр НКЮ і Верховного Суду РСФРР за № 237 від 3.11.1921 р. з приводу звільнення від військової повинності по релігійним переконанням.

Січень. Секретарів ліквідакомів введено в штати окрвиконкому.

Отримано секретний циркуляр НКВС УРСР від 3.01.1924 р. про недопустимість заняття посади голови сільради членами різних релігійних груп, «через можливість використання ними

службового положення для сприяння своїм громадам».

17 лютого. Священик с. Федорівка М.Соболевський зрікся сану.

21 лютого. Антираелігійний семінар при ЦК КП(б)У затвердив програми «по світогляду» для окружних антирелігійних гуртків.

Лютий. В Криворізькому окрузі зареєстровано 163 громади, з них 21 – обновленських. В наявності 110 церков та 52 молитовних будинки.

27 березня. Вирішено ввести лекції по антирелігійній пропаганді на всіх курсах підготовки викладачів, підвищення кваліфікації учительства та ліквідації неграмотності.

28 березня. Вийшов циркуляр НКВС УРСР, де визначені задачі ліквідакомів: «виявлення багатолікої і різновидної картини релігійного руху шляхом всебічного обліку і систематичного планового нагляду за діяльністю як первинних самих дрібних осередків його, так і об'єднань та витікающа звідси, відповідно з політичним моментом, практична робота по розчленуванню церкви і поступовому її виживанню».

Березень. Повітпартком розпочав підготовку до «антипасхальної» кампанії.

29 квітня. Отримано секретну телеграму про необхідність посилення боротьби з Тихонівським рухом, що, зокрема, включала обстеження церков на предмет розторгнення договорів (під негласним керівництвом ДПУ).

Квітень. Розпочато практику відкритих судових процесів над особами, звинуваченими в організації «чудес» чи запідозреними у розповсюдженні чуток.

Травень. В окрузі розпочато облік всіх релігійних організацій та груп.

10 червня. Мала колегія агітпропу при ЦК КП(б)У віддала наказ про створення підвідділів по антирелігійній пропаганді при Губкоммах КП(б)У для «зосередження та постановки антирелігійної роботи».

17 червня. Секретним циркуляром НКВС УРСР дано вказівку місцевим органам влади не дозволяти віруючим добудову розпочатих храмів або збирати гроші і матеріали на будівництво нових.

28 червня. Антирелігійна комісія при окружному партійному комітеті розпочала терміновий облік всіх недіючих церков.

Червень. Виконком прийняв рішення не відкривати всі раніше зачинені в окрузі храми.

Президія ВАК при ЦК КП(б)У рекомендувала окружному ліквідкому під всілякими приводами відхиляти клопотання селян в проведенні хресних ходів та встановленню пам'ятних хрестів.

Липень. Секретаріат і агітпроп ЦК КП(б)У прийняв рішення про випуск республіканського журналу «Безвірник», про збільшення тиражу дешевих газет, особливо для селян і молоді, та «антирелігійних посібників» для шкільних вчителів.

В плани по перепідготовці викладачів шкіл округу включено «антирелігійний цикл» по методиці атеїстичної пропаганди, популяризації радянських громадянських обрядів.

Зрієса сану псаломщик церкви в с. Шолохово З. Попович.

4 серпня. На реєстрацію в МЕКСО

Криворізького округу надійшло 36 заявок від різних релігійних громад.

14 серпня. Антирелігійна комісія направила в Кривий Ріг рішення, де рекомендувалося «з метою більш глибокого розкладання тихонівщини» підтримати обновленців і сприяти проведенню їх з'їзду для «закріплення своїх позицій».

16 серпня. Окрвиконком прийняв постанову про облік служителів всіх культів.

Серпень. В секретній директиві ГПУ рекомендувало місцевим парторганізаціям «обережно, неофіційно підтримувати Живу Церкву, як засіб придушення тихонівщини. Спільно з органами ДПУ створювати штучний розкол серед духівництва., а коли ми справимось з тихонівською церквою, тоді направимось проти Живої Церкви, щоб весь корабель віри пішов на дно».

Отримано інструкцію НКВС УРСР про порядок закриття церков, згідно якої причиною могли бути:

1. Гостра потреба державних або громадських організацій в приміщенні;
2. При недостатній кількості віруючих, бажаючих взяти в оренду культуру споруду;
3. При аварійному стані, підтвердженному актом технічної еспертизи.

Протягом літа. Згідно вказівки НКВС УРСР проведено реєстрацію духівництва в Криворізькому окрузі. Відбувалася вона в місцевих виконкоммах рад, де священнослужителі власноруч заповнювали спеціальні картки.

Вересень. ВАК при ЦК КП(б)У направили циркуляр з вимогою: «1). Сприяти розколу автокефальної цер-

кви, попередньо підготувавши значну групу «Діяльна Христова Церква», яка змогла б посісти керівний стан у ВПЦР через з'їзд; 2). ДХЦ, залишаючись формально в рядах УАПЦ, повинна провести відповідну роботу в парафіях, щоб на майбутньому з'їзді УАПЦ провести перевибори в інтересах ДХЦ».

Розпущено окружну ліквідаційну комісію і створено підвідділ культів для підвищення ефективності роботи і посилення зв'язку з губернським відділом культів і Центром.

Катеринославський губвиконком заборонив оренду частини житлових приміщень під молитовні будинки: «навіть при згоді жильців, так як релігійний культ вклинювався б в побут робітників і впливав би на дітей робітників».

Губліквідком видав постанову про перереєстрацію всіх церковних громад.

2 жовтня. Відбулась нарада секретарів окружних ліквідкомів по «викоріненню перегибів» при впровадженні в дію «Закону про відділення церкви від держави».

31 жовтня. Окружний виконком прийняв постанову про перереєстрацію в місячний термін релігійних громад.

Жовтень. Райвиконкоми отримали інструкцію з Харкова про порядок реєстрації релігійних громад, згідно якої необхідно надавати такі документи: заява від 50-ти засновників, публікація в газеті оголошення про реєстрацію громади, заповнення спеціальних анкет з повною характеристикою віровчення.

11 листопада. Обов'язкова постановна окрвиконкому про продовження

перереєстрації релігійних громад.

23 грудня. Відкрились 7-добові антирелігійні курси при окружному комітеті ЛКСМУ.

Протягом року. Спроба впровадження в життя «комуністичних» хрестин. Новонародженим почали давати імена типу Владлен, Карлліб, Трактор, Радянська Міліція, Марсел'єза, Ера, Революція тощо.

При комсомольських групах і секціях КСМУ сільбудів розпочато створення гуртків «Безбожник», де також навчалась і несоюзна молодь.

В зв'язку з провалом «антирелігійних диспутів», які почали давати зворотній ефект, їх проведення стали дозволяти лише з відома окружного парткому.

В Криворізькому окрузі створено сільськогосподарські гуртки під керівництвом вчителів, агрономів, лікарів. Однією з їхніх головних задач було «матеріалістичне пояснення явищ природи». До програми гуртків входили питання походження життя на Землі, «устрою матерії, душі і тіла, сутності релігії і виникнення віри в Бога».

Кампанія за зняття ікон в приватних будинках та «створення нового селянського побуту в протигагу церковному».

1925 рік

13 січня. Священик автокефальної громади с. Новомиколаївка Завойчанський зрікся сану.

20 січня. Вийшло розпорядження РНК УРСР, щоб дітей священиків, як нетрудового населення, приймати до шкіл в останню чергу.

26 січня. В с. Мар'їнське оновились ікона. Це мало великий громадський

резонанс. Владою розпочато слідство.

Січень. ВАК при ЦК КП(б)У прийняв і розіслав на місця циркуляр з рекомендаціями про закриття культових споруд, розрив договорів оренди тощо.

Оголошено, що в Криворізькому окрузі обновленський рух припинив своє існування.

В окривкомком надійшло 104 уставів релігійних громад. Термін реєстрації продовжено до 1.02.1925 року.

Священника с. Лозуватка Моїсеєва Якова Петровича місцева влада звинуватила в аморальній поведінці.

Березень. Окрадмінвідділ відмовив тихонівській громаді с. Софієгейківка (сучасне Валове) у спільному з обновленнями використанні храму (по черзі), не дивлячись на те, що НКВС рекомендував задовільнити прохання.

8 квітня. «Красный Горняк» надрукував статтю «Теперь нас не обманут попы и раввины», яка започаткувала антирелігійну рубрику.

22 травня. Зрікся сану псаломщик Олександр-Невської церкви при станції Долгінцево Сапсай В.І.

17 червня. Громада с. Пальміра Петрівського району перейшла з автокефальної церкви до греко-російської (тихонівської).

19 червня. Рішенням ПБ ЦК КП(б)У створено комісію по антирелігійній пропаганді при Криворізькому окружкомі партії в складі секретаря, завідуючого агітпропом і голови окружного відділу ГПУ. Роботу рекомендувалося проводити «цілком таємно».

24 червня. Затверджено штат окружного відділу культів, що скла-

дався з заввідділом і інспектора.

Червень. Архієпископ Іоанікій, який очолював Катеринославську єпархію, став одним з керівників нової церковної групи під назвою Собор Єпископів України. СЄУ засудив тихонівщину та липківщину, виступив за Автокефальну УПЦ та українізацію богослужіння. Частина приходів УАПЦ Криворізького округу (близько 25%) визнала нове угруповання.

1 липня. У Криворізькому окрузі нараховується: обновленських громад – 21, на 17853 чол.; староруських (тихонівських) – 90, на 86581 чол.; автокефальних – 5, на 4558 чол.

18 серпня. ВАК в циркулярі до окружної антирелігійної комісії поставив задачу по «захопленню впливу в сектантських громадах».

Серпень-жовтень. Окружна антирелігійна комісія провела вибіркове обстеження в 5-ти селах для виявлення впливу релігійних організацій на населення і для проведення обліку сектантів.

25 жовтня. Вийшла обов'язкова постановова ОВК про облік служителів культів всіх видів і направлень. Реєстрацію вимагалось провести за два тижні. За порушення – арешт терміном до 3-х місяців.

10 листопада. В Кривому Розі зареєструвалася «Свято-Софіївська Греко-Російська Старо-Кафолічна церковна громада».

Листопад. Отримано інструкцію ВУЦВК і РНК УРСР, де виборчих прав позбавлялися лише професійні «духовно-служаші» і «церковно-служителі» релігійних культів, а храмова обслуга, для якої це не було оплачува-

ною роботою, їх знову отримувала.

Протягом року. Гуртки «безбожників» реорганізовано в природничо-наукові.

В Криворізькому окрузі сану зрелися 3 священники.

Криворізький священник Топильський виступив з відкритою критикою всіх заходів радянської влади на селі, закликав жителів «створити «Селянську спілку» для захисту своїх інтересів».

Зареєстровано 117 уставів релігійних товариств, з них Греко-Російських – 90; Синодальних (обновленських) – 21; Автокефальних – 6. Загальна кількість віруючих – 105881 чол.

Впроваджено «Типовий устав релігійних громад», згідно якого їм заборонялось створювати свої бібліотеки, організовувати збори та гуртки (місіонерські, літературні, хорові, музичні тощо), проводити «спеціальну» роботу серед жінок, молоді та дітей. В «Договорі», що заключався з місцевими радами, було 10 пунктів-приписів зобов'язань громади. Зокрема, в п. 2 вказувалось: «не допускати в церквах політичних зборів ворожих радянській владі; розпродажу, роздачі та зберігання брошур, листівок та інших матеріалів, направлених проти представників радянської влади; організацію хорових та музичних гуртків, проведення пропаганди серед молоді під час молитовних зібрань».

1926 рік

Березень. В Кривому Розі та окрузі розпочато створення гуртків спілки «Войничі Безбожники», від імені яких рекомендувалось проводити всю антирелігійну роботу.

Відбулись перші спроби впровадження в побут «октябрин» замість обряду хрещення.

7 квітня. ОВК прийняв обов'язкову постанову «Про реєстрацію самохідних єпископів».

1 липня. В церкві с. Софієгейківки (сучасне Валове) відбулась бійка між прихожанами прихильниками «Живої Церкви» (обновленцями) і Греко-російської (тихонівцями).

18 серпня. В Палаці Праці пройшов антирелігійний диспут на тему: «Чи є Бог і чи жив Христос?» Запрошені представники церкви не прибули.

12 жовтня. Покаржевський Ф.О. відмовився від сану священника.

Жовтень. В окрузі взято на облік 118 «службовців культів» (без 2-х районів): грекоросійських – 90; синодальних – 20; автокефальних – 7; старообрядческих – 1.

Листопад. РНК прийняла рішення віддати колишній Бізюковський монастир (Нікопольський р-н) під «трудоуний університет», (на той час в ньому знаходився окружний будинок відпочинку).

Трьох священників притягнуто до відповідальності за хрещення дітей без довідки ЗАГСу.

17 грудня. Вийшла постанова ОВК «Про обов'язковий облік всіх службовців культів».

Протягом року. Від сану відмовилось три священника.

1927 рік

5 січня. Окривоконком встановив 8 днів відпочинку на рік в дні релігійних свят.

26 січня. Зрікся сану диякон

Мар'їнської церкви Павло Месивічов.

Січень. Почав виходити журнал «Прапор марксизму» (з 1932 року – «Прапор марксизму-ленінізму»), на сторінках якого друкувались статті з проблем наукового атеїзму.

25 березня. Видано розпорядження окрвиконкому про перенесення видного (Пасха) на 2 травня.

Квітень. Почалася організація місцевих «добровільних» антирелігійних товариств.

26 травня. Спілка роботпрос звернулася в міськраду з проханням надати їй будинок притчу Покровської церкви під інтернат для дітей вчителів, що навчаються в місті.

6 червня. В Палаці праці відбувся диспут на тему: «Чи є Бог і загробне життя?» Головний доповідач професор з Ленінграда В.Я. Іванов.

16 червня. Вийшов наказ окрвиконкому про притягнення громадян, звільнених від військової служби по релігійним поглядам 1903 і 1904 років народження, до земляних робіт з 20 червня по 1 жовтня 1927 року.

29 червня. Відбулися збори ініціативної групи з метою створення «Союзу безвірників».

Кінець липня. Обнародовано звернення митрополита Сергія до духовництва з закликом проявити лояльність до радянської влади, підтримати зовнішню і внутрішню політику СРСР.

16 вересня. Покровська церква в Кривому Розі постраждала від землетрусу.

28 вересня. Зрікся сану священник Рахманівської церкви Святого Миколая Міронович С.Г.

30 вересня. В будинку притчу колишньої Покровської церкви в Кривому Розі виділено дві квартири для інтернату профшкіл.

30 жовтня. Окрвиконком прийняв обов'язкову постанову «Про облік та реєстрацію пересувань службовців культу».

16 листопада. В пресі опубліковано зречення диякона церкви с.Водяне Божедарівського району Коваленко М.Л.

23 листопада. Зрікся сану диякон церкви с. Миколаївка Ветухов Г.П.

3 грудня. В с. Лозуватці невідомими особами пограбована церква.

20 грудня. Пограбовано дві церкви в с. Шестерня і одна – в с. Новокурську, на загальну суму 540 крб.

1928 рік

6 січня. Пограбовано церкву в с. Рахманово на суму 250 крб.

24 січня. Пограбовано церкву в с. Братолюбівка на суму 190 крб.

22 лютого. Бізюковський монастир по клопотанню окрпрофради залишено за криворізькою страховою касою. Раніше планувалося розташувати в ньому показово-трудоий університет за допомогою американців.

4 квітня. В клубі ім. Радченко відбувся антирелігійний вечір.

8 квітня. Проійшло засідання місцевої антирелігійної комісії.

13 квітня. Міськрада заборонила всіляку торгівлю в дні Пасхи (15–16 квітня).

11–14 травня. В Харкові пройшов I Всеукраїнський з'їзд Спілки безбожників, де були присутні представники Криворізького округу. На з'їзді обрано вищий керівний орган – Всеукраїнську

Раду Спілки Безбожників (ВРСБ).

11 грудня. В Кривому Розі відбулося перше заняття семінару по підготовці антирелігійної кампанії.

Кінець року. В програму семінару по перепідготовці вчителів було введено курс антирелігійної пропаганди, відповідно відкореговано і шкільну програму.

1928-1929 р.р. В бібліотеки округу поступило більше 50 назв антирелігійної літератури.

1929 рік

20 січня. В с. Новомиколаївка (суч. Широківський район) проведено антирелігійний диспут

Жителі с. Костромка відмовились взяти на зимівлю архієрея з Дніпропетровська.

21 січня. Розпочав роботу окружний семінар «Безвірників».

30 січня. На будмайданчику Криворізької електростанції прочитано лекцію на антирелігійну тему.

В с. Казанка організовано «безвірницький» осередок.

12 лютого. Відбувся перший на Криворіжжі двотижневий семінар атеїстів по підготовці працівників для боротьби з релігією.

27 лютого. Розпочались районні конференції спілки безвірників.

2 березня. Пройшов окружний з'їзд спілки безвірників. На черзі денній доповідь Всеукраїнської ради спілки безвірників, звіт окради, вибори.

17 березня. Проведено засідання спілки безвірників Дзержинського району.

Березень. Скасовано вихідні у всі великі релігійні свята крім 25 і 26 груд-

ня (Різдво).

7 квітня. В с. Березівка Криворізького округу відбувся антирадянський стихійний виступ жителів проти арешту священника місцевої церкви Г. Колоаса.

26 квітня. Відкрився антирелігійний семінар в Криворізькій партійній школі.

30 квітня. В Будинку єврейської культури письменник Байсейк зробив доповідь про «антирелігійний похід».

Квітень. Знято пам'ятник «Матка Боска», який знаходився в Гданцівському парку біля заводууправління.

Квітень-травень. Проведено масовий збір підписів серед населення міста за закриття храмів.

12 травня. Відбулось засідання окружної спілки безвірників з питань посилення антирелігійної пропаганди.

Травень. Проведено «антирелігійний пасхальний карнавал», який, згідно зведення ДПУ, пройшов «дуже блідо, з малою кількістю учасників». Населення різко негативно відреагувало на це дійство, розцінюючи його як відкритий наступ влади на Церкву, як прояв безкультур'я і кощунства. В Кривому Розі карнавали викликали підйом релігійності.

23 червня. В «Червоному Гірнику» з'явилися перші публікації листів «трудящих» з вимогами зняти дзвони з храмів і передати їх на переплавку.

Червень. Розпочато збір підписів серед жителів міста за перетворення Миколаївського собору в дитячий клуб.

10 липня. В пресі вперше з'являються заяви дітей про зречення батьків-священиків.

20 липня. Делегат від Криворіжжя на II Всеукраїнський з'їзд безвірників Жагар прочитав лекцію про завдання Спілки Безвірників.

Липень. Всесоюзний з'їзд безбожників оголосив перехід від антирелігійної пропаганди до антирелігійної дії, що дало поштовх до широкого застосування адміністративних методів боротьби з Церквою в Криворізькому окрузі.

В басейні розпочалась кампанія під гаслом: «Церкви – під будинки культури».

В резолюції II окружного з'їзду СВБ відмічалось, що «всі релігії... являють собою системи ідей, настроїв і дій глибоко ворожих ідеології соціалізму і тому всебічно використовуються класовими ворогами трудящих в боротьбі проти соціалістичного будівництва і проти Радянської влади».

23 серпня. В окрузі зареєстровано 200-й безвірницький осередок. Загальна кількість членів атеїстичних груп 6 400 чоловік.

29 серпня. Організація безвірників с. Покровське Апостолівського району збрала 6 тисяч підписів за передачу церкви під будинок культури. В результаті диякон церкви Святого Миколая Климович М.А. зрікся сану.

24 вересня. Відкрито вечірній комуністичний університет з відділенням антирелігійної пропаганди та атеїзму.

29 вересня. Відбувся поширений пленум окружної Спілки воєнничих безбожників з питань активізації антирелігійної роботи.

1 жовтня 1929 р. – 1 жовтня 1930 р. В Криворізькому окрузі закрито, згідно постанови ВУЦВК: 4 церкви, 1 си-

нагога; «свавільно» – 6 церков.

20 листопада. Оприлюднено проект забудови Церковної площі, де знаходиться Миколаївський собор. Зокрема планується звести 12-поверховий «Будинок Рад».

26 листопада. Жителі селища Гданцівка перші в басейні розпочали масову кампанію (підписалось практично все доросле населення) за передачу Миколаївського собору під дитячий клуб.

5 грудня. Відбулося перше заняття в міському вечірньому антирелігійному університеті.

11 грудня. Президія ВУЦВК затвердила постанову «Про порядок вилучення дзвонів з молитових будинків», згідно якої рішення про їх зняття приймалося більшістю голосів на зборах мешканців, що проживають в районі приходу.

18 грудня. Отримано інструкцію НКВД УСРР, де вказувалось, що ініціатором кампанії по вилученню дзвонів повинна стати місцева Спілка воєнничих безбожників. Загальне керівництво акцією покладається на агітпроп окружному партії.

20 грудня. Розпочато збір коштів на будівництво літака «Безвірник».

Грудень. Проведено місячний огляд антирелігійної роботи в окрузі. Визначено новий курс – на атеїстичне виховання молоді, організацію роботи по «критиці Православної церкви і боротьба з релігійною ідеологією».

На руднику Дзержинського відкрито антирелігійний музей, експозицію якого було закуплено в Ленінграді за 3 тис. крб.

Протягом року. В школах форсо-

вано створювались гуртки «юних безбожників», вихованці яких зобов'язані були впливати на членів своїх сімей, в тому числі, батьків.

На рудниках пройшли збори з прийняттям відповідних рішень в рамках кампанії по зняттю дзвонів для потреб індустріалізації та на культурні заходи.

На утримання секретних співробітників для роботи серед релігійних течій місцевому ДПУ виділено: по синодальному руху – 2 сексота по 10 крб. на місяць, по тихонівському – 2 секретних співробітники по 10 крб. на місяць; по автокефальному – 3 секретних співробітники по 15 крб. на місяць.

Грудень 1929 р. – січень 1930 р. В Кривому Розі владою інспіровано масовий рух за закриття храмів, синагог та молитовних будинків і передачу приміщень під «культурні потреби». На всіх підприємствах, в організаціях і учбових закладах проведено збори з винесенням ухвальних резолюцій.

1930 рік

10 січня. Розпущено комісію Спілки воєвничих безбожників Дзержинського району, яка «не впоралась зі своїми завданнями».

9-12 січня. Загальні збори селян Лозуватки ухвалили передати церкву під будинок культури. В селах Михайлівка та Олександрівка (суч. Широківський р-н) прийняли рішення використати церкви під клуб та школу відповідно.

В м. П'ятихатки населення не проголосувало за закриття церкви.

21 січня. Релігійна громада Миколаївської церкви с. Петрове Петрів-

ського району звернулася до Президії ВУЦВК з проханням повернути їй незаконно відібрану церкву.

28-29 січня. Надзвичайний Собор представників УАПЦ оголосив про її ліквідацію як «контрреволюційної організації, філії СВУ».

30 січня. Зреклися сану диякон церкви с. Боголюбівка П'ятихатського району Г. Курченко та священники с. Бокове Долинського району Н. Сорочкін і Є. Зінківський.

Січень. Почалась кампанія по перетворенню храмів міста в «музеї безвірників», «будинки безвірників» та «антирелігійний університет».

2 лютого. Припинено службу у Вознесенській церкві м. Кривого Рогу. Священники зреклися сану.

5 лютого. В м. Нікополі «воєвничі безвірники» влаштували перед одним з храмів «похорони християнства» зі спаленням церковних книжок, ікон, хрестів.

Діти с. Михайлівка Казанківського району «організували» демонстрацію з вимогою передати храм на семирічку, а дзвони – на індустріалізацію.

28 лютого. В сел. Бухаріно (суч. Долгінцево) після мітингу було спалено більше 400 ікон, зібраних у жителів.

Лютий. Протягом місяця в Криворізькому окрузі публічно зреклись сану священники:

Роман Левін, с. Ганнівка П'ятихатського району;

Павло Алтухов, с. Саксагань П'ятихатського району;

Пантелеймон Судоплатов, с. Адамівка Божедарівського району;

Іван Тригуб, с. Григороденівка Долинського району;

диякони: Г. Пирцимовський (невідомо);

М.Т. Мосін, с. Сергіївка Широківського району;

Павло Немира, с. Шестерня Широківського району;

Григорій Захарко, с. Водяне Божедарівського району.

Держстрах УРСР прийняв циркуляр «Про тарифікацію майна релігійного призначення», згідно якого воно підлягало страхуванню по повній вартості, без скидки на амортизацію. В результаті розмір страхових платежів збільшився до 10-ти разів.

4 березня. Оголошено, що всі громадяни 1903-1907 р.р. народження, які звільнені від військової служби за релігійними переконаннями, притягуються до роботи на лісопалі в Московській області з 20 квітня по 20 жовтня 1930 р.

16 березня. Держстрах і НКВС УРСР видали циркуляр, який заборонив в примусовому порядку поширювати серед священнослужителів облігації державного займу, а також чинити припони до виконання ними своїх «релігійних обов'язків».

22 березня. Почала працювати «антипасхальна» секція антирелігійного університету в Кривому Розі.

26 березня. ВУЦВК затвердив рішення селян с. Софіївка про закриття церкви.

Березень. Протягом місяця публічно зреклись віри священики:

Андрій Татаренко та Михайло Горбачов, сел. Веселі Терни, м. Кривий Ріг, Михайлівська церква;

Василь Лата (невідомо);

Микола Чайчук, м. Кривий Ріг,

Вознесенська церква;

Іван Добрильський, с. Водяне Божедарівського району, церква Казанської Божої Матері;

Максим Гаврилов, с. Покровка Божедарівського району;

диякони: Володимир Рубач, с. Саксагань П'ятихатського району;

Іван Фоменко, ст. Вечірній Кут, м. Кривий Ріг, церква Святого Миколая;

І. Смирнський, с. Артемівка Петрівського району.

Артем Яблонський, с. Корсунівка Петрівського району.

Згідно обіжника НКВС УРСР, розпочалась перевірка всіх бібліотек та книжкових зібрань при релігійних громадах.

Мешканці сіл Лозуватка-II, Груцівка, Новогригорівка, Дмитрівка, Покровське та інших на загальних зборах поставили питання про закриття храмів у своїх селах.

Закриту церкву в с. Софіївка перероблено під клуб.

9 квітня. Розпочато кампанію по утворенню до дня Пасхи (22.04) «безвірницьких бригад» на шахтах і в колгоспах.

11 квітня. Випущено листівки із закликом: «Пасхальні дні перетворимо в дні колективної праці».

19 квітня. В Першій трудколонії проведено «масовий антирелігійний вечір» за участю хору та капели кобзарів.

25 квітня. Зрікся сану та релігії священик Є.Євсевський, (м. Кривий Ріг).

Квітень. Священик Синицький (с. Лозуватка) звинувачений в антиколгоспній агітації – четверо колгоспників

вимагають його виселення.

Перевірка показала, що антирелігійний музей розкрадається. За 4 місяці його роботи не було організовано жодної екскурсії. Жителі міста не знають про його існування.

11 травня. Розпочалася самоперевірка «безвірницьких» гуртків по стану антирелігійної роботи.

17 травня. Виконком видав розпорядження про передачу всіх архівів та друківаних матеріалів закритих храмів до окружного архіву.

25 травня. Відбувся III окружний пленум «Спілки воєвничих безвірників».

4 липня. В с. Грушоватка пройшла антирелігійна кампанія, під час якої було спалено півтори тисячі ікон.

13 липня. Адмінвідділ Криворізького округу звернувся до НКВС з проханням затвердити рішення про закриття церкви в с. Мусіївці (зараз затоплено Карачунівським водосховищем).

24 вересня. Миколаївську церкву на Жовтневому руднику передано під клуб.

28 жовтня. Студенти гірничого технікуму вимагають зняти дзвони з усіх храмів міста.

27 листопада. Для вступу в антирелігійний університет достатньо рекомендації партійних, комсомольських та профспілкових організацій.

1 грудня. На цю дату зібрано 13 тисяч підписів жителів міста за зняття всіх дзвонів з дзвіниць і передачу їх металургійним заводам та за закриття Миколаївського собору.

4 грудня. Розпочато кампанію збо-

ру підписів за закриття всіх храмів міста і передачу їх під клуби.

5 грудня. На цю дату зібрано більше 20 тисяч підписів за зняття дзвонів з храмів.

9 грудня. Робітники рудника Червоногвардійський звернулись до міськради з вимогою закрити церкву Олександра Невського.

13 грудня. Відбувся організаційний пленум по створенню Криворізької районної ради СВБ (в зв'язку з ліквідацією Криворізького округу).

14 грудня. Рішенням I пленуму ради «Воєвничих Безвірників» знов створеного Криворізького району об'єднано колишні Держинську, Криворізьку і Широківську організації в одну Криворізьку.

18 грудня. Миськком КП(б)У провів інструктивну нараду по підготовці «антиріздвяної кампанії»

22 грудня. Розпочато «антиріздвяну кампанію» під гаслом: «Перевиконанням планів, повними виходами на роботу, масовим вступом до СВБ зустрінемо різдво».

23 грудня. Миськкомом КП(б)У висунуто лозунг: «Війна, жорстока війна релігії, війна всім різдвам!»

28 грудня. Порушено питання про передачу будівлі Вознесенської церкви під краєзнавчий музей.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Агітпроп – відділ по агітації та пропаганді при губернських, повітових, районних комітетах КП(б)У.

АПВ – агітаційно-пропагандистський відділ.

БО ПУПАЦ – Братське Об'єднання Приходів Української Православної Автокефальної Церкви.

ВАК – Всеукраїнська антирелігійна комісія.

ВУЗ – вищий навчальний заклад.

ВУЦВК (рос. ВУЦИК) – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

ГВК (рос. ГИК) – губернський виконавчий комітет.

ГРПС (рос. ГСПС) – Губернська рада професійних спілок.

Губком – губернський комітет КП(б)У.

ДПУ (рос. ГПУ) – Державне політичне управління.

ДХЦ – Діяльна Христова Церква.

ЗАГС – відділ запису актів громадянського стану.

З.З. – Збірник Законів.

КНС – комітет незаможних селян.

КП – комуністична партія.

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.

КСМ – Комуністична Спілка Молоді (комсомол).

МЕКСО (рос.) – міжрайонна комісія по обліку і реєстрації релігійних громад та громадських організацій.

Нацсекція – секція по роботі з національними меншинами (створювались при губернських, повітових (окружних) комітетах КП(б)У).

НК (рос. ЧК) – Надзвичайна комісія.

НКВС (рос. НКВД) – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НКЗС (рос. НКЗ) – Народний комісаріат земельних справ.

НКО – Народний комісаріат освіти.

НКЮ – Народний комісаріат юстиції.

ОВК (рос. ОИК) – окружний виконавчий комітет.

Окр АВ – окружний адмінвідділ.

ПБ – Політбюро.

Повітком (рос. уездком) – повітовий комітет КП(б)У.

Політпрос – відділ по політичному навчанню (освіті) населення.

ПУ ХВО – Політичне управління Харківського військового округу.

Райком – районний комітет КП(б)У.

РАТАУ – Радіо-телеграфне агенство України.

РВК (рос. РИК) – районний виконавчий комітет.

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків).

РНК – Рада Народних Комісарів.

РПЦ – Російська Православна Церква.

СВБ – спілка Войовничих Безбожників.

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква.

ЦАУ – Центральне адміністративне управління.

ЦВК – Центральний виконавчий комітет.

ЦК – Центральний Комітет.

ЧОН (рос.) – частини особливого призначення.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамчук - 85.
 Агапіт, еп. - 16, 56, 57.
 Алтухов - 116.
 Амвросій, еп. - 81.
 Анікій, еп. - 77.
 Антоній, архієп. - 14, 15.
 Апанасченко Б. - 90.
 Афанасій, еп. - 17, 108.
 Бейсейк - 114.
 Барабаш - 87.
 Берлін - 93.
 Блакитний К.
 (Пестушко) - 30.
 Бондар - 83.
 Борис, еп. - 53.
 Бродський - 25.
 Будяк Орко - 91.
 Бушуєв - 40.
 Введенський О. -
 14, 15, 21.
 Ветухов Г.П. - 113.
 Вікторія - 76.
 Вільчинський - 91.
 Володимир, архієр. - 72.
 Володимир, еп. - 70.
 Гаврилов М. - 117.
 Гальчук К. - 32, 106.
 Гоголь М.В. - 106.
 Гогомон - 71.
 Гольберт - 76.
 Горбачов М. - 117.
 Грабарчук - 25.
 Гриценко - 80.
 Гукалов К. - 90.
 Денікін А. - 5.
 Дибинський - 81.
 Добриський І. - 117.
 Дольников О. - 27.
 Дубінін - 82.
 Дьохтярь П. - 83.
 Євсевський Є. - 117.
 Екельчик - 25.
 Жагар - 25, 115.
 Завойланський В.П. - 75,
 110.
 Задвірний - 95.
 Задорожний - 95.
 Зайковецький - 48.
 Захаренкова - 25.
 Захарко Г. - 117.
 Захарченко А. - 83.
 Зінківський Є. - 116.
 Зотович - 96.
 Іванов В.Я. - 85, 113.
 Інокентій, еп. - 16.
 Іоаній, еп. - 75.
 Іоанікій, архієр. - 16, 53,
 56, 57, 70, 71, 72, 111.
 Іоанікій Соколовський,
 арх. - 19.
 Іоан Славгородський, еп.
 - 17, 108.
 Іосаф (Попов), еп. - 70.
 Калінін - 44, 45.
 Кацман - 29, 103.
 Кириченко - 25.
 Кисельов - 40.
 Клименко - 74.
 Климович М.А. - 115.
 Коваленко М.Л. - 113.
 Колос - 35, 90, 114.
 Косіор - 44.
 Крапівін - 48.
 Красильников - 25.
 Кривошеєв Л. - 90.
 Крижанівський - 60.
 Кузнецов - 94.
 Кузнецов - 95.
 Кузнецов М.І. - 83.
 Куліж Д. - 83.
 Курченко Г. - 116.
 Кушпіль - 93.
 Лата В. - 117.
 Ленін В. - 7, 44, 69.
 Лебедь Д. - 105.
 Левін Р. - 116.
 Ліровський Л.І. - 83.
 Липківський В., митр. -
 20, 21, 36.
 Логінов - 71.
 Ломакін - 80.
 Лучко - 25.
 Макаренко - 93.
 Макаровський - 25.
 Мануїльський Д. - 47, 50.
 Маркітан П.П. - 25.
 Маркс Карл - 72.
 Маслянніков - 25.
 Матяш - 71.
 Месивічов П. - 113.
 Миколай, еп. - 17, 108.
 Миколай Гілеревський,
 еп. - 17
 Міронович С.Г. - 113.
 Михаїл, митр. - 20.
 Молотов В. - 44.
 Моїсеев Я.П. - 111.
 Мосін М. - 117.
 Муромцев О. - 48, 49.
 Немира П. - 117.
 Неуронов - 78, 79.
 Ніковський - 81, 82.
 Ниценко Г. - 7.
 Новіков Г. - 85.
 Ножницький - 40.
 Обинський - 86.
 Огієнко І., проф. - 19.
 Олійник - 93.
 Олійник М. - 98.
 Оніщенко Д.Т. - 75.

- Онуфрій (Гагалюк), єп. - 16, 17, 31, 36, 52, 53, 54, 55, 80, 107.
Орел В. - 90.
Павловський - 29, 103.
Павлоцький - 75.
Петро (Зінченко), св. - 94, 95.
Петровський Г. - 8, 16, 46, 52, 105, 107.
Пирцимовський Г. - 117.
Покаржевський Ф.О. - 112.
Половецький М. - 100.
Попов Л. - 14, 74.
Попович З.О. - 74, 109.
Потієнко - 80.
Пушкер - 70.
Радіонов - 40.
Раєвський - 71.
Рапопорт - 25.
Романовський Б. - 33, 67, 75.
Рубач В. - 117.
Сапсай В.І. - 82, 111.
Саратов - 81.
Сатон - 25.
Сендерович - 48.
Серафим, єп. - 9, 16, 49, 57, 82.
Сергій (Зверев), єп. - 17, 53, 108.
Сергій, митр. - 21, 113.
Симонов - 51.
Синицький - 117.
Скварчевський - 6.
Скоронадський П., гетьман - 19.
Скрипник - 49, 71, 91.
Смирнський А. - 117.
Соболевський М. - 75, 108.
Соколан - 29, 103.
Сорокін Н. - 116.
Стефан (Андрієщенко), єп. - 53, 70.
Стопелов - 104.
Стоянов - 40.
Стронгін - 25.
Суботіна А. - 95.
Судоплатов П. - 116.
Сучимка А. - 90.
Татаренко А. - 117.
Телешенко - 25.
Тихон (Белавін), Патр. - 14, 15, 16, 17, 18, 19, 32, 50, 53, 57, 59, 70, 106, 107.
Топильський, протоієр. - 35, 112.
Тригуб І. - 116.
Троцький - 45.
Тупченко - 95.
Фадеєв - 80.
Фейтліхер - 29, 103.
Фоменко І. - 117.
Хедекель Х. - 6, 29, 48, 103.
Хромой А. - 72.
Ципін - 25.
Чайчук М. - 117.
Челканов - 85.
Чувирін - 76.
Шараєвський - 80.
Шевський - 86.
Шерстюк А.Г. - 94, 95.
Шишкін - 94.
Шкарань - 54.
Шліхтер - 7.
Юхневич - 48.
Яблонський А. - 117.
Яхимович - 93.

ПРИМІТКИ ДО ІМЕННОГО ПОКАЖЧИКА

ДЕНКІН Антон Іванович (1872-1944) – генерал-лейтенант російської армії, командуючий антибільшовицькими силами Південної Росії в 1918-1920 р.р.

КОСІОР Станіслав Вікентійович (1889-1939) – з 1918 року народний секретар у справах фінансів, 1922-1928 – обіймав керівні посади в органах РКП(б). 1928-1938 – генеральний секретар ЦК КП(б)У (з 1934 – перший). Один з організаторів штучного голодомору 1932-1933 років.

ЛИПКІВСЬКИЙ Василь Костянтинович (1864-1937), митрополит Київський і всієї Русі; у 1921-1927 роках очолював УАПЦ. Домігся вороття її автокефалії від РПЦ. В 1937 році заарештований особливою трійкою і розстріляний. Визначний діяч УАПЦ.

МАНУЇЛЬСЬКИЙ Дмитро Захарович (1883-1959), в 1920-1922 р.р. – народний комісар землеробства УСРР; з 1920-1923 р.р. – член політбюро; з 1924 р. – член президії ВУЦВК; 1928-1943 р.р. – Секретар виконкому Комінтерну.

ПЕТРОВСЬКИЙ Григорій Іванович (1878-1958), з 1919 по 1938 р.р. – голова ВУЦВК; з 1922 р. – один з голів ЦВК СРСР.

РАКОВСЬКИЙ Християн (1873-1941), з січня 1919 р. по липень 1923 р. очолював уряд України; 1923-1925 р.р. – посол у Великій Британії; 1925-1927 р.р. – посол у Франції. У грудні 1927 р. за опозиційну роботу виключений з більшовицької партії і засланий в Астрахань. Визнаний всесоюзний лідер «лівої опозиції».

СКРИПНИК Микола Олексійович (1872-1933), з 1921 р. – нарком внутрішніх справ УСРР, 1922-1927 р.р. – нарком юстиції, а з 1925 р. – генеральний прокурор. В 1927-1933 р.р. керував роботою народного комісаріату освіти, якому підлягала Академія наук і всі культурні установи. Активно сприяв проведенню українізації в школі і в Україні.

ТИХОН (Белавін Василь Іванович) (1865-1925), Патріарх Московський і всієї Русі (з 1917 р).

ШЛІХТЕР Олександр Григорович (1868-1940), з 1919 року – наркомпрод УСРР, з 1921 р. – на дипломатичній і державній роботі. В 1931-1938 р.р. – віце-президент АН УРСР.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Адамівка, с. Божедарівського р-ну
Криворізького окр. - 116.
- Адамівський р-н Криворізького окр. - 4, 77.
- Андріївка, с. П'ятихатського р-ну. - 12.
- Апостолівський р-н Криворізького окр. - 4, 76.
- Артемівка, с. Петровського р-ну - 117.
- Бажанове, сел. м. Кривого Рогу - 79.
- Бердянський округ - 57, 58.
- Березівка, с. Долинського р-ну
Криворізького окр. - 35, 90, 114.
- Бізоковський монастир,
Нікопольський р-н - 113.
- Боголюбівка, с. П'ятихатського р-ну
Криворізького окр. - 116.
- Бокове, с. Долинського р-ну
Криворізького окр. - 116.
- Братолюбівка, с. Братолюбівської вол.
Криворізького пов. - 103, 113.
- Бухаріно, сел. м. Кривий Ріг (суч.
Долгінцево) - 116.
- Валове, с. Криворізького р-ну - 12,
111, 112.
- Веселі Терни, сел. м. Кривого Рогу - 117.
- Вечірній Кут, сел. м. Кривого Рогу - 117.
- Водяне, с. Божедарівського р-ну
Криворізького окр. - 113, 117.
- Вознесенська, пл. (суч. Боровського)
м. Кривого Рогу - 26, 92.
- Вознесенська церква, м. Кривий Ріг - 13, 73, 100, 101, 116, 117, 118.
- Всебратське, с. Криворізького окр. - 26.
- Ганнівка, с. Петрівського р-ну
Криворізького окр. - 116.
- Гданцівка, сел. м. Кривого Рогу - 114,
115.
- Генуя (Генуезька конференція) - 45,
59.
- Григороденісівка, с. Долинського р-ну
Криворізького окр. - 116.
- Грушівка, с. Апостолівського р-ну
Криворізького окр. - 75, 117.
- Грушоватка, с. П'ятихатського р-ну
Криворізького окр. - 118.
- Держинський р-н м. Кривого Рогу - 114, 116, 118.
- Держинський рудн., м. Кривий Ріг - 25, 115.
- Держинського, вул. (суч.
Калініченка) - 107.
- Дмитрівна, с. Криворізького окр. - 117.
- Довгалівка, с. Криворізького р-ну - 78
- Долгінцево, сел. м. Кривого Рогу - 10,
32, 67, 79.
- Долгінцево, ст. - 7, 82, 107, 111.
- Долинська сел. Волинського р-ну,
Криворізького окр. - 67.
- Долинський р-н - 4, 67.
- Донбас - 62
- Дубова Балка, сел. м. Кривого Рогу - 78
- Жовтневої Революції, рудн., м.
Кривий Ріг - 78
- Запорізький округ - 57, 58, 59, 67.
- Західна Європа - 41.
- Зелений Кут, с. Криворізького р-ну - 78.
- Зінов'євський окр. - 80.
- Казанка, с. Казанківського р-ну
Криворізького окр. - 114.
- Казанківський р-н, Криворізького окр. - 4.

- Катеринослав (суч. Дніпропетровськ) - 6, 15, 16, 52, 53, 56, 57, 68, 70, 108, 114.
Катеринославська губ. - 9, 36, 49, 52, 55, 56, 57, 63, 65, 67, 105.
Катеринославський округ - 52, 53, 57, 81.
Київ - 19, 21, 32, 80, 104.
Київська губ. - 65.
Корсунівка, с. Петрівського р-ну Криворізького окр. - 117.
Костромка, с. Апостолівського р-ну Криворізького окр. - 75, 114.
Костьольна, вул. (суч. Знаменська), м. Кривого Рогу - 26.
Красная Заря, к-п, Петровської вол. - 6, 103.
Кременчуцький округ - 80.
Кривий Ріг - 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 22, 24, 25, 26, 35, 48, 52, 55, 59, 73, 79, 86, 91, 94, 98, 99, 101, 102, 103, 107, 109, 112, 113, 114, 116, 117.
Криворіжжя - 3, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 34, 36, 38, 48, 54, 56, 60, 78, 79, 80, 85, 101, 106, 114, 115.
Криворізький басейн - 102.
Криворізький округ - 4, 11, 16, 17, 21, 25, 26, 32, 35, 36, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 67, 73, 74, 75, 78, 81, 83, 90, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 118.
Криворізький повіт - 6, 8, 16, 21, 22, 30, 32, 43, 47, 104, 105, 106, 108.
Криворізький р-н - 4, 36, 118.
Криничанський р-н - 4.
Ленінград, м. - 85, 115.
Ленінський, рудн., м. Кривого Рогу - 100.
Лозуватка, с. Криворізького р-ну - 91, 111, 113, 116, 117.
Лозуватка II, с. Криворізького р-ну - 117.
Лозуватський р-н - 4.
Лубни, м. - 19.
Мар'їнське, с. Апостолівського р-ну Криворізького окр. - 74, 110, 113.
Мелітополь, м. - 59.
Мелітопольський округ - 57, 64, 67.
Миколаївка II, с. Миколаївської II вол. Криворізького пов. - 32, 106.
Миколаївка, с. Широківського р-ну Криворізького окр. - 113, 114.
Миколаївська, вул. (суч. Леніна) м. Кривого Рогу - 26, 27, 107.
Миколаївський, собор м. Кривого Рогу - 11, 13, 73, 90, 94, 97, 98, 99, 114, 115, 118.
Миколаївська церква, рудн. Жовтневої Революції - 78, 101, 118.
Миколо-Козельськ, с. Широківського р-ну - 85
Михайлівка, с. Казанківського р-ну Криворізького окр. - 68, 91, 116.
Михайлівка, с. Широківського р-ну Криворізького окр. - 116.
Михайлівська церква, м. Кривого Рогу - 117.
Михайлівський р-н Криворізького окр. - 4, 20, 76.
Москва - 9, 14, 16, 25, 72, 92.
Московська обл. - 117.
Мусівка, с. Криворізького р-ну - 11, 93, 94, 95, 118.
Нікополь, м. Криворізького окр. - 116.
Нікопольський музей - 9.
Нікопольський р-н - 4, 77.
Нова Зоря, с. Криворізького окр. - 26.
Новий Кривий Ріг, с. Криворізького р-ну - 6.
Новогригорівка, с. Криворізького р-ну - 117.
Новокурськ, с. Широківського р-ну - 113.

- Новомиколаївка, с. Широківського р-ну Криворізького окр. - 110.
- Новоукраїнка, с. Криворізького р-ну - 78.
- Одеський округ - 80.
- Олександра Невського церква, рудн. Червоногвардійський - 100, 118.
- Олександра Невського церква, ст. Долгінцево - 7, 82, 107, 111.
- Олександрівка, с. Широківського р-ну Криворізького окр. - 116.
- Олександрівський, рудн. - 78.
- Олександрійський округ - 52, 57.
- Ордовасилівка, с. Софіївського р-ну - 12.
- Павлоград, м. - 53.
- Павлоградський окр. - 52.
- Пальміра, с. Петрівського р-ну, Криворізького окр. - 73, 111.
- Петербург, м. - 14, 32.
- Петрівська вол. Криворізького пов. - 6, 103, 104.
- Петрівський р-н - 4, 111.
- Петрове, с. Петрівського р-ну Криворізького окр. - 116.
- Петрово-Бажаново, сел. м. Кривого Рогу - 78.
- Покровка, с. Божедарівського р-ну Криворізького окр. - 78, 117.
- Покровська, вул. (суч. Шевченка), м. Кривого Рогу - 26.
- Покровська церква, м. Кривого Рогу - 73, 101, 113.
- Покровське, с. Апостолівського р-ну Криворізького окр. - 115, 117.
- П'ятихатки, сел. П'ятихатського р-ну Криворізького окр. - 116.
- П'ятихатський р-н Криворізького окр. - 4, 36, 68, 77.
- Рахманівка, сел. м. Кривого Рогу - 11, 113.
- Різдва Богородиці церква, м. Кривого Рогу - 73.
- Різдвянобогородицька, вул. (суч. Українська), м. Кривого Рогу - 26.
- Саксагань, с. П'ятихатського р-ну Криворізького окр. - 116, 117.
- Сергіївка, с. Широківського р-ну Криворізького окр. - 117.
- Синагогальна, вул. (суч. Каунаська), м. Кривого Рогу - 26.
- Софіївка, с. Софіївський р-н, Криворізького окр. - 117.
- Софіївський р-н, Криворізького окр. - 4, 20, 36.
- Софієгейківка, с. Криворізького р-ну - 18, 69, 83, 111, 112.
- Федорівка, с. Петрівського р-ну Криворізького окр. - 75, 108.
- Харків - 9, 15, 16, 17, 25, 36, 52, 53, 70, 80, 105, 107, 110, 113.
- Харківська губ. - 65.
- Церковна, вул. (суч. Калініченка), м. Кривого Рогу - 26, 107.
- Церковна, пл. (суч. Леніна), м. Кривого Рогу - 26, 115.
- Червоногвардієць, рудн. м. Кривого Рогу - 100, 118.
- Чечелівка, с. Петрівського р-ну Криворізького окр. - 10.
- Чечелівський монастир - 10, 56.
- Шестерня, с. Широківського р-ну Криворізького окр. - 113, 117.
- Широке, с. Широківського р-ну, Криворізького окр. - 4.
- Широківський р-н, Криворізького окр. - 4, 114, 118.
- Шолохово, с. Шолоховського р-ну Криворізького окр. - 74, 109.
- Шолоховський р-н Криворізького окр. - 76.

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ

№ 1. Зі зразка резолюції по доповіді «Церква, школа і держава», рекомендованої ЦК КП(б)У на районні з'їзди Рад. Січень 1920 р.

№ 2. З тез по антирелігійній пропаганді прийнятих Катеринославським губкомом КП(б)У. Травень 1921 р.

№ 3. З протоколу засідання секретного відділу ВНК РРФСР. Травень 1921 р.

№ 4. З протоколу засідання Катеринославського губкому агітпропу. 14 червня 1921 р.

№ 5. З протоколу II Катеринославської губерньської наради колегії агітпропу з представниками повітів і районів. 26 червня 1921 р.

№ 6. З протоколу № 1 засідання агітпропу Катеринославського губкому КП(б)У. 20 липня 1921 р.

№ 7. З директиви ЦК РКП(б) радянським і партійним органам з питань по відношенню до сект та релігійних угруповань. 23 липня 1921 р.

№ 8. З циркулярного листа ЦК КП(б)У «Про антирелігійну пропаганду» до Криворізького повітпарткому. Липень 1921 р.

№ 9. З циркулярного листа Катеринославської ГубНК. 10 серпня 1921 р.

№ 10. З тез доповіді «Церква і продподаток», рекомендованих Катеринославським губпарткомом на Криворізьку повітову партійну конференцію. 7 вересня 1921 р.

№ 11. З циркуляру № 44 НКВС УРСР і Головного управління комунального господарства про припинення реквізицій культових будівель всіх віроповідань. 1 жовтня 1921 р.

№ 12. З циркулярного листа ЦК КП(б)У про методи антирелігійної агітації і пропаганди. 31 грудня 1921 р.

№ 13. З протоколу № 7 широкої колегії агітпропу Катеринославського губкому КП(б)У. 22 лютого 1922 р.

№ 14. З зведення про роботу партійної організації Криворізького повіту за лютий-березень 1922 р. Квітень 1922 р.

№ 15. Телеграма в ГубНК, Катеринослав. 10 березня 1922 р.

№ 16. З листа В. Леніна В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б) про необхідність застосування жорстоких репресій до духівництва. 19 березня 1922 р.

№ 17. З циркуляру ЦК КП(б)У до губкомів КП(б)У по вилученню церковних цінностей. 4 квітня 1922 р.

№ 18. З протоколу № 37 засідання ЦК КП(б)У. 14 квітня 1922 р.

№ 19. Шифротелеграма всім губерньським комітетам КПУ. 22 квітня 1922 р.

№ 20. Телеграма-циркуляр з штабу Укрармії в Криворізький повітвиконком. 28 квітня 1922 р.

№ 21. З закритого листа в секретаріат ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У секретаря Катеринославського губкому КП(б)У. Травень 1922 р.

№ 22. Зі зведення Катеринославської комісії по вилученню церковних цінностей. 18 травня 1922 р.

№ 23. З доповідної записки уповноваженого групи політпросвіту А. Муромцева – начальника секретно-оперативного відділу ДПУ Катеринославської губернії. 20 травня 1922 р.

№ 24. З протоколу № 8 засідання

Центральної комісії по вилученню церковних цінностей. 31 травня 1922 р.

№ 25. Зі зведення Центральної комісії по вилученню церковних цінностей. 10 червня 1922 р.

№ 26. З політдоповіді секретаря Катеринославського губкому КП(б)У. Червень 1922 р.

№ 27. З політдоповіді секретаря Катеринославського губкому КП(б)У. Липень 1922 р.

№ 28. Шифротелеграма Катеринославському губкому КПУ. 14 серпня 1922 р.

№ 29. З інструктивного листа Катеринославського губкому КП(б)У по антисерівській кампанії (двоптижника) до Криворізького повітпарткому. 19 вересня 1922 р.

№ 30. З доповіді фракції повітвиконкому на розширеному пленумі Криворізького повітового партійного комітету. 18 жовтня 1922 р.

№ 31. Зі звіту про роботу агітпропу Катеринославського губкому КП(б)У. Січень 1923 р.

№ 32. Із закритого листа секретаря Катеринославського губкому КП(б)У Симонова. Березень 1923 р.

№ 33. З огляду розвитку церковного життя на Катеринославщині, розкол і стан церкви і духівництва. Червень 1923 – серпень 1924 р.

№ 34. Витяг з політ доповіді секретаря окружного комітету партії за травень 1923 року. 2 червня 1923 р.

№ 35. Із закритого листа секретаря Катеринославського губкому КП(б)У про політичний стан в губернії. Липень 1923 р.

№ 36. Із закритого листа секретаря Катеринославського губкому КП(б)У

про політичний стан в губернії. Серпень 1923 р.

№ 37. Із закритого листа секретаря Катеринославського губкому КП(б)У про політичний стан в губернії. Жовтень 1923 р.

№ 38. Із закритого листа секретаря Катеринославського губкому КП(б)У про політичний стан в губернії. Листопад 1923 р.

№ 39. З постанови Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У. 5 січня 1924 р.

№ 40. З огляду церковного життя на Катеринославщині з моменту розколу і стан церкви і духовенства. Січень 1924 р.

№ 41. Зі звіту про роботу Катеринославського губліквідкому. Березень 1924 р.

№ 42. Зі звіту секретаря Криворізького окружного комітету партії за I квартал 1924 р. Березень 1924 р.

№ 43. З протоколу засідання антирелігійного семінару при партійному клубі ЦК КП(б)У. 27 березня 1924 р.

№ 44. Зі звіту за I квартал 1924 р. відділу культів Катеринославського губвиконкому. Березень 1924 р.

№ 45. Зі звіту Криворізького ліквідкому. Квітень 1924 р.

№ 46. З циркуляру ВАК до всіх адмінвідділів окрвиконкомів. 29 квітня 1924 р.

№ 47. З постанови Всеукраїнської наради агітпропів з питань антирелігійної пропаганди. Квітень 1924 р.

№ 48. З листа секретаріату ЦК КП(б)У секретарям губкомів партії. 31 травня 1924 р.

№ 49. Зі звіту адмінвідділу Катеринославської губернії про діяльність. Червень 1924 р.

№ 50. Зі звіту агітпропу при ЦК КП(б)У за 15 травня – 15 липня 1924 р. Липень 1924 р.

№ 51. З протоколу засідання Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У. 28 червня 1924 р.

№ 52. З протоколу засідання пленуму Всеукраїнської антирелігійної комісії. 19 липня 1924 р.

№ 53. З циркулярного листа адмінвідділу НКВС до адмінвідділу Катеринославського губвиконкому. 14 серпня 1924 р.

№ 54. З протоколу наради секретарів окрадмінвідділів. 12 жовтня 1924 р.

№ 55. З огляду діяльності губвідділів культів України за вересень-жовтень 1924 р. Жовтень 1924 р.

№ 56. З переписки адмінвідділу Катеринославського губвиконкому з адмінвідділом НКВС. 21 жовтня 1924 р.

№ 57. Зі звіту секретаря Криворізького окружного комітету партії. Жовтень 1924 р.

№ 58. Зі звіту Катеринославського губернського відділу культів. Листопад 1924 р.

№ 59. Зі звіту відділу культів Катеринославського губвиконкому. Грудень 1924 р.

№ 60. З листа Катеринославського губкому КП(б)У в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. 24 грудня 1924 р.

№ 61. З листа Катеринославського губліквідкому в адмінвідділ НКВС. 5 січня 1925 р.

№ 62. Виписка з протоколу інформаційної доповіді про діяльність Криворізького окрліквідкому за січень 1925 року. Лютий 1925 р.

№ 63. Зі звіту Катеринославського губернського відділу культів за січень 1925 р. Лютий 1925 р.

№ 64. З листа Катеринославського губадмінвідділу до адмінвідділу НКВС. 23 лютого 1925 р.

№ 65. З протоколу засідання Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У. 1 березня 1925 р.

№ 66. Виписка з інформаційної доповіді Катеринославського губліквідкому за квітень 1925 р. Травень 1925 р.

№ 67. З листа ЦК КП(б)У до Криворізького окружного партійного комітету за № 3537. 14 травня 1925 р.

№ 68. Зі статті «Крестини у кожевников», газета «Красный Горняк» від 25 травня 1925 р.

№ 69. З листа адмінвідділу Криворізького окрвиконкому до НКВС. 17 червня 1925 р.

№ 70. З протоколу № 3 засідання політбюро ЦК КП(б)У. 19 червня 1925 р.

№ 71. З політлиста секретаря Криворізького окружного партійного комітету за травень-червень 1925 р. Липня 1925 р.

№ 72. Зі списку релігійних громад Криворізького округу. Червень 1925 р.

№ 73. З директивного листа ЦК КП(б)У до секретаря окружного комітету партії. Червень 1925 р.

№ 74. З відомості про кількість чудес і релігійних звичаїв по Криворізькому округу за II квартал 1925 р. 1 липня 1925 р.

№ 75. З відомості про кількість громад і число членів в них. 1 липня 1925 р.

№ 76. З листа Криворізького окружного адмінвідділу до адмінвідділу НКВС УРСР. 31 липня 1925 р.

№ 77. З листа адмінвідділу Криворізького округу до НКВС про зречення

та відмови від сану. Липень 1925 р.

№ 78. З циркулярного листа ВАК при ЦК КП(б)У до антирелігійної комісії Криворізького округу. 18 серпня 1925 р.

№ 79. З листа адмінвідділу НКВС до Криворізького окружного адмінвідділу. 31 серпня 1925 р.

№ 80. З політдоповіді секретаря Криворізького окружного комітету КП(б)У т. Чувиріна за липень – до 20 вересня 1925 р. 24 вересня 1925 р.

№ 81. Циркуляр НКВС до окружного земельного управління та окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 3 жовтня 1925 р.

№ 82. Зі звіту Криворізького окрвиконкому за 1924-1925 р.р. Жовтень 1925 р.

№ 83. З доповідної записки до президії ВУЦВК від інструктора ВУЦВК Неуронова. Жовтень 1925 р.

№ 84. Виписка з кварталних звітів про діяльність адмінвідділу Катеринославського губвиконкому про кількість релігійних громад на Криворіжжі в 1925-1926 роках. Січень 1926 р.

№ 85. З доповідної записки ДПУ «Релігійні угруповання на Україні». Січень 1926 р.

№ 86. З листа адмінвідділу НКВС до Криворізького окрвиконкому. 11 лютого 1926 р.

№ 87. З додатку до протоколу № 11 засідання політбюро ЦК КП(б)У. 26 лютого 1926 р.

№ 88. З листа адмінвідділу НКВС до Криворізького окрвиконкому. Березень 1926 р.

№ 89. З листа адмінвідділу НКВС до адмінвідділу Криворізького окрви-

конкому. 20 квітня 1926 р.

№ 90. З листа адмінвідділу НКВС до Криворізького окрадмінвідділу. 23 квітня 1926 р.

№ 91. Стаття «Лист в редакцію. 1 травня 1926 р.». Газета «Червоний Гірник». 22 травня 1926 р.

№ 92. Зі звіту Криворізького окрвиконкому за квітень-жовтень 1926 р. Листопад 1926 р.

№ 93. З листа адмінвідділу НКВС до Криворізького окрвиконкому. 18 листопада 1926 р.

№ 94. З листування ВАК при ЦК КП(б)У і партійних організацій. 10 січня 1927 р.

№ 95. З листа НКВС до Криворізького окрвиконкому. 11 лютого 1927 р.

№ 96. З переписки адмінвідділу Криворізького округу з НКВС. Березень 1927 р.

№ 97. З тез доповіді агітаційно-пропагандистського відділу ЦК на оргбюро ЦК КП(б)У про релігійний рух та антирелігійну пропаганду. 24 квітня 1927 р.

№ 98. Зі статті «Бог и загробная жизнь». Газета «Красный Горняк» від 17 червня 1927 р.

№ 99. З листа завідуючого відділом культів при Криворізькому окрвиконкомі. 27 серпня 1927 р.

№ 100. З циркуляру НКВС УРСР про передачу державним організаціям майна з закритих церков. 1 серпня 1928 р.

№ 101. Зі статті «Походом ідемо проти віковичного ворога». Газета «Червоний Гірник» від 22 грудня 1928 р.

№ 102. Зі статті «Релігій та горілка – ворог культурної революції». Газета «Червоний Гірник» від 23 грудня 1928 р.

№ 103. Зі статті «Зановий побут, проти п'яного Різдва». Газета «Червоний Гірник» від 25 грудня 1928 р.

№ 104. З доповідної записки ЦК КП(б)У про діяльність релігійних організацій. Березень 1929 р.

№ 105. З доповідної записки ДПУ про пасхальний антирелігійний карнавал. 28 травня 1929 р.

№ 106. З доповідної записки ДПУ про експеси на релігійному ґрунті на Україні за травень-червень 1929 р. Поч. липня 1929 р.

№ 107. З доповіді ДПУ за III квартал про вплив священнослужителів в Криворізькому окрузі. Жовтень 1929 р.

№ 108. Зі статті «Діти матимуть клуб». Газета «Червоний Гірник» від 26 листопада 1929 р.

№ 109. З листа Криворізького окр. адмінвідділу до НКВС. 5 грудня 1929 р.

№ 110. Зі статті «У наступ на клясових ворогів у ризах». Газета «Червоний Гірник» від 12 січня 1930 р.

№ 111. З рубрики «Релігія – ворого соціалістичного будівництва». Газета «Червоний Гірник» від 5 лютого 1930 р.

№ 112. З рубрики «Церкви – трибуни контрреволюції». Газета «Червоний Гірник» від 28 лютого 1930 р.

№ 113. З обіжника НКВС «Про реалізацію культового майна з закритих молитовень». 6 березня 1930 р.

№ 114. З листа Держторгу УРСР до адмінвідділу Криворізької міськради. 9 березня 1930 р.

№ 115. Із заяви громади віруючих села Мусіївка до Криворізького окр. адмінвідділу з проханням не закривати церкву. 20 березня 1930 р.

№ 116. Лист адмінвідділу НКВС до начальника Криворізької міліції. 29 березня 1930 р.

№ 117. З доповідної записки голові окрвиконкому від члена ОВК Шерстюка А.Г. про розслідування заяви віруючих села Мусіївка. 30 березня 1930 р.

№ 118. З обіжника НКВС до всіх Окрлітів. Березень 1930 р.

№ 119. Зі статті «Наступ на релігію не послаблювати». Газета «Червоний Гірник» від 11 квітня 1930 р.

№ 120. З протоколу наради в Криворізькому окрвиконкомі з питань концентрації архівів та друкованих матеріалів. 17 травня 1930 р.

№ 121. Зі статті «Віддайте Миколаївський собор дітям». Газета «Червоний Гірник» від 9 серпня 1930 р.

№ 122. З рубрики «Дзвони – на індустріалізацію!» Газета «Червоний Гірник» від 2 грудня 1930 р.

№ 123. Зі статті «Тисячі тон металу гине на дзвінницях». Газета «Червоний Гірник» від 3 грудня 1930 р.

№ 124. З рубрики «Трудящі маси вимагають». Газета «Червоний Гірник» від 5 грудня 1930 р.

№ 125. Зі звернення Криворізького міського партійного комітету до партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Газета «Червоний Гірник» від 15 грудня 1930 р.

№ 126. Зі статті «Як ви готові до «Різдва?» Газета «Червоний Гірник» від 23 грудня 1930 р.

№ 127. З рубрики «Тисячі трудящих вимагають». Газета «Червоний Гірник» від 28 грудня 1930 р.

№ 128. З листа НКВС до Криворізької міськради про заходи в сприянні збору металобрухту. Грудень 1930 р.

ЗМІСТ

Від упорядника	3
Передмова	5
Джерела і література	37
Документи і матеріали	38

Додатки:

Хронологічний покажчик	102
Список скорочень	119
Іменний покажчик	120
Примітки до іменного покажчика	122
Географічний покажчик	123
Перелік документів	126

Наукове видання

Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920 - 1930)

Збірник документів і матеріалів

(Українською та російською мовами)

Упорядник Мельник Олександр Олександрович

За редакцією упорядника
Технічний редактор П.В. Майоров
Коректор Н. О. Єсіна
Відповідальний за випуск В. В. Стецюк

Підписано до друку 14.09.2005 Формат 60x84^{1/16}. Папір газетний. Гарнітура Petersburg.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 7,67. Наклад 750 прим. Замовлення 2534 Замовне.

ПП "Видавничий дім". 50063 Кривий Ріг, вул. Тухачевського, 26. Свідоцтво ДК №515 від
03.07.2001 р. Тел.: (0564) 66-23-18; e-mail: vidavnichii_dim@ukrtel.dp.ua

Комунальне підприємство "Криворізька друкарня". 50050 Кривий Ріг, пр. Металургів, 28;
e-mail: krdruk@alba.ua